

**VYTAUTO DIDŽIOJO UNIVERSITETAS
LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS**

Jurgita Macijauskaitė-Bonda

**VAIKAS LIETUVIŲ PASAKOSE IR SAKMĖSE:
PALIKUONIS IR YPATINGAS ŽMOGUS**

Daktaro disertacija
Humanitariniai mokslai, etnologija (07 H)

Kaunas, 2009

UDK 888.2.091-34
Ma-64

Disertacija rengta 2003–2009 metais Vytauto Didžiojo universitete.

Doktorantūros teisė suteikta Vytauto Didžiojo universitetui kartu su Lietuvos istorijos institutu 2003 m. liepos mėn. 15 d. Lietuvos Respublikos Vyriausybės nutarimu Nr. 926.

Mokslinė vadovė:

Prof. habil. dr. **Bronislava Kerbelytė**

(Vytauto Didžiojo universitetas, humanitariniai mokslai, etnologija 07 H)

ISBN 978-9955-12-512-9

TURINYS

ĮVADAS	5
1. Tyrimo šaltiniai	12
2. Tyrinėjimų apžvalga	14
1. KŪDIKIO LAUKIMAS IR PRIEŽIŪRA.....	30
1.1. Geidžiamas kūdikis pasakose.....	30
1.1.1. <i>Vaiko gimimas, siejamas su krosnimi</i>	31
1.1.2. <i>Su kaminu siejamas vaiko gimimas</i>	36
1.1.3. <i>Vaikai „bezdukai“</i>	38
1.1.4. <i>Vaikas iš vandens</i>	41
1.1. 5. <i>Vaikas iš po pagalvės</i>	46
1.2. Tėvų elgesio įtaka vaiko gerovei	49
1.2.1. <i>Kūdikui kenksmingos maginės poveikio priemonės</i>	51
1.2.2. <i>Papročių ir visuomenės normų laikymosi įtaka kūdikio sveikatai</i>	59
1.2.3. <i>Pavojai, grėsiantys be tėvų priežiūros paliktam vaikui</i>	62
2. KŪDIKIO IR VAIKO RYŠYS SU KITU PASAULIU.....	70
2.1. Velnio mįslės menančio kūdikio fenomenas	70
2.1.1. <i>Neįprastas kūdikio elgesys</i>	71
2.1.2. <i>Kūdikis, saugantis suaugusiuosius</i>	72
2.1.3. <i>Velnio mįslių pobūdis</i>	74
2.2. Tėvų ir bendruomenės atstumtieji.....	79
2.2.1. <i>„Kitokio“ kūdikio atėjimo į šeimą priežastys</i>	81
2.2.2. <i>„Kitokio“ kūdikio charakteristika: vardai, išvaizda, elgesys</i>	83
2.2.3. <i>Sakmių kūdikių „kitoniškumas“ ir realios kūdikių ligos</i>	91
2.2.4. <i>Elgesys su „kitokiais“ kūdikiais</i>	93
2.3. Vaikų bendravimas su vėlėmis.....	101
2.3.1. <i>Gebėjimas matyti vėles</i>	102
2.3.2. <i>Vaikų santykiai su vėlėmis</i>	105
3. VAIKAI IŠMINČIAI.....	108
3.1. Saliamonas kūdikystėje	108
3.1.1. <i>Kūdikis – moralės sergėtojas</i>	109

3.1.2. <i>Kritiškas Saliamono požiūris į motinos išmintį</i>	111
3.2. Karalius ir gudrus berniukas	113
3.2.1. <i>Metaforomis kalbantis kūdikis</i>	114
3.2.2. <i>Išmėginimo transformacijos</i>	116
IŠVADOS	119
ŠALTINIAI	120
LITERATŪROS SĄRAŠAS	126
PUBLIKACIJOS DISERTACIJOS TEMA	147

IVADAS

Liaudies kūryboje vaizduojami įvairaus amžiaus žmonės – vaikai, jaunuoliai, subrendusios moterys ir vyrai, seneliai. Nagrinėdami tautosaką, papročius, tikėjimus ir kitas tradicinės kultūros formas galime pastebėti su kiekvienos amžiaus kategorijos atstovais siejamas archajiškas nuostatas bei apibrėžti tų nuostatų vietą senojoje pasaulėžiūroje. Vaikai figūruoja visame lietuvių folklore; turime įvairiems žanrams priklausančių tautosakos kūrinių, kurių pagrindiniai personažai – vaikai, išlikęs nemažas vaikų folkloro masyvas, vaikai – svarbūs kai kurių apeigų dalyviai. Nepaisant to, „vaikų subkultūra“¹ iki šiol tebėra viena mažiausiai pažintų tradicinės kultūros sričių.

Darbo problema – lietuvių folklore atsispindintis suaugusiųjų požiūris į vaikus, jų elgesys / santykiai su vaikais.

Tyrimo objektas – lietuvių mitologinės sakmės, stebuklinės ir novelinės pasakos ar atskiri šių žanrų kūrinių elementarieji siužetai, kuriuose vaikai veikia kaip aktyvūs personažai – herojai – arba yra aptinkami pasyvių personažų arba objektų vaidmenyje. Pasirinkti tie kūriniai, kurių analizė geriausiai atskleidžia požiūrį į vaikus, parodo jų vertinimą, pateikia praeityje propaguotus elgesio su vaikais modelius. Siekiant interpretavimo tikslumo, remiamasi gausia lyginamąja medžiaga. Minėtų žanrų kūriniai ar jų fragmentai gretinami su lietuvių ir kitų tautų papročiais, tikėjimais, kalbine medžiaga, ieškoma analogijų ir kitų tautosakos žanrų kūriniuose, nevengiama remtis kitų mokslo sričių duomenimis.

Darbo tikslas – analizuojant įvairiarūšę folkloro ir etnografinę medžiagą iškelti pasakose bei sakmėse atsiskleidžiantį požiūrį į vaikus ir parodyti liaudies kūryboje propaguojamą suaugusiųjų elgesį / santykius su vaikais.

Šiam tikslui pasiekti išsikelti tokie **uždaviniai**: 1) išanalizuoti nepaprasto gimimo vaizdinį; 2) išskirti ir pristatyti tautosakoje iškeliamas vaikų priežiūros taisykles ir jas palyginti su liaudies papročiais bei tikėjimais; 3) atskleisti vaiko ryšį su mitinėmis būtybėmis bei mitiniu pasauliu; 4) pristatyti išmintingo vaiko vaizdinį.

Apytikslės tyrimo chronologinės ribos – laikotarpis, kurio rėmuose, tiksliau, iki kurio pabaigos, gyvavusi kultūra etninės kultūros tyrėjų paprastai įvardijama *tradicine*, t.y. XIX a. pabaiga – XX a. pirmoji pusė.

Darbe daugiausiai dėmesio tenka naujagimiams, kūdikiams ir mažiems vaikams. Būtent tokio amžiaus vaikų įvaizdis lietuvių folklore iki šiol dar nebuvo išsamiai tyrinėtas. Darbe nesiimama nagrinėti kitų lietuvių ir užsienio mokslininkų jau gana plačiai aptartų ir įvairiais

¹ Folkloristikoje paplitęs terminas pavartotas plačiąja prasme, išskiriant vaikus kaip atskirą visuomenės narių grupę. Kaip teorinis konstruktas jis darbe nefigūruoja.

aspektais analizuotų tokių stebuklinių pasakų kaip „Vaikai ir ragana“ (AT 327), „Raudonkepuraitė“ (AT 333), „Gera ir bloga mergaitė“ (AT 480), „Vienaakė, dviakė ir triakė“ (AT 511). Šių naratyvų herojai-vaikai neretai vaizduojami vyresnio amžiaus arba jau būna subrendę vedyboms, o dalį minėtų pasakų elementų tyrinėtojai sieja su iniciacijų, t.y. jaunimo brandos apeigomis (Kerbelytė 1997 b: 79; 1998 b: 75–77; 2006: 37; Knabikienė 2001: 49–52; Seselskytė 1985: 195–199; Пропп 1998: 146–202, 427–429). Dėl ribotos disertacijos apimties taip pat atsisakyta mitologinių sakmių, kuriose vaizduojami be krikšto mirę kūdikiai ir kūrinių, kuriuose atsispindi kai kurie liaudiškos pedagogikos principai analizės, bei kai kurių kitų problemų nagrinėjimo. Šių temų analizei planuojama dėmesio skirti ateityje.

Darbo naujumas ir temos tyrimo būklė. Nors domėjimasis vaiko tema ir vaikyste pastaraisiais dešimtmečiais tolydžio auga įvairiose Lietuvos mokslo srityse, vaikų folkloras ir liaudies kūryboje minimi vaikai tebėra palyginti menkai tyrinėtos temos. Bene daugiausiai mokslininkų dėmesio yra sulaukę gimtųjų ir krikštynų papročiai (pvz., Dundulienė 2005: 60–100; Paukštytė 1995 a: 396–441; 1995 b: 15–17; 1999; 2002: 71–88; 2003: 112–125; 2004 a: 89–110; 2004 b: 14–23; 2007: 9–29; 2008: 434–482; Račiūnaitė 1991: 137–144; 1997: 10–12; 2002; 2003: 168–170; Venskienė 2007: 206–215), rašyta apie piemenavimo tradicijas (pvz., Dundulienė 2005: 117–135; Mikštaitė-Čičiurkienė 2007; Vasiliauskas 1989: 182–187; 2007: 37–49), pradedama domėtis vaikais kalendorinių švenčių apeigose (Skrodenis 1989: 67–75; Vaicekauskas 2008), tyrinėjamas šiuolaikinis vaikų folkloras (Kulakauskienė 2006, 2008: 134–150; Macijauskaitė 2004: 26–28; Skabeikytė 1998: 13–18; Skabeikytė-Kazlauskienė 2004: 118–126; 2008: 143–153), ryšiai tarp tradicinio folkloro ir vaikų literatūros (Skabeikytė-Kazlauskienė 2007).

Tradicinė vaikų kūryba – vaikų folkloras – iki šiol tebėra viena mažiausiai tyrinėjamų sričių arba, kaip pastebi Gražina Skabeikytė-Kazlauskienė, „baltoji lietuvių folkloristikos dėmė“ (Skabeikytė 1998: 13). Reikšmingų darbų šioje srityje yra paskelbusi Pranė Jokimaitienė. Monografijoje „Lietuvių liaudies vaikų dainos“ (1970) analizuojamas vaikų dainų turinys, poetikos ir stilistikos specifika bei pateikiamas vaikų dainų katalogas. Mokslininkė atkreipia dėmesį į vaikų auginimo senajame kaime sąlygas ir pristato specifines vaikų mąstymo ypatybes. 1980 metais vaikų dainas, remdamasi minėtoje monografijoje išspausdinto katalogo medžiaga, ši folkloro tyrėja paskelbė Lietuvių liaudies dainyno tome „Vaikų dainos“ (VD).

Tautosakininkė Bronislava Kerbelytė išskyrė ir semantiškai interpretavo lietuvių pasakų ir sakmių elementariusius siužetus, tarp kurių ir tie, kurių herojai – vaikai. Struktūrinės-semantinės naratyvų analizės rezultatai autorės pateikti „Lietuvių pasakojamosios tautosakos kataloge“ (KLPTK I–III; KTFL; KTNS I–II). Stebuklinių pasakų ES apie nepaprastą herojaus gimimą, novelinių pasakų ES, kurių herojai – išmintingi vaikai bei mitologinių sakmių ES, kuriuose atsispindi vaikų priežiūros ir elgesio su vaikais problemos (netinkama vaikų priežiūra, kūdikių

grobimas, apkeitimas ir kt.) ir pan., tapo mūsų darbo objektu. Įvairių kitų tautosakininkų darbuose pasakų ir sakmių personažai vaikai dažniausiai minimi retai ir beveik išimtinai tik tada, kai vienaip ar kitaip būna susiję su kitomis jų tyrinėjamomis problemomis. Atskiro dėmesio sulaukė tik kai kurios populiarnesnės pasakos, kuriose veikia vaikai (pvz., Seselskytė 1985; Šlekonytė 2003: 152–166; Valiukaitė 2000: 62–78). Kiek daugiau nagrinėtos saktės apie laumių apkeistus vaikus. Tuo tarpu įvairiose užsienio šalyse, o daugiausiai giliai tautosakos tyrinėjimo tradicijas turinčiose Suomijoje, Vokietijoje ir Rusijoje, apie vaikus tautosakoje jau paskelbta ne vienas reikšmingas straipsnis ar didesnė studija (pvz., Pentikäinen 1968; Schmidt 1999; 2005: 155–171; Виноградова 2007: 246–257; Седакова 1999: 105–122). Mūsų darbo temai aktualūs lietuvių ir užsienio autorių darbai plačiau pristatomi skyriuje „Tyrinėjimų apžvalga“.

Taigi šis darbas naujas tuo, kad jame visas dėmesys sutelkiamas į vaiko įvaizdžio lietuvių pasakojamojoje tautosakoje (pasakose ir saktėse) analizę. Siekiant kuo išsamiau ir pilniau atskleisti pasirinktą temą, tautosakos tekstai ar atskiros jų dalys gretinamos ne tik su įvairiarūše folkloro ir kalbine medžiaga; atsiradus poreikiui, tyrimas praplečiamas iki tarpdisciplininio. Tai lietuvių folkloristikoje taip pat dar gana nauja.

Metodai. Tautosakinei, etnologinei bei etnografiniai medžiagai pateikti darbe naudojamas *analitinis aprašomasis* metodas. Analizuojamų pasakų ir sakmių ES gretinimui su lietuvių ir kitų tautų – daugiausiai rytų ir vakarų slavų, o taip pat latvių, estų bei skandinavų – papročiais, tikėjimais, sapnais, kalbine medžiaga bei kitų žanrų tautosakos kūriniais pasitelktas šiuolaikinėje folkloristikoje bene dažniausiai taikomas *lyginamasis istorinis* metodas. Taip pat plačiai naudojamosi B. Kerbelytės sukurtos *struktūrinės-semantinės* tekstų analizės metodo rezultatai.

Tautosakos lyginimo su kitomis etninės kultūros realijomis, kalbine ir įvairia kitokio pobūdžio medžiaga reikšmę ir svarbą pastebėjo ne vienas folklorą tyrinėjantis mokslininkas, o bemaž iki XX a. pabaigos folkloristikoje gyvavusi mintis, jog liaudies kūrinio tyrimas tėra tik teksto tyrimas jau laikoma pasenusia ir aktualumą šiuolaikiniame moksle pamažu praranda. Lietuvių folkloro tyrėjai jau atskleidė sąsajas tarp sakmių ir tikėjimų (pvz., Būgienė 1999: 95–106; Vėlius 1977: 5), sakmių ir papročių (pvz., žr. B. Kerbelytės darbų bibliografiją; Korzonaitė 1999: 21–26; 2000 b: 43–53; 2003 b: 167–176) ar skirtingų žanrų folkloro tekstų ir papročių bei tikėjimų (pvz., Korzonaitė 2000 a: 189–195; 2003 a: 84–94; Stundžienė 2004: 215–236). Sapnus tyrinėjanti Asta Višinskaitė konstatuoja, jog saktėms, tikėjimams ir papročiams būdingi įvaizdžiai aptinkami ir sapnuose (Višinskaitė 2002: 285–300; 2007: 107). Simbolių kalba, nors šiek tiek ir prisitaiko prie folkloro žanro, tačiau taip pat išlieka vieninga visoje kultūros sistemoje (Kerbelytė 1999 b: 237). Teigini, jog „kalba fiksuoja ir išsaugo archajiškas folkloro realijas“ tyrinėjimuose įtikinamai pagrindžia etnolingvistė Birutė Jasiūnaitė (Jasiūnaitė 2000: 171–191; 2001: 277–297; 2007: 437–456). Taigi ir mūsų darbe bus vadovaujamosi B. Kerbelytės prielaida, jog „įvairiarūšės liaudies

kultūros semantinis vientisumas <...> leidžia tikėtis, kad skirtingų kultūros sričių bei žanrų faktai gali vieni kitus papildyti bei paaikškinti“ (Kerbelytė 1993 a: 44). Kompleksinio folkloro reiškinių tyrimo privalumus akcentuoja ir rusų mokslininkė Liudmila Vinogradova (Виноградова 1991: 34–37).

Užsienio, taip pat ir lietuvių folkloristų darbuose XX a. pabaigoje imta vartoti minėtuose kompleksiniuose tyrimuose ypač svarbi *konteksto* sąvoka. Sukurta įvairių konteksto teorijų ir klasifikacijų (plačiau žr. Ben-Amos 2002: 234–247), iškelta mintis, jog „folkloras egzistuoja tiksliai kontekste“ (ten pat: 235). Pasak suomių folkloristės Annikki Kaivola-Bregenhøj, „kai po formaliosios pasakojimo analizės imamasi tirti reikšmes, kurias pasakojimas teikia klausytojams, žodžio menas jungiamas su visuomeniniu kultūriniu kontekstu ir jo vartotojų pasaulėvaizdžiu. Tekstų aiškinimas grindžiamas bendromis, iš tautosaką pateikiančios bendruomenės ir savo kultūros paveldimomis žiniomis“ (Kaivola-Bregenhøj 2005: 207). Autorė toliau akcentuoja: „Kai pasakojimai analizuojami įvairiškai <...> pasakojimų tekstai pateikia nepaprastai daug žinių apie žmones, jų gyvenimo sąlygas, pasaulėvaizdį bei tas vertybes ir problemas, kurios kultūroje užėmė svarbiausią vietą“ (ten pat). Amerikietis Richard Bauman kaip specifinę konteksto rūšį išskyrė *komunikacinės sistemos kontekstą* (Bauman 1983: 367). Šis terminas vartotinas tyrinėjamo folkloro fragmento (žanro, vieneto) ryšiui su kitomis folkloro rūšimis nusakyti: „Jei tautosaką, kaip visumą, įsivaizduojame esant tam tikrą sistemą, kurioje nuolat keičiamasi informacija, diskutuojama, agituojama, apeliuojama į tam tikrą ankstesnį žinojimą arba patirtį, tuomet akivaizdu, kad kiekvienas folkloro tekstas neišvengiamai kupinas nuorodų bei aliuzijų ne tik į įvairius išorinius (kultūrinius, socialinius ir pan.) veiksnius, bet ir į kitų folkloro žanrų pateikiamą informaciją“ (Būgienė 2004: 14). Komunikacinės sistemos konteksto sampratą pritaikiusi sakmių ir patarlių sąveikos tyrinėjimui, folkloristė Lina Būgienė priėjo prie išvados, jog „vargu ar tikslinga pavienius folkloro fragmentus analizuoti atskirai nuo visumos; priešingai, – tyrinėtojas kiekvieną iš jų privalo nagrinėti platesniame bendro žinojimo bei elgsenos lauke, tai yra atsižvelgti į jų vietą komunikacinėje sistemoje“ (ten pat: 17).

B. Kerbelytės sukurto *struktūrinės-semantinės* tekstų analizės metodika teoriškai pagrįsta knygoje ir keliuose straipsniuose (Кербелите 1980: 48–100; 1991; Kerbelytė 1995 b: 436–440; 1997 b; KLPTK I 11–29), o plačios jos taikymo galimybės iliustruojamos tekstų analizės pavyzdžiais (Kerbelytė 1992 a: 168–173; 1992 b: 13–14; 1993 b: 13–15; 1996 a: 371–379; 1996 b: 49–53; 1997 a: 61–75; 1998 a: 145–152; 1998 b: 75–82; 1998 c: 186–189; 1999 a: 53–59; 1999 b: 237–247 ir kt.). Metodiką tyrinėjimuose sėkmingai naudoja ir jauni mokslininkai (Balčiūtė 1997: 91–97; Korzonaitė 1999: 21–26; 2000 b: 43–53; 2003 a: 84–94; 2003 b: 167–176; Racėnaitė 2007 b: 101–112; Trimakas 2001: 200–221; 2008; Valiukaitė 2000: 62–78; 2003: 66–75).

Šiame darbe plačiai remiamasi B. Kerbelytės „Lietuvių pasakojamosios tautosakos kataloge“ (KLPTK I–IV; KTFL) pateiktais struktūrinės-semantinės tekstų analizės rezultatais – pasakų ir sakmių struktūrų aprašymais bei elementariųjų siužetų klasifikacija. Kiekvienas ES, pagal mokslininkės aprašytą metodiką, interpretuojamas trimis lygmenimis. Kataloge pateikti ES tipų ir jų versijų pavadinimai parodo antrojo ir trečiojo lygmens semantinę interpretaciją. Gilinantis į pasirinktų ES problematiką, juos taip pat buvo pravartu dar kartą savarankiškai interpretuoti pirmajame lygmenyje, kuriame nustatomi ES personažų vaidmenys, herojaus ir antipodo tarpusavio santykiai ir jų bei kitų personažų požymiai, detalios išsiaiškinami ES personažų atliekami veiksmai bei jų pasekmės – herojaus būsenos pakitimai (KLPTK I 15). Šis interpretacijos lygmuo B. Kerbelytės knygoje neatsispindi.

Trumpai apibrėšime pagrindinius mūsų darbe vartojamus struktūrinės-semantinės tekstų analizės terminus. Vartosime B. Kerbelytės įvestą terminą *elementarusis siužetas* (ES) – tai toks teksto fragmentas arba savarankiškas tekstas, kuriame „vaizduojamas vienas dviejų personažų ar jų grupių susidūrimas (kartais – vieno personažo susidūrimas su objektyviomis sąlygomis) herojui siekiant vieno tikslo“ (KLPTK I 15). ES *herojus* – tai „personažas (individas ar sutartinai veikianti grupė), kurio likimu domimasi išskirtame ES <...>, o tas personažas, su kuriuo herojus susiduria, siekdamas išsaugoti turimą materialų ar nematerialų objektą arba norėdamas gauti reikalingą objektą, vadinamas *antipodu*. Su herojumi susijęs ir jį palaikantis personažas vadinamas *herojaus artimuoju*, o su antipodu susijęs bei jį palaikantis – *antipodo artimuoju*“ (ten pat). Minimaliai išplėtotą ES sudaro: pradinė situacija, herojaus akcija ir rezultatas. ES, kuriuose vaizduojamas herojaus išmėginimas, turi ir dar vieną – liepimo akciją.

Kai kurių kitų darbe vartojamų sąvokų apibrėžimai.

Vaikas – žmogus nuo gimimo iki laikotarpio, kai ji / jis sugeba atlikti daugelį suaugusiojo darbų ir sugeba užsidirbti pragyvenimui² (LPISA: terminai: kūdikystė ir vaikystė). Tautosakos kūrinių herojų *vaiku* įvardina pateikėjas, tačiau tyrinėtoji svarbu atsižvelgti ir į naratyvo kontekstą; kartais atrodo, kad naratyve veikiantis personažas yra vaikas, tačiau iš tolesnės įvykių eigos paaiškėja, kad herojus – jau subrendęs jaunuolis³. Kadangi šis darbas skirtas vaiko įvaizdžio tyrimui, tokios pasakos ir sakmės darbe nėra analizuojamos.

Kūdikis – mažas, neseniai gimęs vaikas (LKŽe: kūdikis).

Folkloras – visas tradicinis liaudies menas – žodinė, materialioji liaudies kūryba bei papročiai (EFL: xxxi–xxxix).

² Kaip teigia Žilvytis Bernardas Šaknys, „į jaunimą priimdavo sugebančius nudirbti berno–mergos, rečiau pusbernio–pusmergės darbus: tarpukariu vidutiniškai nuo 16,32 (merginos) ir 17,94 (vaikinai) m.“ (Šaknys 1996: 165).

³ Viena iš žodžio *vaikas* reikšmių – vaikas, jaunuolis, jaunikaitis (LKŽe: vaikas).

Tradicinė kultūra – daugiausiai žodžiu iš kartos į kartą arba teoriškai perduodamas kultūros turinys ir vertybės (Dobrovolski 1987: 261–277; paimta iš Paukštytė-Šaknienė 2003: 112; 2004: 89). Taip pat pažymėtina, kad terminas mūsų darbe siejamas su kaimo bendruomenės kultūra.

Rezultatai. Išanalizavus įvairiarūšę folkloro ir etnografinę medžiagą, iškeltas pasakose bei sakmėse atsiskleidžiantis požiūris į vaikus bei pristatytas šiuose kūriniuose propaguojamas suaugusiųjų elgesys / santykiai su vaikais. Išsiaiškinta, kad nepaprastą vaiko gimimą liaudies pasakų kūrėjai siejo su realiais reprodukcijos procesais; kūrinių elementariuosiuose siužetuose vaizduojama magiška gana įvairių objektų – moteriškų ir vyriškų erotinių simbolių – jungtis laikytina tam tikra simboline lytinio akto analogija. Mitologinėse sakmėse dėmesys sutelkiamas į pavojus, tykančius sveikų palikuonių susilaukti ir juos saugiai užauginti siekiančių tėvų. Šie glaudžių ryšių su liaudies papročiais bei tikėjimais turintys naratyvai atlieka ir praktinę funkciją – propaguoja (būsimiems ir esamiems) tėvams skirtas elgesio taisykles. Taip pat nustatyta, kaip keitėsi požiūris į vaikų su įgimtais raidos defektais priežiūrą; archajiškesni naratyvai pateisina tokių vaikų infanticidą, o vėlesni skatina juos auginti. Tyrimas parodė, kad kūdikis ir mažas vaikas archajinėje pasaulėžiūroje laikyti artimais anapusiniam pasauliui. Mitologinėse sakmėse vaizduojami vaikai geba atpažinti su mirtimi ar laidotuvėmis susijusius objektus, turi glaudesnius ir pozityvesnius santykius su mirusiaisiais bei, krikščioniškos pasaulėžiūros paveiktuose tekstuose, su angelais. Anapusiniam, o ne žmonių pasauliui būdavo priskiriami ir kūdikiai su įgimtais raidos defektais. Analizuojant novelines pasakas išsiaiškinta, kad šio žanro pasakoje „Karalaitis ir kalvio sūnus“ (AT 920) aptinkamas gimdoje kalbančio kūdikio vaizdinys sietinas su liaudies tradicija, idealizavusia biblinį Izraelio karalių Saliamoną. Kūrinyje vaizduojamas kūdikis dar negimęs ima protauti ir vertinti situacijas, kuriose netiesiogiai dalyvauja kartu su motina. Elementarusis siužetas, kuriame vaizduojamas motiną laisvo elgesio moterimi pavadinęs kūdikis, lygintinas su panašiais siužetais iš viduramžių literatūros kūrinių.

Darbo struktūra. Darbą sudaro įvadas, trys dalys („Kūdikio laukimas ir priežiūra“, „Vaiko ryšys su kitu pasauliu“, „Vaikai išminčiai“), išvados ir šaltinių bei literatūros sąrašai. Pirmojoje dalyje analizuojamas stebuklinėse pasakose aptinkamas nepaprasto gimimo fenomenas bei pristatomos mitologinėse sakmėse keliamos rūpinimosi vaikais problemos. Antrojoje dalyje tyrinėjamas mitologinėse sakmėse vaizduojami vaikų santykiai su kitu pasauliu bei mitinėmis būtybėmis. Trečiojoje dalyje gilinamasi į išmintingo vaiko vaizdinį novelinėse pasakose.

Ginamieji teiginiai:

1. Stebuklinių pasakų elementariuosiuose siužetuose kūdikio gimimo priežastimi laikomi magiški veiksmai, kuriuos galima aiškinti kaip simbolių kalba aprašomą gana įvairių objektų (moteriškų ir vyriškų erotinių simbolių) jungtį – tam tikrą simbolinę lytinio akto analogiją. Ji ir išprovokuoja stebuklingą vaiko atsiradimą.

2. Palikuonių sveikatą liaudišku supratimu lėmę (būsimųjų) tėvų veiksmai ir gebėjimas išvengti kenksmingo maginio poveikio.

3. Archajinėje pasaulėžiūroje kūdikis, mažas vaikas ir vaikas su tam tikromis raidos anomalijomis laikyti artimais anapusiniam pasauliui.

4. Nuostatos dėl vaikų su įgimtais raidos defektais priežiūros kito ir, artėjant prie mūsų laikų, humaniškejo.

5. Novelinėse pasakose aptinkamo išmintingo kūdikio vaizdinio savitumą lėmė sakmių ir viduramžių literatūros sąveika bei iš Biblijos žinomo karaliaus Saliamono išminties idealizavimas.

Mokslinio darbo rezultatų aprobavimas ir skelbimas. Tyrimo rezultatai paskelbti 5 straipsniuose (2 iš jų – tarptautinėse duomenų bazėse referuojamuose leidiniuose; 2 – kituose recenzuojamuose mokslo leidiniuose; 1 – konferencijų medžiagos leidinyje). Dar 2 straipsniuose gvildenamos kitos temos, besisiejiančios su disertacijos tema. Perskaityti 9 moksliniai pranešimai nacionalinėse ir tarptautinėse mokslinėse konferencijose Lietuvoje ir užsienyje.

1. Tyrimo šaltiniai

Vaiko įvaizdžio lietuvių folklore tyrinėjimui naudoti rankraštiniai ir spausdinti šaltiniai.

Rankraštiniai šaltiniai. Darbe gausiai remiamasi medžiaga, sukaupta Lietuvių literatūros ir tautosakos institute. Daugiausiai naudotasi Lietuvių pasakojamosios tautosakos katalogo kartotekoje (LPTK; sudarytoja – B. Kerbelytė) susistemintomis įvairių žanrų pasakų ir sakmių kopijomis bei santraukomis iš Lietuvių tautosakos rankraštyno (LTR), Lietuvių mokslo draugijos (LMD) ir kitų archyvų rinkinių (LVIA; VUBR) bei spausdintų šaltinių. Tyrimui vertingų duomenų taip pat aptikta minėto instituto Lietuvių liaudies dainų, Lietuvių patarlių ir priežodžių bei Lietuvių mįslių katalogų kartotekose. Svarbus lietuvių tikėjimų šaltinis – Lietuvos istorijos instituto Liaudies tikėjimų kartoteka (LIILTK), sudaryta Lietuvių mokslo draugijos ir Lietuvių tautosakos archyvo (LTA) medžiagos pagrindu. Daugelis Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštyne saugomų tikėjimų funkciniu principu suklasifikuoti ir paskelbti Jono Balio tautosakos rinkiniuose (BILMM; BIML; BIVV).

Spausdinti šaltiniai. Vienas pagrindinių spausdintų šaltinių – B. Kerbelytės analitinis „Lietuvių pasakojamosios tautosakos katalogas“ (KLPTK I–III). Leidinys ypač naudingas siekiant pažinti lietuvių sakmių ir pasakų struktūros bei semantikos ypatumus. Autorės sukurtos įvairių žanrų pasakų elementariųjų siužetų ir jų tipų klasifikacijos bei rodyklės (KLPTK I, II) padeda nesunkiai rasti reikalingus ES ir jų dviejų lygmenų semantines interpretacijas. Mitologinių sakmių struktūrinė-semantinė klasifikacija ir elementariųjų siužetų tipų rodyklė paskelbta minėtos autorės knygoje „Liaudies sakmių tipai“ („The Types of Folk Legends“; KTFL).

Darbe taip pat remiamasi daugelio pasaulio šalių mokslininkų plačiai naudojamo Antti Aarne ir Stith Thompson tarptautinio pasakų tipų katalogo duomenimis (AT) bei Hans-Jörg Uther papildytu Aarne-Thompson katalogu (ATU I–III). Lyginamajai analizei pravertė nacionaliniai skirtingų šalių pasakų ir sakmių katalogai (CCPF; FIN; KPBL; LTPT; CYC) bei tautosakos rinkiniai (SKAN; АФАН).

Svarbią šaltinių grupę sudaro autentiški lietuvių pasakojamosios tautosakos tekstai, užrašyti žymių lietuvių tautosakos rinkėjų ir jų pagalbininkų. Mūsų tyrimui naudingų tekstų aptikta tarp Jono Basanavičiaus, Jono Balio, Mato Slančiausko, Mečislovo Davainio-Silvestraičio ir kitų aktyvių tautosakos rinkėjų užrašytų tautosakos kūrinių. Dalis šių tekstų paskelbti J. Basanavičiaus ir J. Balio pačių parengtuose tautosakos rinkiniuose, o pakartotinai išspausdinti Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto mokslininkų pastangomis. Kita minėtų garsių rinkėjų bei kitų lietuvių etninės kultūros entuziastų ir profesionalų surinkta medžiaga skelbiama minėto instituto tyrinėtojų-profesionalų parengtuose rinkiniuose (GP; SIŠLP; SIŠLSA; ŠLSP; LTt I–V; VLD; KAŽ; LLA).

Nors pastaruoju metu išleidžiama vis daugiau pasakojamosios tautosakos rinkinių, apimančių medžiagą apie tam tikrų visuomenės grupių žmones, rinkinio, skirto vien pasakojamosios tautosakos kūriniais, kurių centre – vaikas, dar nėra⁴.

Lyginamajai analizei vertingų kalendorinių ir šeimos papročių, tikėjimų, būrimų aprašų aptikta XX a. 3-ojo – 5-ojo dešimtmečio periodiniuose leidiniuose („Gimtasai kraštas“; „Naujoji Lietuva“; „Trimitas. Lietuvos šaulių laikraštis“ ir kt.), nuo XX a. antrosios pusės skelbiamose lokalinėse apybraižose ir kraštotyros leidiniuose („Budrių kaimas“ (1993); „Raitininkų kaimas“ (1995); „Dubičiai (1989); „Dieveniškės“ (1995)), etnografinio pobūdžio prisiminimų knygose (DGKpS; Katkus 1949), nuo XX a. antrosios pusės (maždaug septintojo dešimtmečio) leidžiamuose žymesnių tautosakos pateikėjų tautosakos ir etnografinės medžiagos rinkiniuose (AED; LRD) bei kitose tautosakos ir papročių rinktinėse (VRLP; AK) ar straipsniuose periodiniuose leidiniuose (BrVŠ 1, 2; LK 1996/3). Senųjų tikėjimų ir papročių užrašymų ieškota „Baltų religijos ir mitologijos šaltiniuose“ (BRMŠ I–IV).

Vienas pagrindinių spausdintų tikėjimų šaltinių – J. Balio rinkinio „Vaikystė ir vedybos“ (BIVV) pirmoji dalis, kurioje skelbiami „prietarai ir burtai apie vaikystę“. Tikėjimų tekstai, užrašyti daugiausiai po I pasaulinio karo, atskleidžia su tam tikromis išlygomis iki XX a. antrosios pusės Lietuvos kaime gyvavusį archajinį požiūrį į vaiko pradėjimą, gimdymą, kūdikio priežiūrą ir auginimą. Pirmosios dalies pabaigoje sudėti paauglystės laikotarpį lydėję tikėjimai. Lyginamajai analizei svarbūs ir kiti šio mokslininko paskelbti papročių aprašai, tikėjimai, būrimai ir kita senąją lietuvių pasaulėžiūrą ir gyvenimo būdo ypatumus atskleidžianti medžiaga (BILKŠ; BILMM; BIML). Tikėjimų ir papročių tekstų taip pat imta iš Vinco Krėvės-Mickevičiaus (Krėvė 1930: 17–93; 1935: 30–46), Balio Buračo (Buračas 1932: 99–102; 1993) ir kitų autorių knygų bei straipsnių.

Kartais kaip darbei aktualios medžiagos šaltiniai naudojami įvairūs moksliniai tyrinėjimai, kuriuose naudojami tautosakos tekstai ar etnografiniai faktai.

Apibendrinant galima konstatuoti, kad išsamiam pasirinktos temos tyrimui reikalingų rankraštinių ir spausdintų šaltinių esama pakankamai. Rašant šį darbą išstudijuota apie 1500 sakmių ir pasakų variantų, o 300 iš jų remiamasi tiesiogiai. Taip pat panaudota apie 350 tikėjimų ir papročių aprašymų. Iš viso panaudoti 7 rankraštiniai ir 73 spausdinti šaltiniai.

⁴ Plg., neseniai išleistame tautosakos rinkinyje „Laumių vaikai“ (LV) publikuojamos pasakos ir sakinės, kuriose veikia neįgalūs personažai.

2. Tyrinėjimų apžvalga

Apžvalga pradedama mūsų tyrimui aktualių *folkloristinio pobūdžio tyrimų* pristatymu, po to aptariamos reikšmingesnės etnologų, mitologų, religijotyrininkų, istorikų bei kalbininkų mokslinės publikacijos.

Iš lietuvių mokslininkų bene daugiausiai publikacijų apie pasakas, kuriose veikia vaikai ir paaugliai yra paskelbusi B. Kerbelytė. Keliuose šios autorės straipsniuose (Kerbelytė 1996 b: 49–53; 1998 b: 75–82; Kerbelytė 2006: 31–38) ir knygoje „Liaudies pasakos prasmė“ (Kerbelytė 1997 b) aptariami herojų, tarp jų ir mums rūpimos amžiaus grupės personažų, išbandymų ypatumai stebuklinėse, novelinėse ir kitų žanrų pasakose. B. Kerbelytė teigia, kad „herojaus ir antipodo santykiai bei išmėginimų pobūdis stebuklinėse pasakose primena archajiškus iniciacijos papročius“ (Kerbelytė 1998 b: 76). Minėtos knygos skyrius „Ar podukra tikrai gera?“ skiriamas populiarioms lietuvių pasakoms apie pamotę ir podukrą (Kerbelytė 1997 b: 61–79). Šių pasakų struktūrų bei semantikos analizė leido nustatyti kūrinų raidą. Archajiški elementarieji siužetai, kuriuose atsispindi jaunimo išbandymai, pasak B. Kerbelytės, ilgainiui buvo perprasminti: „eiti pas bandytoją – pradėta suvokti, kaip eiti į labai pavojingą vietą“, o „siuntimas pas bandytoją supanašėjo su siekimu atsikratyti nepageidaujamu šeimos nariu“ (ten pat: 78). Analizuodama gerai žinomą Šarlio Pero išpopuliarintą pasaką apie Raudonkepuraitę, B. Kerbelytė svarsto, kodėl ši literatūrinė pasakos interpretacija Lietuvoje neišpopuliarėjo (Kerbelytė 2006: 31–38). Prieinama prie išvados, kad tai lėmusi Š. Pero pasakos teksto struktūra, besiskirianti nuo liaudies pasakoms būdingų struktūrų. Taigi tvirtomis logiškais jungtimis pasižyminčių tradicinių pasakų pratusiam sekėjui toks tekstas atrodantis neaiškus. „Raudonkepuraitė“ autorė interpretuoja kaip nesuprastą mergaitės išmėginimą – mergaitė nesupratusi akių, ausų ir gerklės paskirties, todėl buvusi praryta. Mokslininkė taip pat pabrėžia, kad raudona mergaitės kepurė nesanti Š. Pero išgalvota detalė, kaip teigia kai kurie folkloristai; ši aprangos detalė galinti žymėti merginos brandą ir pasiruošimą vedyboms (ten pat: 37). Stebuklinę pasaką AT 327 „Ragana ir žvejojantis berniukas“ vieni tyrėjai gana kategoriškai sieja su iniciacija (Пронин 1998: 146–202), kiti – su laidotuvių ritualu (Toporov 2000: 206–221), o B. Kerbelytė, kuri gilinosi į šio kūrinio raidą, jame mato vaiko klaidų ir išmintingų sprendimų grandinę (čia svarbiausias ES 1.1.1.15. „Herojus pakeičia save kitu personažu ar objektu“; Kerbelytė 1997 b: 43–56; Кербелите 1984: 203–250). Specifinių bruožų turi ir jaunimo išbandymus atspindintys novelinių pasakų elementarieji siužetai. Šio žanro „pasakų ES apie išmėginimus personažų santykiai jau gerokai nutolę nuo realių iniciacijos ritualo dalyvių vaidmenų pasiskirstymo,“ – teigia B. Kerbelytė (Kerbelytė 1998 b: 81). Minėtuose „elementariuosiuose siužetuose reikšmingas herojaus ir antipodo statuso skirtumas, o jų amžiaus skirtumas jau beveik nebesvarbus“ (ten pat).

Mūsų tyrimui svarbūs ir kiti B. Kerbelytės darbai, kuriuos pasitelkus buvo galima geriau pažinti skirtingų žanrų pasakų ir sakmių semantiką, struktūras, funkcijas, pastebėti jų ryšius su kita folkloro medžiaga (Kerbelytė 1992 a: 168–173; 1992 b: 13–14; 1993 b: 13–15; 1995 b: 436–440; 1996 a: 371–379; 1996 b: 49–53; 1998 a: 145–152; 1998 c: 186–189; 2008: 84–99). Mokslininkės tyrimais taip pat naudotasi aiškinantis tam tikrų įvaizdžių ir simbolių reikšmes (Kerbelytė 1997 a: 61–75; 1999 b: 237–247; 2005; Кербелите 1991).

Rusų tautosakininkas Vladimiras Proppas, stebuklinių pasakų kompozicijos atžvilgiu laikęsis kitokių nuostatų, knygoje „Istorinės stebuklinės pasakos šaknys“ („Исторические корни волшебной сказки“) siekė išsiaiškinti pasakų kilmę, raidos ypatumus bei ryšius su kitais tautosakos žanrais. Jis teigė, kad stebuklinių pasakų kompozicijos pagrindas – iniciacijos apeiga (Пропп 1998: 428). Iniciacijų kompleksui jis priskiria tokius pasakų motyvus, kaip vaikų išvedimas ar išvaymas į mišką, miško dvasios pagrobti vaikai, trobelė, raganos mušami vaikai, piršto nukirtimas ir kt. Kitas tyrėjo išskiriamas ciklas – mirties vaizdiniai, prie kurių priskiriami motyvai apie nepaprastą kūdikio gimimą, kuris reiškiantis mirusiojo sugrįžimą, slibino grobiamas merginas, kelionę avint geležinėmis kurpaitėmis ir kt. Šie du kompleksai arba ciklai, anot autoriaus, neatsiejami, nes iniciacijos apeigos betarpiškai susiję su mirties – atgimimo samprata (ten pat). Vis dėlto, verta pastebėti, jog kai kurie mokslininko teiginiai, nors ir išdėstyti neabejojant jų teisingumu, atrodo nepakankamai pagrįsti. Pavyzdžiui, teigiama, jog *kiekvienas* [išskirta mano – J.M.] herojaus pakliuvimas į mišką sietinas su iniciacijų apeigomis, ragana išoriškai reiškiasi kaip mirusysis, nes tik guli arba skraido ir *niekada* [išskirta mano – J.M.] nevaikšto ir pan. (Пропп 1998: 150, 163).

Tautosakininkė Adelė Seselskytė tyrė lietuvių stebuklines pasakas apie pamotę ir podukrą. Ji šiuos kūrinius suskirstė į kelis tipus, nustatė jų būdingiausias bruožus, nagrinėjo raidos bei gyvavimo ypatumus (Seselskytė 1985). Minėtas pasakas autorė siejo su kitomis to paties žanro pasakomis, kurių centre „*moterų* [išskirta mano – J.M.] paveikslai“, taigi su tautosakoje vaizduojamų suaugusiųjų pasauliu (ten pat: 194). Anot mokslininkės, šiose pasakose atsispindi ne tik jaunimo išbandymai, bet ir vestuviniai papročiai bei mirusiųjų kultas (ten pat: 195–199). A. Seselskytę taip pat domino socialiniai pasakų apie pamotę ir podukrą aspektai. Tyrėja konstatuoja, jog „svarbiausias ir galutinis jų akcentas – atsiskaitymas su nekenčiamu persekiotoju, šeimos santykiuose buvusios netvarkos, skriaudos panaikinimas“ (ten pat: 195).

Donatas Sauka dalį lietuvių stebuklinių pasakų, kuriose veikia vaikai, pavyzdžiui, „Broliukas ir sesutė“ (AT 450), „Dvylika brolių juodvarniais lakstančių“ (AT 451), „Vienaakė, dviakė ir triakė“ (AT 511), taip pat priskiria prie moterų pasaulį vaizduojančių liaudies kūrinių ir juos vadina „moteriškosiomis pasakomis“ (Sauka 1970: 84, 85). Mokslininkas atskleidžia šių tautosakos kūrinių, kuriuose „sekama apie globos ir atidumo reikalaujančius, silpnuosius ir

mažuosius“ ypatybes, daugiausiai išryškindamas emocinius herojų išgyvenimus (ten pat: 88). Kaip teigia autorius, „skriauda, vienišumas nelaimėje, ypač vaikų, pamestų likimo valiai, vargai, kurie šios rūšies pasakose itin dažnai sutinkami, subjektyviai paryškunami atviru herojų pasipasakojimu, atkartojančiu patirtąsias nuoskaudas“ (ten pat: 87).

Gina Knabikienė, remdamasi „jungistine pasakų analizės metodika“ analizavo „archetipinius“ mergaitės iniciacijų vaizdinius lietuvių pasakoje „Aguonėlė“ (Knabikienė 2001: 49–52). Tyrėja teigia, jog šiame kūrinyje „atsiskleidžia paralelės tarp augalo vystymosi ir mergaitės brandos“ ir pažymi, jog „kai kurie pasakos vaizdiniai turi senovinių mergaičių brandos iniciacijos bruožų“ (ten pat: 52). Straipsnyje pateikiama vertingų išvalgų, tačiau esama ir argumentais neparemtų teiginių, kurie, kaip pati autorė pripažįsta, „tėra prielaidos“ (ten pat).

Pasakų tyrinėtoja Satu Apo knygoje, skirtoje suomių stebuklinių pasakų pasauliui, glaustai aptaria ir šių pasakų veikėjus vaikus (Apo 1995: 187–199). Į vaiką-herojų čia, panašiai kaip ir A. Seselskytės knygoje, žvelgiama per santykių šeimoje ir giminėje prizmę, todėl autorė žodį „vaikas“ dažniausiai naudoja tik nusakydama giminystę. Trijuose skyriuose aptariami santykiai tarp vaikų ir pamočių, tėvų ir vaikų bei herojų ir jų brolių ir / arba seserų. S. Apo prieina prie išvados, jog suomių stebuklinėse pasakose „santykiai tarp tėvų ir vaikų priešaringi, dažniausiai negatyvūs“ (ten pat: 197). Teigiama, jog vaizduojamos našlaitės yra motinų netekę mergaitės, kurioms įvairiais būdais kenkia pamotės, o herojų patėvių pasakose neaptinkama. Santykiai tarp brolių ir seserų, anot tautosakininkės, taip pat gana priešaringi; šie dažnai lenktyniauja, o vieni kitiems padeda tik retais atvejais (ten pat: 197–199). Vis dėlto šiame tautosakininkės darbe gilesnės analizės pasigesta, todėl daugelis išdėstytų minčių tėra bendro pobūdžio pastebėjimai.

Pasakų veikėjais vaikais domisi ir nama kalba kalbančių Afrikos tautų folklorą renkanti ir tyrinėjanti vokietė Sigrid Schmidt (Schmidt 1999; 2005: 155–171; 2007). Autorė akcentuoja socialinius pasakų aspektus: analizuoja kūriniuose atsiskleidžiančius santykius tarp šeimos narių – vaikų ir jų tėvų, motinų, patėvių, pamočių, bei brolių ir seserų – ir juos lygina su Afrikos šeimų gyvenimo realijomis (Schmidt 2005: 155–171). Mokslininkė konstatuoja, kad pasakos mažai atspindi gyvenimo realybę. Pavyzdžiui, didžiausią autoritetą turintis vyriausiasis brolis afrikiečių pasakose dažniausiai elgiasi kvailai, o herojumi tampa jauniausias šeimos vaikas, kurio nuomonės tikrovėje nėra paisoma (ten pat: 165). S. Schmidt ne viename straipsnyje ir knygoje daug dėmesio skiria vadinamojo „AT 327 komplekso“ pasakoms, ypač „Joniukas ir Gritutė“ (AT 327A). Europoje žinomus stebuklinių pasakų variantus mokslininkė lygina su jų afrikietiškomis analogijomis ir pristato tarp skirtinguose žemynuose sekamų pasakų apie vaikus pastebėtus skirtumus bei panašumus (Schmidt 1999; 2005: 165–167; 2007).

Švedų mokslininkės Jaana Kaiste studijoje „Užsispyręs vaikas. Baimė Švietimo ir Romantizmo laikotarpių didaktinėse pamokomojo pobūdžio pasakose“ („Das eigensinnige Kind. Schrecken in pädagogischen Warnmärchen der Aufklärung und der Romantik“) tyrinėjamos XVIII ir XIX a. brolių Jakobo ir Vilhelmo Grimų, Ludwig Bechstein, Charles Perrault bei Johann Baptist Strobl paskelbtų pasakų didaktinės idėjos (Kaiste 2005). Daugiausiai dėmesio minėtoje knygoje tenka naratyvams, kuriuose veikia vaikai; analizuojamos tokios stebuklinės pasakos kaip „Raudonkepuraitė“ (AT 333), „Joniukas ir Grytutė“ (AT 327A), „Raganos ugnis“ (AT 334). J. Kaiste buvo įdomu, kaip šiais kūriniais bauginti jaunieji klausytojai, idant imtų paklusti suaugusiųjų nustatytoms socialinėms ir moralinėms normoms. Tyrimas parodė, kad daugelyje analizuotų literatūrinių vaikams skirtų „šurpiųjų istorijų“ aptinkama dar archajinėje žodinėje tradicijoje gyvavusios pasaulėžiūros bei senųjų tikėjimų atspindžių. Panašią minėtų pasakų paskirtį mato ir kiti vokiečių mokslininkai Walter Scherf (Scherf 1987) bei Lutz Röhrich (Röhrich 2002: 13–33). Vokiečių kalboje tokie kūriniai įvardijami atskiru terminu – „Schreckmärchen“.

Herojumi vaiku melų pasakose domėjosi Jūratė Šlekonytė. Pasak tautosakininkės, šio žanro pasakose vaizduojamas vaikas būna piemuo, naktigonis arba paauglys, dažniausiai – berniukas (Šlekonytė 2003: 159) Jei minimas konkretus herojaus amžius, jis svyruoja nuo keturių iki šešiolikos metų (ten pat: 160). Melų pasakose dažnai pabrėžiama, kad vienas ar kitas dalykas herojui pasakotojui yra nutikęs vaikystėje. Tokiu būdu laikas tarsi padalijamas į du laikotarpius: dabartį, kai sekama pasaka ir praeitį, kai jis būdamas mažas patyrė nuotykius. Tyrinėtoja taikliai pastebi, kad „toks padalijimas atveria pasakotojui plačias fantazijos erdves: jo neriboja suaugusiojo statusas, o poelgiams suteikiamas senaties terminas“ (ten pat: 160). Aptariant pasakų tematiką, konstatuojama, jog variantuose, kuriuose veikia herojus vaikas, ypač iškeliamas vaikiškas naivumas ir patiklumas: „herojus vaikas stengiasi įtikti suaugusiems, bet jo pastangos dažniausiai būna bergždžios“ (ten pat: 161). Kitame J. Šlekonytės straipsnyje „Melų pasakų transformacijos Kazio Borutos, Jurgio Paketurio klajonėse“ aiškinama, kaip minėtame literatūros kūrinyje panaudojamos melų pasakos (Šlekonytė 2000: 205–215). Pagrindinis pasakos-apysakos personažas Jurgis komiškose situacijose veikia siekdamas atrodyti kaip suaugęs. Analizuojant sakmes, kuriose vaizduojamas velnio mįslę įmenantis kūdikis, taip pat remtasi J. Šlekonytės išvalgomis apie pasakų sekimą, mįslių minimą ir kitas pramogas reguliavusias taisykles (Šlekonytė 2005: 86–99).

Į herojų vaiką, kaip gana problematišką pasakų personažą, dėmesį yra atkreipusi ir rusų mokslininkė Varvara Dobrovolskaja. Struktūralistinį tyrimo metodą pasirinkusi tyrinėtoja bando nustatyti schemą, išryškinančią herojaus vaiko funkcijas stebuklinių pasakų siužetuose (Добровольская 2002: 18–23). Herojai folkloristės skirstomi į grupes pagal įvairius kriterijus, kaip antai, aktyvumą (galį būti aktyvus, mažai aktyvus arba pasyvus), gimimo aplinkybes (gimęs

stebuklingai arba įprastu būdu) ir pan. Vis dėlto straipsnyje atsispindintis gana formalus požiūris į pasakų personažus kelia abejonių folkloristės pasirinktos tyrimo krypties teisingumu.

Lina Valiukaitė išanalizavo stebuklinės pasakos „Trys nepaprasti kūdikiai“ (AT 707) variantus, užfiksuotus lietuvių ir kitų tautų pasakojamosiose tradicijose (Valiukaitė 2000: 62–78). Struktūrinė-semantinė tekstų analizė tautosakininkei padėjo nustatyti skirtingoms tautoms priklausančių kūrinių variantų panašumus ir skirtumus bei hipotetiškai atskleisti tų panašumų priežastis. Nepaprastos išvaizdos personažų vaikų įvaizdis minėtame straipsnyje nenagrinėjamas. Šis tyrimo aspektas liečiamas kito mokslininko – Dainiaus Razausko straipsnyje, skirtame išryškinti „laukio“ sampratą lietuvių mitinėje tradicijoje ir jos sąsajas su atitinkamais kitų tradicijų vaizdiniais (Razauskas 2008: 86–100). Straipsnyje pristatomi stebuklinėse pasakose ir kitų žanrų liaudies kūriniuose minimi personažai, kurių „kaktų saulė, o pakaušy mėnuo“ ir pateikiama pastebėjimų apie panašiomis ypatybėmis pasižyminčius žmones ir gyvulius iš slavų, hetitų, indų ir kt. tradicijų. Apibendrinančių išvadų ar hipotezių autorius nepateikia. Taip pat derėtų skirti „laukas“ ir turintis „žvaigždę“ kaktose reikšmes. Apie gyvulį, turintį *baltą dėmę* kaktose, tarmėse sako – „su žvaigžde kaktose“, o laukas arklis / karvė – tai tas, kuris turi per kaktą ir žemyn iki smakro einančią *baltą juostą*.

Knygoje „Laumių praeitis Lietuvoje“ Vytautas Jonas Bagdanavičius analizuoja mitologines sakmes, kuriose vaizduojami laumių apkeisti, apdovanoti arba nužudyti vaikai (Bagdanavičius 1999: 35–61). Minėtos studijos skyriuje „Gimdymo nesėkmės“ aptariama kūriniuose veikiančių laumiukų išvaizda, nagrinėjamos apmainymo aplinkybės bei žmonių elgesis su tokiais kūdikiais nulėmusios priežastys (ten pat: 35–43). Autorius atkreipia dėmesį į sakmių vaizdų ryšį su realybe ir teigia, jog „vadinami laumės kūdikiai buvo ne kas kita kaip iškrypę ar nesveiki apsigimimai. Kai toks gimimas kurioje šeimoje pasitaikydavo, jis būdavo priskiriamas laumėms“ (ten pat: 27). Kitame knygos skyriuje savitai interpretuojamos sakmės apie laukuose paliktus kūdikius, kuriuos laumės globoja (ten pat: 51–61). Laumės čia pristatomos kaip „dorinio gyvenimo ugdytojas“ (ten pat). Tyrėjui įdomi ir šių liaudies naratyvų raida; sakmės apie vaikus globojančias laumes jis laiko archajiškesnėmis, o tas, kuriose jos vaizduojamos kaip baudėjos – vėlyvesnėmis (ten pat: 60, 61). Anot autoriaus, net tuose tekstuose, kur teigiama, jog laumės negyvai „užkutenę“ kūdikį, galima atpažinti „pirminės“ šių mitinių būtybių meilės vaikams apraiškas. Negalima nepastebėti, kad laumes V. J. Bagdanavičiaus ypatingai idealizuoja, o joms priskiriamus kenkėjiškus bruožus, tarsi gindamas šių mitinių būtybių reputaciją, vis bando kaip nors pateisinti. Tokia tyrėjo pozicija moksliniam darbui nėra palanki, todėl minėtoje knygoje randame ir argumentais nepagrįstų teiginių. Tautosakinėje – teologinėje studijoje „Kultūrinės gelmės pasakose“ analizuojamos lietuvių ir kitų tautų pasakos apie Dievo Motiną ir jai pažadėtas mergaites. Autorius bando nusakyti kūrinių raidą bei ryšius su papročiais ir istoriniais įvykiais

(Bagdanavičius 1969; 1992). Pavyzdžiui, vienas interpretuojamų naratyvų, vadinamas „Pelenės pasaka“, siejamas su Lietuvos Didžiojo kunigaikščio Kęstučio ir Birutės vedybomis (Bagdanavičius 1969: 261).

Radvilė Racėnaitė pateikia žinių apie lietuvių sakmėse vaizduojamas vaiko pavidalo mitines būtybes. Giltinė, kuri mitologinėse sakmėse „rodosi tokio amžiaus būtybe, kokio amžiaus yra pats mirštantysis“, pas vaikus vaizduojama ateinanti kaip vaikas (Racėnaitė 2007: 78). Kaip vaikai, pasak mokslininkės, gali rodytis ir suasmenintos ligos ar pas merdinčią motiną ateinančios jos mirusių vaikų vėlės (ten pat). Nepakrikštyto mirusio vaiko vėle laikomas žiburinis (ten pat: 82). Tyrėja taip pat atkreipia dėmesį į tikėjimuose minimus su dantimis gimusius kūdikius ir teigia, jog tokie vaikai laikyti artimesniais ne žmonėms, o anapusiniam pasauliui (ten pat: 79). Šią mokslininkės iškeltą mintį patvirtino ir mūsų atlikta kitų žanrų tautosakos kūrinų analizė. Kituose darbuose R. Racėnaitė gilinasi ir į tokias lietuvių folkloro problemas, kaip antai, gimimo laiko ir žmogui skirta likimo sąsajos, gimimo metu nulemta mirtis, galimybės paveikti vaiko ateitį ir pan. (Racėnaitė 2005 a: 35–38, 44–48, 57–67; 2005 b: 100–110; 2007 b: 101–112).

Ramūnas Trimakas knygoje „Lietuvių liaudies medicina: etnografiniai ir folkloristiniai aspektai“ teigia, jog, kol vaikai nėra gimę ar dar nėra pakankamai savarankiški, jų sveikata įpareigojami rūpintis tėvai: „Tėvai sugeba išsaugoti vaikų sveikatą tik jei patys laikosi paprotinių kaimo bendruomenės normų“ (Trimakas 2008: 105). Autorius taip pat glaustai apžvelgia vaikų ligas bei liaudiškus jų gydymo būdus (ten pat: 211). Mums aktuali „laumių vaikų“ problema knygoje nekeliamą.

Apie pagrobtų kūdikių vietoje atsiradusius mitinių būtybių vaikus enciklopedinio pobūdžio straipsnį yra paskelbusi rusų folkloristė Liudmila Vinogradova (Виноградова 1995: 315–316). Kūdikių vietoje atsiradę, dažniausiai fiziškai atgrasios, dažnai baisiai klykiančios ir nieko nevalgančios arba, atvirkščiai, nepasotintos mitinės būtybės (*подменьшы*), kaip pastebi tyrėja, būdingos vakarų slavų ir iš dalies ukrainiečių-baltarusių folklorinei tradicijai (ten pat: 315). Dar vieną straipsnį šia tema L. N. Vinogradova yra skyrusi Vakarų Europos ir slavų tautų sakmių variantams apie mitinių būtybių arpeistus vaikus palyginti (Виноградова 2007: 246–257).

Suomis Juha Pentikäinen 1968 metais paskelbė studiją, skirtą Šiaurės Europos tautų folklore gerai žinomoms mirusių vaikų pavidalą turinčioms mitinėms būtybėms (*dead-child beings*) (Pentikäinen 1968). Knygoje pristatomas teisinis ir istorinis infanticido kontekstas (ten pat: 63–93) ir gilinamasi į sava mirtimi mirusio ar nužudyto kūdikio, „kuris neturi jokio statuso nei gyvųjų, nei mirusiųjų bendruomenėse“ padėties problematiką (ten pat: 57–63, 355–358). Aktualumo nepraradusiu minėtu J. Pentikäinen darbu įvairių šalių mokslininkų remiamasi iki šiol. Mums jis buvo naudingas interpretuojant lietuvių mitologines sakmes, kuriose vaizduojami moterims gimę kūdikiai su esą ne žmonėms, o mitinėms būtybėms būdingesniais požymiais.

Apžvelgtos J. Pentikäinen studijos pavyzdžiu, etnologė ir folkloristė Anne O'Connor ėmėsi tyrinėti „mirusių vaikų tradiciją“ (*dead-child tradition*) airių folklore (O'Connor 1991). Autorė analizuoja tikėjimus, legendas, patarles, mitologines sakmes, pasakas, memoratus, kuriuose minimos savo vaikus nužudę moterys bei vaizduojami be krikšto sakramento mirusių kūdikių dvaselių pasirodymai. Darbe itin daug dėmesio skiriama istoriniam ir socio-kultūriniam tyrinėjamos problemos kontekstui bei krikščioniškoms tradicijoms, formavusioms požiūrį į kūdikių nepageidavusias moteris ir nekrikštytus vaikus. Anot autorės, liaudies tikėjimo ir jo perteikimo žodinėje kūryboje bei socialiniame elgesyje interpretacija yra įmanoma tik žmogiškosios realybės kontekste, kuriame jis gyvuoja, per kurį keliauja ir kuriame kinta (ten pat: 16).

Blogio linkėjimais besidominti Nijolė Marcinkevičienė straipsnyje „Motinos žodžio galia: prakeikimai“ pateikia pačios ir kitų tautosakos rinkėjų užrašytų padavimų ir mitologinių sakmių apie motinų prakeiktus vaikus (Marcinkevičienė 2003: 54–61). Tautosakininkė tekstus bando aiškinti; domisi sakmėse minimo „nuodėgulio“, į kūrį pavirsta velnio apmainytas vaikas, prasme, aptaria laiko įtaką prakeikimo išsipildymui, samprotauja apie „mokslines prakeikimo interpretacijas“. Kai kurioms straipsnyje išsakytoms nuostatoms trūksta mokslinio pagrindimo, tačiau publikacija neabejotinai vertinga dėl joje pateikiamų profesionaliai užrašytų tekstų. Motinų prakeiksmams dėmesio taip pat skyrė Elena Kiškienė (Kiškienė 2008), o etiketo ir žmonių tarpusavio santykių studijoms atsidėjusi Andželika Lapinskienė tyrinėjo įvairaus pobūdžio blogio linkėjimus (Lapinskienė 2004: 12–21; 2005).

Sakmes apie motinų prakeiktus vaikus Uljanovsko srities folklore analizavo rusų mokslininkė Natalija Truškina. Folkloristė straipsnyje nagrinėja prakeiksmų struktūras, aptaria prakeiksmo laiko ir vietos reikšmę, domisi aplinkybėmis, kurioms susiklosčius dažniausiai praeikiama bei apibūdina išlaisvinimo nuo prakeiksmo galimybes (Трушкина 2002: 24–37). Straipsnis įdomus ir dėl jame pateikiamos vertingos, ekspedicijose pačios autorės surinktos medžiagos.

Mirjam Mencej, vieną straipsnių skyrusi judėjimo ratu vaizdiniui slovėnų folklore aptarti, analizuoja memoratus, kuriuose veikia vaikai (Mencej 2008: 35–65). Pasak tyrėjos, slovėnų liaudies tradicijoje dešimtai dukteriai ir dešimtajam sūnui priskiriamos maginės savybės. Sulaukę tam tikro amžiaus, tokie vaikai būdavo verčiami palikti namus ir klajoti po pasaulį. Slovėnų tradicijoje dešimtoji šeimos duktė praeikiama ir pažadama fėjoms (*fairies*) vos gimusi, o sulaukusią septynerių šios ją esą pasiimančios ir išsivedančios šokti ratelių (ten pat: 44–46). Folkloristė teigia, jog judėjimas ratu būdingas ir su vaisiaus apvalkalu arba „pridėtinėmis“ kūno dalimis, pavyzdžiui, dantimis ar pirštais gimusiems kūdikiams, vadinamiems mitinėmis būtybėmis (ten pat: 47–49).

Apie vaikus serbų folklore straipsnį paskelbęs Žarko Trebješanin konstatuoja, kad „serbų kultūroje galima rekonstruoti du vienas kitą papildančius [*vaikystės* – J.M.] modelius: mitinį-maginį ir buitinį. Abiejuose modeliuose vaikas traktuojamas kaip mažas, bejėgis, neprotingas, silpnas, priklausomas, paties likimo įduotas į rankas suaugusiesiems“ (Требъешанин 1998: 25).

P. Jokimaitienė randa paralelių tarp vaikų dainose ir mitologinėse sakmėse piešiamų vaizdų. Abiejų žanrų kūrinuose atsispindi sunkios vaikų auginimo sąlygos: sakmėse vaizduojami dirbti turinčių motinų vieni palikti vaikai, kuriais esą pasirūpinančios laumės, o „lopšinėse nuskamba gailus motinos skundas dėl ‚prarymotų rankelių‘, ‚pražiūrėtų akelių‘, nemiegotų naktų. Nesibaigią ruošos darbai jai neleidžia numaldyti vaiko <...>“ (Jokimaitienė 1970: 31). Dalyje lopšinių, žaidinimų ir erzinimų kreipimasi į vaiką, apdainuojama dažnai suidealinta jo aplinka, vaikas mokomas ir pan., taigi vaikas čia – savitas kūrinio personažas, kuris neretai sutapatinamas su realiu vaiku – kūrinio adresatu.

Rašyta ir apie kitų žanrų kūrinuose vaizduojamus vaikus. Viename straipsnių G. Skabeikytė-Kazlauskienė iškelia populiarus šiuolaikinių anekdotų herojaus Petriuko triksteriškuosius bruožus (Skabeikytė-Kazlauskienė 2008: 143–153). Apibūdindama jo kaip mediatoriaus funkciją, mokslininkė akcentuoja Petriuko asmenybės prieštarumą: „jis savas, primenantis tikrą vaiką, ir svetimas, panėšintis į monstrą; Petriuko paveiksle ikūnyta išskirtinis kvailumas ir stebinantis gudrumas, bet dažniausiai riba tarp jų nutrinama; Petriukas naikina perskyras tarp vaikų ir suaugusiųjų, tarp namų ir mokyklos“ (ten pat: 152). Minėta autorė taip pat atsidėjusi mito, tautosakos ir vaikų literatūros ryšių studijoms (Skabeikytė-Kazlauskienė 2007).

Mįslingos lietuvių mitologinės sakmės, kuriuose vaizduojami laumių apkeisti vaikai, patraukė ir lietuvių tautosakos *skelbėjų-entuziastų* dėmesį. Lietuvių pasakų ir sakmių rinkinyje „Laumių vaikai“ sudėtos „lietuvių liaudies pasakos apie negalią“ (LV). Sakmes apie laumių vaikus knygos rengėjai Henrikas Stukas ir Alvydas Valenta priskiria skyriui „Kelios negalios“, nes tokie vaikai dažniausiai nekalba, nevaikšto ir, kaip pastebima, nemažsto (Stukas, Valenta 2007: 23). Įvardiniame straipsnyje iškeliami mintis, jog „vieną kurią negalią, kad ir labai didelę (aklumą, nebylumą, rankų netekimą) pasakas ir sakmes kūrė žmonės suvokė žmogiškojo pasaulio dalį. Proto negalia, o ypač kelios negalios, liaudies pasaulėžiūroje jau netilpo žmonių pasaulio ir žmogiško suvokimo ribose. Tai buvo kito, anapusinio, laumių pasaulio invazija į žmogaus pasaulį“ (ten pat: 23). Entuziastų indėlis į tautosakos mokslą buvo itin reikšmingas jau nuo pat šio mokslo užuomazgų, todėl ir minėtas leidinys bei savitas jo rengėjų požiūris į skelbiamus liaudies kūrinius mums buvo įdomūs.

Apibendrinant galima konstatuoti, kad Lietuvos ir užsienio šalių tautosakininkai iškėlė stebuklinėse pasakose atsispindinčius iniciacijų ir kitus papročius, domėjosi šiuose kūrinuose vaizduojamų personažų santykiais, aiškinosi kai kurių stebuklinių ir kitų žanrų pasakų herojaus

vaiko problematiką ir pan. Vokiečių mokslininkų iškeltos idėjos apie „bauginančių“ stebuklinių pasakų didaktinę paskirtį atgarsio lietuvių folkloristikoje dar nesulaukė. Mitologines sakmes tyrę folkloristai jau yra aptarę kai kurių vaiko pavidalą turinčių mitinių būtybių bruožus, tam tikrais aspektais analizuoti kūriniai apie laumių apkeistus kūdikius ir motinų prakeiktus vaikus.

Kūdikiystei ir vaikystei nemažai dėmesio yra skyrę *etnologai*. Lyginamajai analizei vertingi buvo ir kiti žmogaus gyvenimo ciklo bei kalendorinius papročius pristatantys šios srities specialistų darbai.

Įvairių straipsnių, daugiausiai aprašomojo pobūdžio, apie būsimosios motinos elgesį nėštumo metu, kūdikių ir vaikų priežiūrą bei auklėjimą senajame Lietuvos kaime skelbiama jau nuo XX. a. pirmosios pusės (Kneipp 1929: 12–14; Wilmantienė 1939: 2; Kėdaitis-Kėdavičius 1942: 107–109; Balys 1943: 91, 92; Kriauza 1943: 203–235; Vasiliauskas 1989: 182–187; 2007: 37–49; Bikulčienė 2005: 514–517; Daunys 2006: 105, 106). Mūsų tyrimo temai aktualią negeidžiamų kūdikių problemą kėlė Pelikisas Bugailiškis, Antanas Vitauskas ir Juozas Mickevičius (Bugailiškis 1938: 265–267; Vitauskas 1937: 65–71; Mickevičius 1938: 412–414). Autoriai aptarė griežtą kaimo žmonių nusistatymą prieš dorovės normų laužymą bei atskleidė neigiamą požiūrį į pavainikius ir jų motinas. Elvyra Dulaitienė-Glemžaitė knygoje „Kupiškėnų senovė“ taip pat teigia, jog „paklydusių merginų“ ir pavainikių gyvenimas būdavęs sunkus (DGKpS 301–308). Albinas Kriauza straipsnyje „Vaikų mirtis ir laidojimas“ atkreipė dėmesį į didelį pavainikių mirtingumą, esą daug tokių vaikų mirdavę slapta, dar „saulės nepamatę“, numarinti mergaičių ir „gražių panų“ (Kriauza 1944 (1996): 20–25).

Daugelį minėtuose darbuose aprašytų gimtųjų papročių ir tikėjimų knygoje „Gimtųjų ir krikštybos Lietuvos kaimo gyvenime: XIX a. pabaigoje–XX a. pirmojoje pusėje“ susistemino gimtųjų papročių tyrėja Rasa Paukštytė-Šaknienė (Paukštytė 1999). Lietuvių gimtųjų ciklą mokslininkė skiria į kelis laikotarpius, žyminčius motinos ir kūdikio būsenų pasikeitimą: motinos išgyvenami laikotarpiai – nėštumas, gimdymas ir įvedybos, o kūdikio – gimimas, laikas iki krikštybos ir krikštybos (ten pat: 13). Mūsų tyrimui ypač svarbūs minėtos knygos skyriai, kuriuose nagrinėjama nevaisingumo problema, nesantuokinio kūdikio padėtis kaimo bendruomenėje, ruošimosi būsimai motinystei laikotarpis, kūdikio gimimo momentą lydintys apeigos bei naujagimio priežiūra. Šias ir kitas problemas mokslininkė gvildena ir eilėje straipsnių (Paukštytė 1995 b: 15–17; Paukštytė-Šaknienė 2002: 71–88; 2003: 112–125; 2004 a: 89–110; 2004 b: 14–23; 2007: 9–29; Šaknienė 2005) bei kartu su kitais autoriais išleistose knygose „Lietuvių šeima ir papročiai“ (Paukštytė 1995 a: 396–441; Paukštytė-Šaknienė 2008: 434–482) ir „Šiaurės Lietuvos kultūros paveldas. 1: Papročiai“ (Paukštytė-Šaknienė 2007: 9–29).

Gyvenimo ciklo papročius, remdamasi Arnoldo van Gennepo perėjimo ritualų teorija, tiria Rasa Račiūnaitė-Paužuolienė. Monografijoje „Moteris tradicinėje lietuvių kultūroje: gyvenimo

ciklo papročiai (XIX a. pabaiga – XX a. vidurys)“, remdamasi archyvine medžiaga, kraštotyrine, etnologine literatūra bei pačios sukaupia ekspedicijų medžiaga, nagrinėja minėtame laikotarpyje gyvenusios lietuviškos moters identitetą gimtuvėse, vestuvėse ir laidotuvėse (Račiūnaitė 2002). Pristatant šių valstietės moters gyvenimo momentų ypatumus, neišvengiamai liečiama ir vaiko tema. Kaip teigia R. Račiūnaitė-Paužuolienė, gimtuvėse „kūdikio motina, pribuvėja ir kūma – tai trys svarbiausios moterys, kurios savo elgesiu stengėsi nulemti fizines ir dvasines vaiko savybes, jo ateitį“ (ten pat: 45). Augančio vaiko, ypač mergaitės, ugdyme didžiausią vaidmenį atliko motina (ten pat: 73). Knygoje užsiminama ir apie vestuvines apeigas, kuriomis siekta užtikrinti jaunujų vaisingumą (ten pat: 107, 108), o pristatant moters vaidmenį mirusiojo palydose į pomirtinį gyvenimą, aptariama vaikų funkcija ligonio marinime (ten pat: 120). Minėtos problemos sistemingai nagrinėjamos ir R. Račiūnaitės-Paužuolienės straipsniuose (Račiūnaitė 1991: 137–144; 1995: 18–21; 1997: 10–12; 2003: 168–170; 2007: 189–194; Račiūnaitė-Paužuolienė 2006: 164–182).

Lietuvių tikėjimuose ir papročiuose atsispindinčius vaiko išvaizdos formavimo ypatumus išsamiai apžvelgė grožio supratimu liaudies kultūroje besidominti Asta Venskienė (Venskienė 2007: 206–215).

Laimė Kiškūnė ir Rima Pociūtė darbą „Gimdymas ir gimimas: šiandieninės patirtys pribuvėjų istorijos kontekste“ vadina „antropologine“ knyga, „skirta gimdymo ir gimimo kultūrai Lietuvoje (Kiškūnė, Pociūtė 2005). Autorės, pasitelkdamos pačių surinktą medžiagą ir žinias apie senuosius gimtųjų papročius bei su jais susijusius tikėjimus, ypatingą dėmesį skiria šiuolaikinei gimdymo sampratai, šių laikų pribuvėjų ir tėvų patirtims bei natūralaus gimdymo judėjimams Lietuvoje.

Slavų gimtųjų papročius geriau pažinti padėjo straipsnių rinkinyje „Gimtuvės, vaikai ir pribuvėjos tradicinėje liaudies kultūroje („Родины, дети, повитухи в традициях народной культуры“, 2001) išspausdinti rusų etnologų darbai. Minėtame leidinyje paskelbiamame Tatjanos Vlaskinos straipsnyje aptariama simbolinė krosnies ir gimdos analogija, pristatomi archajiški tikėjimai, kuriuose gimdyvės būseną siejama su mirtimi bei nagrinėjami kiti mūsų darbui aktualūs klausimai (Власкина 2001: 61–78). D. Baranovas giliasi į gimtųjų laiko ir erdvės ypatumus bei šių papročių dalyvių veiksmus (Баранов 2001: 9–30). Valentino Golovino straipsnyje nagrinėjama naujagimio erdvės kūrimo problema (Головин 2001: 31–61). Mokslininkas atskirą knygą yra skyręs rusų lopšinėms, kurias tyrinėdamas priėjo prie išvados, jog šio žanro liaudies dainos turinčios itin artimų ryšių su „pirmykščių sinkretiniu ritualiniu – mitologiniu kompleksu“ (Головин 2000).

Etnografinė medžiaga paremtos informacijos apie slavų papročius ir tokius mūsų tyrimo temai aktualius klausimus, kaip nevaisingumas ir liaudiški jo gydymo būdai, kūdikio laukimas ir

priežiūra folklore bei kt. taip pat gausu profesionaliai parengtuose įvairių mokslininkų enciklopedinio pobūdžio straipsniuose (pvz., Кабакова, Седакова 2004: 257–264; Плотникова 1995: 166–168; Толстая 1995: 160–164). Viename iš etnografo Dmitrijaus Zelenino knygos „Rytų slavų etnografija“ („Восточнославянская этнография“, 1991) skyrių, skirtame šeimyninio gyvenimo etnografijai, pristatomi bei analizuojami rytų slavų gimtųjų papročiai (Зеленин 1991: 319–332).

Rusų mokslininkė Irina Sedakova tyrė riksmo reikšmę papročiuose, susijusiuose su vaiko gimimu ir vystymusi (Седакова 1999: 105–122). Autorė teigia, jog pirmieji naujagimio leidžiami garsai turintys simbolinę reikšmę; iš jų spręsta apie vaiko sveikatą, charakterį bei kūdikio žmogišką arba demonišką prigimtį (ten pat).

Angelės Vyšniauskaitės darbuose randame žinių apie tokias mūsų tyrimui aktualias temas, kaip antai, vaisingumą skatinančių maginio poveikio priemonių naudojimas, su kaminu ir krosnimi siejami vestuvių ir gimtųjų papročiai, vaikai laidotuvių papročiuose ir kt. (Vyšniauskaitė 1961: 132–157; 1964: 448–526; 1967; 1995 a: 271–396; 1995 b: 442–461; 1995 c: 356–371; 1999). Patikima etnografinė medžiaga pagrįstos mokslininkės išvalgos padėjo geriau suprasti kai kurių lietuvių papročių prasmę ir pravertė aiškinantis tautosakoje aptinkamų įvaizdžių prasmes.

Etnologas ir tautosakininkas Juozas Baldauskas-Baldžius 1935 metais žurnale „Gimtasai kraštas“ paskelbtame straipsnyje „Vaikai, pavainikiai, moterystė“ ieško užuominų apie priešvedybinius lytinius santykius dainose ir vestuvių apeigose, aptaria aplinkinių reakcija į nėščią netekėjusią merginą, jos požiūrį į gimsiantį nesantuokinį vaiką, aprašo vestuvių apeigose naudotas vaisingumą skatinančias priemones (Baldžius 2005: 267–272).

Vaisingumo skatinimu tradicinių vestuvių papročiuose domėjosi ir Rimantas Balsys (Balsys 2005: 62–69). Mokslininkas nagrinėjo kūlimo ir daužymo bei liejimo ir barstymo apeiginę reikšmę vestuvėse ir ieškojo jų sąsajų su senovės lietuvių dievu Perkūnu. R. Balsio interpretacija neabejotinai įdomi, tačiau „dangiškųjų vestuvių“ atgarsių vestuvių papročiuose klausimas gana keblus, nes, kaip ir pats autorius pripažįsta, „XIX a. pab. – XX a. pr. vestuvių aprašuose jau niekur neminimas Perkūnas“ (ten pat: 68).

Etnologė Pranė Dundulienė, gilindamasi į duonos reikšmę lietuvių buityje ir papročiuose, pateikia papročių, liečiančių duoną kepančios motinos elgesį su vaikais bei vaikus drausminančių tikėjimų (Dundulienė 1989: 32). Knygoje „Akys lietuvių pasaulėjautoje“ minėta autorė, aptardama regėjimo sampratos lietuvių pasaulėžiūroje ypatumus, taip pat pristato lietuvių tikėjimus apie žmones, gimusius blogomis akimis arba tokias akis įgavusius kūdikystėje „per motinos kalnę“ (Dundulienė 2006: 22–24). Etnologė teigia, jog „juo jaunesnis vaikas, tuo labiau sergas nuo akių“ (ten pat: 30). Ten pat pateikiamas ir tikėjimas iš Mažosios Lietuvos, esą „į trobą, kur būdavo naujagimis, neįleisdavo katės, nes ja galėjo būti pasivertusi ragana, galinti pakenkti“ (ten pat).

Kituose papročių aprašymuose ar tautosakos kūrinuose tokio tikėjimo neaptiktikome, šaltinio autorė nenurodo, o tai verčia abejoti tokį apskritai egzistavus. Minėtame darbe taip pat pristatomi vaiko gydymo nuo blogų akių būdai bei sakmės apie „blogą minutę“ tėvų prakeiktus vaikus (ten pat: 63, 69, 70). P. Dundulienės knygoje „Senieji lietuvių šeimos papročiai“ aptariami gimtųjų papročiai, vaikų auginimo problemos bei piemenavimo tradicijos (Dundulienė 2005), o studijoje „Senovės mitologija ir religija“ trumpai pristatomos mitologinės sakmės apie laumių apkeistus vaikus (Dundulienė 1990). Kaip jau užsiminta, pasitaiko, jog analogijų minėtose knygose pateiktai etnografinė medžiaga kituose šaltiniuose neužfiksuota, o pateikėjo mokslininkė taip pat nenurodo, taigi kyla pagrįstų abejonių dėl tokių duomenų patikimumo. Dėl šios priežasties ir nekritiško rėmimosi kitų autorių darbais, kai kurios P. Dundulienės tyrimų išvados ir hipotezės taip pat atrodo diskutuotinos.

Į vaiko vietą senosiuose lietuvių papročiuose bene pirmasis dėmesį atkreipęs Stasys Skrodenis pažymi, jog tradiciniame kaime „vaikas iš pat mažens vienokiu ar kitokiu būdu dalyvavo tuose tarsi savaime suprantamuose ritualuose (kaip stebėtojas, statistas ar dalyvis)“ (Skrodenis 1989: 68). Straipsnyje „Vaikas ir liaudies papročiai“ svarbiausia tyrėjo keliami problema – liaudies tradicijų pritaikymas šiuolaikinėje pedagogikoje, todėl autorius pristato papročių „praktinę ir pedagoginę prasmę“ (ten pat: 74). Pavyzdžiui, aprašant per pavasario šventes vaikų sakomus apeiginius linkėjimus, pažymima, jog juose, „slypi humanistiniai motyvai, ugda vaikuose dosnumą, gerumą ir pagarbą“ (ten pat: 72).

Vaikų dalyvavimas senosiose žemdirbystės apeigose aptiriamas ir Arūno Vaicekausko knygoje „Lietuvių vaikų šventės“ (Vaicekauskas 2008). Mokslininkas teigia, jog XIX a. pabaigos – XX a. pradžios kaime vaikai buvę nuolatiniais šių apeigų dalyviais. Monografijoje „Lietuvių žiemos šventės. Bendruomeninės kalendorinio ciklo apeigos XIX a. pab. – XX a. pr.“ etnologas aprašo vaikų dalyvavimą persirengėlių vaikštyne ir pažymi, jog „vaikų dalyvavimas reikšmingame kalendoriniame rituale negali būti senas reiškinys“ (Vaicekauskas 2005: 100). Gerų vertinimų sulaukė A. Vaicekausko knyga „Vaikams apie senąsias lietuvių šventes“, kurioje vaikams aiškinama apie įvairių kalendorinių ir šeimos švenčių papročius, ritualus, pasilinksminimus ir kt. (Vaicekauskas 2007).

Remtasi ir kraštotyrinio-etnografinio pobūdžio darbais. Medžiagą apie liaudies mediciną nuosekliai renkanti Rita Balkutė straipsnyje „Namų daiktai ir aplinka gydomojoje aplinkoje“ pateikia daug pačios užrašytų pasakojimų apie senoviniais būdais gydytus suaugusiųjų ir vaikų negalavimus (Balkutė 2005: 177–203). Reginos Lukminienės straipsnyje „Artimoji aplinka ir mirties ženklai, vėlės“ aptinkame mūsų darbui ypač pasitarnavusių pasakojimų apie vėles regėjusius vaikus (Lukminienė 2007: 55–68). Taip pat vertingi Emilijos Brimonaitės-Brajinskienės prisiminimai bei iš kitų pateikėjų surinkta medžiaga apie vaikų auginimą ir šeimos papročius Šeduvos miestelyje ir

jo apylinkėse (Brajinskienė 2007: 86–92; BrVŠ 1, 2), įdomūs kraštotyrininko Igno Jablonskio pateikiami „Pasakojimai su nekrikštytais vaikais“ (Jablonskis 1993: 183–185).

Taigi etnologų bene geriausiai išstudijuoti gimtųjų ir krikštynų papročiai, taip pat domėtasi vaikų auginimu, piemenavimo tradicijomis bei vaikų dalyvavimu kai kuriose apeigose. Pristatant vestuvių apeigas, dėmesio skiriama jaunųjų vaisingumą skatinatičioms priemonėms. Aiškinantis tautosakos tekstuose vaizduojamų objektų / veiksmų prasmę bei simboliką remtasi ir kai kuriais kitais, čia plačiau nepristatytais etnologų darbais.

Su vaiko tema susijusios informacijos taip pat aptinkame *mitologų ir religijotyrynininkų* darbuose. Norbertas Vėlius, sistemingai tyrinėjęs senąją baltų religiją ir mitologiją, savo studijose ne kartą užsimena apie įvairius su vaikais siejamus vaizdinius. Knygoje „Chtoniskasis lietuvių mitologijos pasaulis“, pristatydamas velnio išvaizdos ypatumus, mokslininkas konstatuoja, jog lietuvių mitologinėse sakmėse ši mitinė būtybė gana dažnai vaizduojama turinti vaiko pavidalą (tyrėjas suskaičiavęs penkiasdešimt vieną tokią sakmę) (Vėlius 1987: 42). Toje pat monografijoje N. Vėlius trumpai aptaria sakmių siužetus apie moterį, kuri esą pagimdžiusi velnią, ir apibūdina tautosakoje minimos velnio šeimos (žmonos ir vaikų) ypatumus (ten pat: 48). Dėmesio verta ir šio tyrėjo iškelta mintis apie pirmagimio ir nesantuokinio kūdikio artumą velniui (ten pat: 154, 155). Tautosakos kūrinių analize pagrindęs velnio vaidmenį senosiose vestuvių ir iniciacijų apeigose, mokslininkas prieina prie išvados, jog šiame kontekste „darosi suprantamos ir jo [velnio – J. M.] pretenzijos į pirmagimį vaiką, nes jis esą pradėtas ne žmogaus, o mitinės būtybės (velnio)“ (ten pat: 154). Kitoje N. Vėliaus knygoje pristatomos mitinės lietuvių sakmių būtybės; tarp jų ir tos, kurios senojoje pasaulėžiūroje turėję itin artimą ryšį su vaikais (Vėlius 1977). Mokslininkas aptarė laumių vaikų išvaizdą, o nagrinėdamas laumių funkcijas, analizavo sakmes, kuriose teigiama, jog laumės apdovanoję, nužudę ar pakeitę vaikus (ten pat: 96, 100–104). Nagrinėjant atskiras temas, mūsų tyrimui reikalingų duomenų ieškota ir kituose šios monografijos skyriuose.

Gintaras Beresnevičius knygoje „Dausos“, nagrinėdamas pomirtinio gyvenimo sampratą senojoje lietuvių pasaulėžiūroje, atsargiai liečia ir reinkarnacijos klausimą (Beresnevičius 1990: 68–71). Kaip teigia religijotyrynininkas, „užuominas apie tikėjimą reinkarnacija galima išžiūrėti kai kuriose sakmėse apie laumes“ (ten pat: 70). Mokslininkas cituoja mitologinę sakmę, kuriose vaizduojamas laumiukas sako esąs senesnis už ažuolą, kuris turįs tris šimtus, o jo atžala – šimtą metų. Vis dėlto konstatuojama, jog „šis posakis galėtų paliudyti, jog lietuviams buvo žinomi reinkarnacijos principai apskritai, o ne kad konkrečiai funkcionavo toks tikėjimas, kadangi laumės yra transcendentinės esybės ir tai, kas tinka joms, nebūtinai galioja ir žmogui“ (ten pat). Taip pat tikėtina, kad kūrinyje vaizduojama mitinė būtybė tiesiog labai sena, o gal nemirtinga. Taigi tokia sakmės interpretacija vertintina itin atsargiai. Pasak G. Beresnevičiaus, su reinkarnacija minėtą

sakmę siejo ir V. J. Bagdanavičius (Bagdanavičius 1982: 41–42) bei O. Milašius (Milašius 1989: 108–109).

Senųjų lietuvininkų tikėjimus tyrinėjantis Ignas Narbutas pateikia informacijos apie mus dominančias laumes ir dvasregystės galios įgijimą vaikystėje (Narbutas 1998 a: 91, 92). Religijotyrininkas taikliai pastebi lietuvių tautosakoje vaizduojamų laumių panašumą su keltų fėjomis (ten pat: 15, 16). Remdamasis socialinių antropologų darbais, religijotyrininkas teigia, jog pastarosios padėję išlaikyti „tam tikrą elgsenos kodą“: viena iš fėjų funkcijų – „vaikų apkeitimas – žmones vertė rūpintis naujagimiais kritiškiausiu jiems metu – sutinkama ir lietuvininkų tikėjimuose“ (ten pat: 63, 94). Antra fėjoms ir laumėms bendra funkcija – pagalba ieškant būdų tam tikroms situacijoms „išspręsti“: „tėvai galėjo perkelti atsakomybę už nesivystantį, neaugantį (apsigimusį) kūdikį fėjoms, sakydami, kad jis buvo apkeistas“ (ten pat). Rašydamas apie dvasregius I. Narbutas pristato tautosakoje ir tikėjimuose minimus būdus, kaip dvasregiu galįs tapti vaikas ir suaugęs žmogus, tačiau dvasias reginčių vaikų problemos plačiau netyrinėja (ten pat: 91, 92). Išryškindamas Mažosios Lietuvos folkloro specifiką, minėtas autorius pažymi, jog tikėjimai apie dvasregius šiame regione labai populiarūs, o, pavyzdžiui, kituose Lietuvos regionuose paplitęs siužetas apie „besivaidenančias dūšeles“ beveik nežinomas (Narbutas 1998 b: 12–14).

Nijolė Laurinkienė straipsnyje „Laumės likimas“, iš rusų mokslininkų Večeslavo Ivanovo ir Vladimiro Toporovo (Иванов, Топоров 1974) perėmusi idėją apie indoeuropiečių mite vaizduojamą nubaustą griausmavaldžio sutuoktinę (į laumę žvelgia kaip į „mito apie griaustinio dievą (laikomo pagrindiniu indoeuropiečių mitu) heroję“ (Laurinkienė 1996: 14–19). Darbe teigiama, jog „remiantis sakmėmis ir tikėjimais, galima rekonstruoti mito apie griausmavaldį ir jo šeimą fragmentą“, o „<...> atkurtame lietuvių mite netiesiogiai pasmerkiamas moters neištikimybė ir parodytas jos likimas pažeidus įprasto gyvenimo taisykles!“ (ten pat: 19). Taigi bjauri sakmių laumiukų išvaizda, anot N. Laurinkienės, galinti būti „savotiška bausmė laumės vaikams už motinos neištikimybę“ (ten pat: 18). Vis dėlto tokią hipotezę galinčių patvirtinti duomenų neturima. Mokslininkei antrinantis D. Razauskas eina dar toliau ir teigia rekonstravęs „hipotetinę lietuvių (baltų) mitinę būtybę *Liaudį, Perkūno ir Laumės sūnų“ (Razauskas 1997: 46). Ši interpretacija taip pat nėra paremiama tvirtais argumentais. Aiškinantis krosnies mitinį įprasminimą naudotasi šio mokslininko straipsniu „Krosnies mitinis vaizdynas“ (Razauskas 2007: 155–166).

Taigi mitologai ir religijotyrininkai, tyrinėdami senąją lietuvių pasaulėžiūrą, remiasi ir lietuvių mitologinėmis sakmėmis, kuriose vaizduojami vaikai. Bene daugiausiai nagrinėtos sakmės, kuriose teigiama, jog laumės esą apkeitę žmonių vaikus; dalis mokslininkų analizavo kūrinius ir apibūdino jų bendruosius bruožus, ieškojo tokių naratyvų atsiradimą galėjusių sąlygoti veiksnių, kita dalis tyrėjų juos interpretavo neatsižvelgdami į visą variantų masyvą, kūrinių funkcijas ir pan.

Istorikų vaiko tema pradėta domėtis tik pastarąjį dešimtmetį. Į šią Lietuvos istoriografijos problemą dėmesį atkreipė šeimos istoriją studijuojanti Jolita Sarcevičienė (Sarcevičienė 2003: 4–10). „Kartais atrodo, jog LDK laikotarpiu jų [vaikų – J.M.] kaip ir nebūta, nes iki šiol neskubėta imtis šios problemos,“ – apgailestaudama konstatuoja istorikė (ten pat: 4). Straipsnyje apie vaiką XVI–XVII a. Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės visuomenėje mokslininkė, šaltiniu pasirinkusi keletą visuomeninės-politinės minties darbų bei proginės literatūros kūrinių ir remdamasi įvairių užsienio šalių tyrinėtojų darbais, apžvelgia vaikų auklėjimą XVI–XVII a. LDK. Istorikė atkreipia dėmesį į vaiko socializaciją kaip būdą įvesdinti vaiką į visuomenę ir išmokyti jį atlikti tam tikrą, jam skirtą socialinį vaidmenį. Teigiama, jog aptariamam laikotarpiu visuomenė buvo suformavusi du lavinimo modelius – berniukams ir mergaitėms. Motinų santykius su vaikais XVI a. II p. – XVII a. I p. LDK proginėje literatūroje J. Sarcevičienė taip pat aptaria monografijoje, skirtoje Lietuvos didikėms (Sarcevičienė 2005: 115–146).

Vladas Sirutavičius straipsnyje „Nusikaltimai „dėl gėdos“: naujagimių žudymai XIX a. Lietuvos visuomenėje“ analizuoja Vilniaus gubernijos ir 1847 m. sukurtos Kauno gubernijos teisminėse institucijose nagrinėtas baudžiamąsias bylas, kuriose moterys buvo kaltinamos nužudžius savo naujagimius, dažniausiai nesantuokinius kūdikius (Sirutavičius 2002: 147–158). Apibendrinęs minėto laikotarpio duomenis, istorikas konstatuoja, jog nesantuokiniai kūdikiai tada sudarė nuo 3,9 iki 5% visų gimusių skaičiaus (ten pat: 150). Tyrimas parodė, kad kai kuriais atvejais, ypač turtingesnės merginos, „galėjo išvengti sunkesnės bausmės ir tikėtis atlaidesnio aplinkinių vertinimo“, tuo tarpu žemesnio socialinio statuso merginų atžvilgiu „gėdos ir gėdijimo mechanizmo intensyvumas“ buvo kur kas didesnis, o gimęs kūdikis tokią merginą galėjęs pasmerkti valkatauti (ten pat: 156). Taigi, kaip pripažįsta V. Sirutavičius, „merginos, besilaukiančios nesantuokinio kūdikio, nelabai ką turėjo pasirinkti. Naujagimio mirtis, ko gero, buvo optimaliausia išeitis“ (ten pat). Darbas mūsų tyrimui reikšmingas tuo, jog suteikia galimybę mitologinėse sakmėse vaizduojamus tokio pobūdžio nusikaltimus interpretuoti kaip realių įvykių atspindį.

Dalia Marcinkevičienė, rašydama apie XIX a. pabaigos – XX a. pradžios lietuvių požiūrį į vedybinį gyvenimą, aptaria ir XIX a. atstumtųjų – nesantuokinių merginų vaikų („benkartų“) ir jų motinų, nevedusių (netekėjusių) ūkininkų brolių, seserų bei našlių, nesukūrusių kitos šeimos – padėtį (Marcinkevičienė 1999: 28–33). Mokslininkė, remdamasi įvairiais minėto laikotarpio bažnyčios ir teismų dokumentais bei pristatydamą lietuvių tautinės inteligentijos požiūrį į tradicinę šeimą, apibendrinama teigia, jog „valstietiškoje bendruomenėje buvo vertinamas tik šeimyninis gyvenimo būdas ir vedybiniai santykiai. Neištekęjusios, nevedę, kaip ir našliai bei pavainikiai, lygiaverčiai nedalyvavo kaimo visuomenės gyvenime“ (ten pat: 33). Taigi „mažą be šeimos vaiką

XIX a. visuomenė pripažino nevisaverčiu“; šis teiginys istorikės paremiamas sukrečiančiais faktais apie žiaurų elgesį su pavainikiais (ten pat: 32).

Galima konstatuoti, jog lietuvių istorikų analizuotos tokios problemos kaip vaikų auklėjimas, požiūris į nesantuokinius kūdikius ir infanticidas.

Mums rūpimus klausimus savo tyrinėjimuose gvildeno ir *kalbininkai*. Žodžio „vaikas“ ypatumus ir vartojimo problemas pristatė Ona Laima Gudzinevičiūtė (Gudzinevičiūtė 2008: 198–203). 104). Etnolingvistė B. Jasiūnaitė domėjosi nepaprasta žmogaus kilme frazeologijoje (Jasiūnaitė 2001: 277–297). Lyginimui pasitelkusi įvairiarūšę, taip pat ir folkloro, medžiagą mokslininkė pateikė neginčijamais argumentais pagrįstą frazeologizmų santykio su vadinamuoju kultūriniu kontekstu analizę ir pademonstravo, kaip nagrinėjant frazeologizmus, „palengva iškyla įvairūs ir sudėtingas senųjų pažiūrų apie naujo žmogaus atėjimą į pasaulį paveikslas“ (ten pat: 295). Pastarasis tyrimas tiesiogiai siejasi su mūsų darbo tema apie nepaprastą vaiko atsiradimą lietuvių stebuklinėse pasakose, taigi giminingos srities specialistės išvalgos padėjo „pasitikrinti“ ir patvirtinti kai kurių mūsų keliamų minčių pagrįstumą. Vertingos medžiagos aptikta ir kituose B. Jasiūnaitės straipsniuose (Jasiūnaitė 2000: 171–191; 2007: 437–456). Taip pat įdomi Giedrės Bufienės publikacija, kurioje pateikiama priežodžio „Bačkoj augintas, pro špuntą penėtas“ analizė (Bufienė 2003: 95–106). Neišmanėliui, keistuoliui apibūdinti vartojamo priežodžio prasmė, autorės teigimu, sietina su neteisinga vaiko priežiūra: „negalima vaiko auginti atskyrus jį nuo kitų žmonių“ (ten pat: 104).

Mūsų tyrime naudojamosi ir įvairiais kitais lietuvių, kaimyninių ir tolimesnių šalių mokslininkų darbais, skirtais atskirų tautosakoje ir papročiuose aptinkamų įvaizdžių ir simbolių, kalendorinių ir šeimos švenčių papročių bei kitų folkloro problemų tyrimams. Literatūros sąrašė iš viso 265 pozicijos.

Taigi pasakomis ir sakmėmis, kuriose vaizduojami vaikai, folkloro tyrėjų rimčiau susidomėta tik XX a. antrojoje pusėje. Analizuojant atskiras pasakas ir sakmes nagrinėjama šių kūrinių semantika, raida, domimasi herojumi vaiku, aiškinama atskirų vaizdinių prasmė bei jų sąsajos su realybe. Įvairaus pobūdžio etnologų, mitologų, religijotyrininkų, kalbininkų, istorikų darbai suteikia žinių apie su vaikais siejamus papročius, tikėjimus, posakius, istorijos faktus ir pan. Vis dėlto akivaizdu, jog mūsų pasirinkta tyrimo problema nuodugnai dar nebuvo nagrinėta.

1. KŪDIKIO LAUKIMAS IR PRIEŽIŪRA

Viena svarbiausių gyvenimo užduočių žmogui – pratęsti save, todėl pasakojamosios tautosakos kūriniuose įvairias būdais realizuojamas noras, o drauge ir pareiga susilaukti palikuonio ir jį užauginti sveiką, protingą ir gražų atrodo suprantami. Pasakų herojai, kaip ir realūs senojo Lietuvos kaimo gyventojai, siekdami turėti trokštamą kūdikį nevengia į pagalbą pasitelkti magijos. Sakmėse atskleidžiama teisingo tėvų elgesio įtaka vaiko gerovei.

1.1. Geidžiamas kūdikis pasakose

Kūdikio pradėjimas ir gimimas – ypatingi įvykiai, liaudies sąmonėje susieti įvairiais archajinę pasaulėžiūrą atspindinčiais tikėjimais ir papročiais. Nepaprastas herojaus gimimas ar atsiradimas – vienas populiariausių lietuvių stebuklinių pasakų ES, pasitaikantis daugelyje pasakų tipų (pvz., AT 301 B, 327 F, 531, 700). Kūrinių pradžioje paprastai pasakojama, kad sutuoktinių (dažnai vyresnio amžiaus arba jau senelių) pora negalinti susilaukti kūdikio. Vėliau, su kokiu nors gyvu ar negyvu daiktu (pvz., kalade, žuvimi, žirniu) atlikus tam tikrą veiksma, jų šeimoje atsiranda vaikas.

B. Kerbelytės „Lietuvių pasakojamosios tautosakos katalogo“ I tome pateikiama elementariųjų siužetų ir jų tipų rodyklė padėjo nesunkiai rasti ES apie nepaprastą herojų gimimą. Sudaryti šeši tipai, kuriems priskirti ES apie nepaprastu būdu atsiradusius / gimusius vaikus: 1.1.1.17., 1.1.2.7., 1.1.2.15., 1.1.2.16., 1.1.2.17., 1.2.2.17. (KLPTK I 335, 336, 349, 365–367, 391). Iš dešimtyje versijų pateiktų ES aprašymų paaiškėjo, kad skirtingų ES tipų herojai, siekdami išprovokuoti vaiko gimimą / atsiradimą, atlieka daug ir įvairių veiksmų. Be to, juos atliekant naudojama nemažai skirtingų objektų. Disertacijos apimtis neleidžia išsamiai išanalizuoti visų šešių tipų ES, todėl apsiribosime tik vieno tipo – 1.1.2.16. „Herojus patalpina objektą į palankias sąlygas“ – analize (KLPTK I 366, 367). Šio ES tipo semantinei interpretacijai rasta daugiausia medžiagos.

Šioje darbo dalyje, gretindami su papročiais ir kalbine medžiaga, nagrinėsime herojų veiksmus, nuo kurių priklauso rezultatas (vaiko atsiradimas), t. y. išskirsime tų veiksmų sudedamąsias dalis – valingai arba netyčia atliekamus „judesius“, objektus ir metamorfozei palankias vietas, kurių jungtis pasakose išprovokuoja vaiko gimimą / atsiradimą. Kadangi herojų atliekami veiksmai gana paprasti ir neturi paslėpto reikšminio klodo, todėl dėmesys bus skiriamas tik objektų ir vietų semantinėms prasmėms atskleisti.

1.1.1. Vaiko gimimas, siejamas su krosnimi

ES tipas 1.1.2.16. „Herojus patalpina objektą į palankias sąlygas“ turi tris versijas, kurių rezultatas – nepaprastu būdu gautas naujas genties narys, t. y. gimęs / atsiradęs vaikas. Pirmoji versija – „Herojus padeda objektą į vietą, susijusią su maisto gaminimu“ (KLPTK I 366). Šiai versijai priskiriami ES, kuriuose motina ar senelis „nusikerta pirštą / nupjauna nykštį ir užmeta jį ant krosnies / pakrosnin / įdeda į puodą / į stuburą⁵ / išspraudžia pirštą į praskeltą pagalį ir užmeta ant krosnies – gimsta sūnus“ (KLPTK I 366): „Gyveno du senu dieduku, ir jiedu neturėjo vaikų. Vieną kartą senis kirto malkas ir nusikirto netyčia savo rankos pirštą (nykštį). Dabar jis paėmė savo pirštą, įskėlė pagalį, pirštą išspraudė ir užmetė už pečiaus. Nuo to laiko prabėgo trys nedėlios. Kada vieną kartą senė klauso, kad už pečiaus verkia kūdikis. Senė kūdikį išėmė iš už pečiaus ir augina“ (BsLP 2 246, nr. 1, AT 301 B); „Kap buvo dziedas su bobu. Ir neturėj dziedas vaikų. Nu, ir pasakė kas bobai su dziedu, kad atpjauc pirščiukų mažucį ir aprišc ir sviesc až pečiaus, ir pabus kiek tį anas bus – ir bus jau vaikucis. Buvo buvo dziedas – cik jau atpjovė pirščiukų, aprišė jau, padėjo kur. Buvo buvo buvo... Žiūri boba, pecių kūrina – išaina vaikucis, berniokaicis, mažas nykštukaicis“ (GP 15)⁶.

Išskirkime herojaus atliekamo veiksmo sudedamąsias dalis:

1) H → nusikerta

↓

pirštą [išspraudžia į praskeltą *pagalį*]

2) H → padeda

↓

pirštą → *ant krosnies / pakrosnin / į puodą / į stuburą*

Stebuklingą vaiko gimimą / atsiradimą išprovokuojančio magiško veiksmo semantiką padės atskleisti herojų naudojamų objektų (piršto, pagalio) ir transformacijai palankių vietų (krosnies, puodo) prasmės įvairiuose liaudies kultūros kontekstuose interpretacija.

Pirštas. Pirštas – jau nuo antikos laikų visame pasaulyje žinomas *falo simbolis*, špyga – vyro (galbūt ir moters?) genitalijų simbolis. Tradiciniame lietuvių folklоре simbolinis piršto / špygos vaizdinys gana retas⁷. J. Balio paskelbtas tikėjimas, kad jei „laike santykių merga laiko špygą kišenėj, tai nepasidaro vaiko“ (BIVV 40). Tai vienas iš tikėjimų špygos apsaugine galia

⁵ *Stuburas* – stulpas prie dūminės pirkios krosnies su angomis kam padėti (LKŽ XIII 1007).

⁶ Rusų pasakose tokiu būdu atsiradęs herojus vadinamas „мальчик с пальчик“ (АФАН II 300).

⁷ Beje, šiais laikais didžiojo piršto, rodomo užlenkus visus kitus, simbolika visiems suprantama.

variantų, plg.: „Jei pamatysi burtininkę, turėk špygą kišenėj – nenuburs“ (LRD 261). Tačiau erotinė piršto simbolika labai aiški lenkų vestuvinėse dainose – jose aptinkamas zuikio, įkandančio merginai į mažąjį pirštelį, vaizdinys⁸, reiškiantis merginos nekaltybės praradimą (Левкиевская 2004 a: 617). Ukrainoje ir Serbijoje nuotaka, nenorinti tuoj po vestuvių susilaukti vaikų, sėdėdama prie stalo po savimi pasikišdavo tiek pirštų, kiek metų nenorėdavo pastoti (ten pat: 618; Плотникова 1995: 168). Kitas tikėjimo variantas nurodo, kad, norint susilaukti vaikų, reikia pasėsti nelyginį pirštų skaičių (Левкиевская 2004 a: 618). Polesėje žodžiai „мезинчик, мизинец“ perkeltine reikšme reiškia „paskutinis vaikas šeimoje, pagrandukas“. Tikima, kad toks vaikas gebas užkalbėti ligas ir kerėti (žr., Jasiūnaitė 2001: 290).

Pagalys. Pasakų personažai, atlikdami herojaus gimimą sukeliančius maginius veiksmus, dažnai naudoja ne tik pagalį, bet ir kitas medžio formas – kaladę / rąstą ar daiktus, kurie transformuojasi į vaikus ne tik užmesti už / ant krosnies, bet ir įkišti į kaminą (KLPTK I 366) arba padėti į kokią nors kitą vietą, pavyzdžiui, šulinį (KLPTK I 367). Šie pasakose minimi mediniai objektai senojoje pasaulėžiūroje turėjo simbolines reikšmes.

Rąstas / kaladė / kuolas ir kitos medžio formos buvo naudojamos XIX–XX a. vestuvių ir kalendorinių švenčių ritualuose bei liaudies magijoje. Daugelyje Europos ir kitų pasaulio šalių kalendorinių švenčių metu buvo tampomas rąstas ar kaladė. Pažymėtina, kad ritualas būdavo atliekamas išskirtinai vaikinų ir netekėjusių merginų ar senmergių. Kaladę rišdavo prie kojų ir „sumitusiems senberniams“⁹ (Кербелите 1996: 342, 343). Švenčionių rajone moteris, atėjusi apklauso, t.y. pasiteirauti, ar galima siųsti piršlius, „pagriebia trobos kertėje stovinčią šluotą ir ant pagaikščio¹⁰ prijoja prie stalo; šeimininkai be žodžių supranta, ko atėjo“ (Kerbelytė 1999 b: 243). Pagaikštį / pečšluostę / žarsteklį moterys apžergdavo ir per Jonines ar Kūčias perjo davo per kaimą / apjo davo aplink karves, kad šios duotų daug pieno arba „kad visos kaimo vištos eitų dėti kiaušinių į tos moters sodybą“ (ten pat). Kartis su stebule ar vainiku būdavo iškeliamą prie klėties per jaunavedžių sutiktuves (Buračas 1993: 347) ar prikeltuves (Kerbelytė 1997 a: 72). Baslio atžalos – viena iš priemonių gydantis nuo nevaisingumo: „Bevaikiams reikėjo rasti medžio kuolą, laibagaliu įbestą žemėn, nuo kurio augo atžalos, jas reikėjo nuskinti, sušutinti ir išgerti“ (Paukštytė 1999: 29, 30). Gimus mergaitei, vandenį, kuriuo ji pirmą kartą buvo nuprausta, pildavo ant vartų stulpelio / vartelių stulpų / dvikamienių medžių. Tikėjo, kad tada ji greitai ištekės (BIVV 304; Paukštytė 1999: 59; Vyšniauskaitė 1999: 44). Žinoma nemažai vestuvinių Kūčių / Užgavėnių būrimų,

⁸ Erotinius simbolius slavų tradicinėje kultūroje tyrinėjantis Aleksandras V. Gura pastebi ir zuikio sąsajas su erotine simbolika ir teigia, jog kandžiojimas apskritai yra vienas iš populiariausių simbolių lytiniui aktui nusakyti (Gura 2005: 138–140).

⁹ Kaip aiškina B. Kerbelytė, „kalendorinių švenčių (pvz., Joninių, Sekminių) metu ir per vestuves naudojami medžio simboliai neretai yra tapę pramogos dalimi; jų pirminė paskirtis užmiršta. Vis dėlto apeigų kontekstas (jos visų pirma buvo susijusios su siekimu padidinti derlių ir vaisingumą) leidžia manyti, kad ir jie anksčiau buvo suvokiami kaip erotiniai simboliai“ (Kerbelytė 1999 b: 244).

¹⁰ *Pagaikšis* – šluotos kotas, bet taip pat gali reikšti žarsteklį, ilgą lazda, kartelę ar pagalį (LKŽe: pagaikštis).

kuriuose figūruoja pagaliai / tvoros stulpeliai / malkos (BILKŠ 31, 93; AK 161), tačiau čia, atrodo, svarbesnė yra skaičių magija, o ne objekto prasmė. Kitaip tariant, jaunuoliams aktualiausia, kad buriant išpultų lyginis minėtų daiktų skaičius, reiškiantis tikimybę greitai susirasti porą – antrąją pusę.

Taigi medis / rąstas / kaladė / kartis / lazda / pagaikštis/ šluota / žarsteklis / ližė pasakose, sakmėse bei papročiuose naudojami ne tik dėl to, kad būtų vaikų, bet ir tam, kad mergina ištekėtų / patiktų vyrams / būtų pasakyta apie ketinimą vesti / būtų geras derlius / karvės duotų daug pieno / kad būtų daug kiaušinių ir panašiai (Kerbelytė 1999 b: 242–244). Kitaip tariant, visi minėtieji ritualai ir maginiai veiksmai, kuriuos atliekant naudojami ir analizuojamose stebuklinėse pasakose aptinkami mediniai objektai, vienaip ar kitaip sietini su vaisingumu ir / arba jo didinimu, erotika. Tradicinėje pasaulėžiūroje populiarią pailgos formos medinio daikto asociaciją su faline simbolika tiesiogiai išreiškia J. Balio paskelbtas draudimas: „Jei nešdama malkas neščia moteris randa mieto¹¹ galą, tai nereikia imti, nes vaiko bus dideli lyties organai“ (BIVV 120). Medžio kaip erotinio simbolio vartojimo atvejų gausu ir įvairių kitų tautų folklore. Jų pavyzdžių pateikia apie šį simbolį įvairiuose straipsniuose daug rašiusi B. Kerbelytė (žr. Kerбелите 1996; Kerbelytė 1999 b; 1997).

Taigi kalbamajame ES aptinkami pirštas ir pagalyš veikiausiai taip pat sietini su *faline simbolika*. Herojaus sprendimas nukirstą pirštą išprausti į praskeltą pagalį mįslingas, tačiau, jei pagalio praskėlimą traktuosime kaip sąmoningą siekį pagalyje padaryti angą, jo reikšmė vėlgi asocijuosis su lytiniu aktu.

Krosnis. Visose 1.1.2.16. tipo pirmosios versijos ES aprašymuose figūruoja krosnis. Be jau minėtų ES, yra dar trys: Seneliai bezda į krosnį – atsiranda vaikas; Senis nutašo berniuką ir padeda ant krosnies – tas atgyja; Moteris padeda žirnį ant krosnies – atsiranda sūnus (KLPTK I 366). Šiose pasakose ypač žavus paprastumas, netgi tiesmukumas nusakant naujo pasakos herojaus atsiradimą iš už krosnies / kamino: „Diedas iš pagalio ištašė berniokaitį, kaminan įkišo – ir pasidarė juodas berniokaitis“ (LTR 4151/32/, AT 327 F); „<...> Kitą kartą gyvenę tokie bagoti žmonys, ale vaikų neturėję. <...> Daugiau tas vyriškis sakąs savo pačiai: „Kad jau mums nedavė dievs vaikų, nedavė, tai aš eisiu nors iš alksnio nusitašysiu kokį. <...> Daugiau šis nuėjęs, nusitašęs ir iššaukęs jam vardą Martyns. <...> Daugiau jis užmetęs už pečiaus tą savo Martyną, ir gana. Tas jo nutašytas Martynas už pečiaus išgulėjęs trejus metus. <...> Daugiau tas Martynas, iš už pečiaus lįsdams, sakąs <...>“ (SIŠLP 102, AT 301 B).

Senajoje lietuvių pasaulėžiūroje krosnis sieta su gimimu ir net laikyta tam tikra *gimdos analogija*. Krosnies analogija su gimda akivaizdi draudime neščiajai kišti į krosnį atbulas malkas. Tikėta, kad šio draudimo nesilaikančiai moteriai vaikas gims atbulas (Paukštytė 1999: 40). Idioma

¹¹ *Mietas* – kuolas, baslys; *mietgalys* – prastas mietas (LKŽ VIII 157, 158).

„pečių ardyti (plėšyti)“ reiškia „gimdyti“ (LKŽ IX 734), o vaikui gimus, kaimynams sakoma: „pečius sugriuvo“ (LTR 1978/154/), t. y. vaikas gimė¹². Pasak J. Balio, moteriai gimdant, „bobutė atidaro visas pečių juškas ir dureles, sako, kad tada ‘viskas atsidaro’“ (BIVV 237). „Viskas“ šiuo atveju veikiausiai reiškia gimdos kaklelį, tik jam kaip reikiant atsivėrus gali gimti vaikas. Kad būtų lengviau gimdyti ar ilgai „vartams neatsidarant“, kartais į lauką būdavo išnešamas krosniadangtis, duodama išgerti krosnį kūrenant iššokusią angliukų (Paukštytė 1999: 54; Vyšniauskaitė 1999: 100). Pastaroji priemonė taip pat paremta similitinės magijos principu. Kaip teigiama Salake užrašytame tikėjime, esą sutrintų iš krosnies iššovusių angliukų išgėrusi gimdyvė greičiau pagimdys, „kaip iš pečiaus iššaus“ (Razauskas 2007: 159). Krosnies ir gimdos analogija taip pat randama slavų gimtųjų folklore (Шумов, Черных 1996: 182; Топорков 1995 в: 310; Власкина 2001: 74). Ją su moteriškuoju kūrybiniu pradū sieja ir latviai (Kursite 1996: 34). Krosnis, ypač kepimo, apskritai laikoma universaliu moters iščių simboliu (BSŽ 124).

Krosnis figūravo vestuvių papročiuose. Pasak Angelės Vyšniauskaitės, „trikartinis (vėliau vienkartinis) nuotakos apėjimas aplink stalą yra apeiginio ėjimo aplink židinį liekana“ (Vyšniauskaitė 1964: 492). Ši lietuvių paprotį aprašo XVI–XVII a. autoriai (žr. Jurginis, Lukšaitė 1981: 212). A. Vyšniauskaitės teigimu, apeidama krosnį, nuotaka visų pirma tarsi atsisveikindavo su tų namų dvasiomis (Vyšniauskaitė 1964: 492). Senojoje pasaulėžiūroje krosnis buvo suvokiama ir kaip mitinį įprasminimą turinti trobos vieta, kelias, kuriuo į namus gali patekti ar iš jų išeiti vėlės ir mitinės būtybės¹³. Panašių tikėjimų būta ir slavų tautose (Топорков 1995 в: 310). Vis dėlto krosnies apėjimą galima interpretuoti ir kaip tam tikrą *vaisingumo burtą*, nes svarbiausias vestuvių apeigų tikslas – giminės pratęsimas. Veikiausiai kaip tik tokią apeigos reikšmę atspindi Dzūkijoje iki šiol išlikęs paprotys „einant aplink stalą jaunajai ir ją lydintiems pamergėms pačiupinėti staltiesę. Kupiškio apylinkėse tikėta, kad kiek pamergių praeidamos čiuptels už staltiesės, tiek būsimoji jaunamartė pagimdysianti vaikų“ (Vyšniauskaitė 1964: 493). Su vaisingumu greičiausiai sietinas ir dar jėzuitų raštuose minimas paprotys, jaunajai atėjus į vyro namus, palikti dovanas ant krosnies (Jurginis, Lukšaitė 1981: 212). Šis paprotys Lietuvoje išliko iki XX a. pradžios. Marti, įėjusi į vyro namus, užmesdavo juostą ant krosnies priekakčio, kai kur juostą ar rankšluostį jaunamartė ant krosnies uždėdavo prikeltuvių rytą (Vyšniauskaitė 1967: 42, 45).

Krosnis senojoje pasaulėžiūroje turėjusi ir papildomų konotacijų: dėl kūrenamos ugnies ją imta sieti su meile, meilės liepsna. Ši metaforinė krosnies reikšmė įprasminama rusų meilės

¹² Įdomu, kad sapnų aiškinimuose krosnies griūtis turi visiškai priešingą reikšmę: „Jei sapnuoji, kad pečius sugriuvo, tai tatai rodo, kad vyras arba šeimininkas tų namų greit mirs“, „Pečius sugriuvo – mirs iš tų namų gaspadorius ar gaspadinė“ (Višinskaitė 2007: 155). Tai galėtų paaiškinti R. Racėnaitės įžvalga, jog pasakymas, ko gero, sietinas su ribine tiek gimimo, tiek mirties apibrėžtimi, nes sugriuvusi krosnis taip pat simboliškai rodo ir moters gyvybinės energijos išsekimą (Racėnaitė 2001: 223).

¹³ Kad krosnyje kenčia vėlės, užfiksuota sakmėse: „Marti girdi krosnyje vaitojant / per sapną pamato mirusį artimąjį; vėlė pasako, kad kenčia krosnyje. Marti nekarštai kūrena krosnį; po metų / trejų vėlė padėkoja ir išnyksta“ (KLPTK III 89).

užkalbėjimuose. Pavyzdžiui: „Išeisiu aš į gatvę, į Dievo šviesą, pažiūrėsiu į lygų lauką. Lygiame lauke 77 varinės, šviesios, įkaitusios krosnys, ant tų 77, ant tų varinių, ant šviesių, ant įkaitusių krosnių yra po 77 raganas žiežulas (*бабы-ягу*); pas tas 77 raganas žiežulas – po 77 dukteris, pas tas 77 dukteris – po 77 pagaikščius (?) ir po 77 šluotas.“ Paskui prašoma „pridžiovinti“ Dievo tarnaitę N (užkalbamosios vardas) ir pridedama: „kol smarkiai dega varinės, įkaitusios krosnys, tol tegu ir Dievo tarnaitė N (vardas) dėl jo kepa ir kaista“ ir t. t. (Познанский 1995: 205).

Krosniai (taip pat kaminui) atsirasti tiriamuose siužetuose galėjo turėti įtakos ir jos savybės. Užkurta krosnis – *šilčiausia* trobos vieta. Slavų tautose naujagimius iškart būdavo guldomas ant krosnies. Sakydavo, esą ant krosnies ir neišnešioti kūdikiai išgyvenantys. Kaip teigia Tatjana Blaskina, naujagimio guldymas ant krosnies gali būti aiškinamas racionalių požiūriu – ten šilta; tačiau šis veiksmas, pasak autorės, galėjęs turėti ir perkeltinę reikšmę – ant krosnies paguldytas pirma laiko gimęs kūdikis šitaip tarsi „išnešiojamas“ iki galo (Власкина 2001: 74). Kartais sakoma, jog neišnešiotas kūdikis ant krosnies guldomas tam, kad ten „išgulėtų“ tą laiką, kuri turėjo praleisti motinos iščiose (Баранов 2001: 20). Ir slavuose, ir Lietuvoje taip pat praktikuotas „kūdikio perkepimas“ (*перепекание ребенка*). Apeigos metu naujagimius trumpam būdavo įkišamas į krosnį, kad nuo jo pasitrauktų visos ligos, ir vaikas „atgimtų“ sveikas bei stiprus (Топорков 1995 в: 310). Rytų Lietuvoje kai kurios pribuvėjos kūdikį „kepindavo“, jeigu šis gimdavo labai silpnas, blogai kvėpuodavo: tada suvyniodavo ir porą minučių palaikydavo karštoje krosnyje. Tikėdavo, jog gimusysis taip atgausiąs sveikatą (Vyšniauskaitė 1999: 100). „Kepindavo“ ir blogai augančius vaikus: „Jei kūdikis blogai auga, nyksta ir džiūsta, tai jį padeda ant ližės ir kai prieš duonos kepimą pečius esti gerai iškūrentas, tai greit įkiša jį pečiun ir vėl ištraukia. Sako, tada jo liga pečiuje lieka“ (BILMM 489a). „Priemėčio“ kankinamus taip pat gydydavo prie krosnies: „Kuris vaikas labai priemėtlingas, tai duoną kepant reikia paguldyti po priežda¹⁴, tada sugis“ (BIVV 847). R. Racėnaitė užsimena, jog „šiam kontekste paminėtina tradicija jauniausiąjį šeimos vaiką vadinti pagranduku, o silpno proto asmenį „nedakepusiu““ (Racėnaitė 2005 a: 107).

D. Razauskas pastebi sąsajas tarp „vaiko perkepimo“, gimdymo ir maisto gaminimo; „lietuvių veiksmažodis „gaminti“ yra vienos šaknies su „gimti“ ir senuosiuose lietuvių kalbos šaltiniuose dar pasitaiko pirmine reikšme „gimdyti, veisti““ (Razauskas 2007: 161). Čia galime autoriui paantrinti prisimindami ir dabar vartojamą pasakymą „vaiką daryti“, kuris perkeltine prasme reiškia „pradėti vaiką“ ir savo ruožtu yra sietinas su tiesioginę prasmę turinčiu „daryti valgyti“. Paminėtinas ir vaikų dainas tyrinėjusios Austės Bareikytės-Nakienės pateikiamas žaidinimas, vėlgi susiejantis maisto ir vaiko „gamybą“: „sakydama ‚kepu kepu kepalėliai‘, motina kilnoja vaiką ant rankų ir ‚šauna į pečių‘, lyg jis būtų koks kepalėlis“ (Bareikytė-Nakienė 1997:

¹⁴ *Priežda* – vieta prieš kepamosios krosnies angą (LKŽe: priežda).

24–25). Analogiją tarp maisto gaminimo ir gimdymo yra išskėlęs ir žymus rusų folkloro tyrinėtojas Albertas Baiburinas (Байбурин 1992: 166).

Mūsų analizuojamo ES tipo pirmosios versijos ES aprašymuose taip pat figūruoja indai / podėliai, kuriuose maistas gaminamas / laikomas: puodas / piesta / statinė. Tradiciniame Lietuvos kaime namų ruoša ir maisto gaminimu paprastai rūpinosi moterys, dažniausiai – motinos, taigi pasakų ES apie stebuklingą vaiko atsiradimą iš vietų, susijusių su maisto gaminimu, pobūdį galėjęs paveikti simbolinis moters reprodukinių funkcijų perkėlimas į labiausiai su jos kasdiene veikla susijusius objektus¹⁵. Kai kurios šių gana skirtingų objektų formos ypatybės (įdubimas, anga) galėjusios kelti asociacijų ir su *moters fiziologija*. Taigi mitologiniu požiūriu indai / podėliai, kuriuose maistas gaminamas / laikomas, taip pat kaip ir krosnis, veikiausiai simbolizavo moterį¹⁶ ar jos gimdą. Tokia simbolinė puodo prasmė, atrodo, ir A. Vyšniauskaitės minimame XX a. pirmojoje pusėje dar gyvavusiame paprotyje moteriai besilaukiant kūdikio prie jos namų ant karties iškelti jau vartotą, tačiau dar apynaujį, „nei įskilusį, nei kiaurą“ puodą, kurį nuimdavo tik kūdikiui gimus (Vyšniauskaitė 1999: 38)¹⁷.

Taigi galima spėti, kad piršto, metamo ant krosnies / pakrosnin / į puodą, vaizdinys yra savotiška simbolinė lytinio akto, po kurio gimsta kūdikis, analogija.

1.1.2. Su kaminu siejamas vaiko gimimas

Krosnį analizuojamuose ES kartais keičia kaminas: „Senis nutašo berniuką ir įkiša į kaminą – tas atgyja“ (KLPTK I 366):

1. H → sukuria

vaiko imitaciją (medinę berniuko figūrėlę)

2. H → įdeda

vaiko imitaciją (medinę berniuko figūrėlę) → į *kaminą*

¹⁵ R. Racėnaitė teigia, kad moters mirtį pranašaujantys reiškiniai taip pat vyksta „tokiose vietose, kurios tradiciškai siejamos su moters veikla“ (Racėnaitė 2001: 223; 2005: 106).

¹⁶ Mintį, jog XIX a. pab. – XX a. pr. vestuvių aprašuose minimame indų daužyme indas tikriausiai būdavo tapatinamas su moterimais, o šukės su vaikais iškelia ir Rimantas Balsys (Balsys 2005: 64). Tuo tarpu slavų vestuvių papročius tyrinėjusi S. M. Tolstaja rašo, jog slavai sveiką, neįdaužtą puodynę, ašotį, puodą arba rečiau – kokį kitą indą, laiko mergystės simboliu, o indo sudaužymas per vestuves – tai defloracijos metafora (Толстая 1996: 196–197). B. Stundžienė pateikia nemažai lietuvių vestuvių apeigų pavyzdžių, paliudijančių, jog analogiška simbolika aptinkama ir Lietuvoje (Stundžienė 2004: 31).

¹⁷ Kituose gimtuvų, krikštyvų bei vestuvių papročiuose įvairūs indai / podėliai siejami su vaisingumo skatinimu arba būsimaisiais palikuonimis (Balsys 2005: 64; Kavaliauskienė 2006: 142–145; Paukštytė 1999: 118).

Herojaus noras išsidrožti iš medžio trokštamą vaiką atrodo gana suprantamas. Pasakos tipe „Medinis vaikas“ atgyja ne tik medinis, bet ir molinis, geležinis ar iš sniego nulipdytas vaikas (KLPTK I 298). Etiologinėse sakmėse Dievas žmogų sukuria iš molio: „Viską sukūręs, dievas pamanė sau: „Reikia žmogų nulipdyti iš gryno molio““ (KAŽ 23), „Teip po aniolų surėdymo [dievas] ant tos vietos pamislijo sau reikiant žmogų nulipyti iš čysto molio. O kada jau gatavas buvo nulipytas, tiktei laukė, ligi kolei sustings ir sudžius molis <...> (DPSO 104). „Lėle“ lietuviai dažnai vadina naujagimį, kūdikį ar vaiką (LKŽe: lėlė), ypač iki krikštynų. Kaip vaiko imitacija ar vaisingumo simbolis lėlė neretai naudojama vestuvių apeigose (Buračas 1993: 358; Vyšniauskaitė 1995 c: 364). Ji naudota ir siekiant vaiką apsaugoti nuo „Mėnulio ligos“: Kaišiadoryse šiuo tikslu lange statydavę kaip lėlę aprengtą kultuvę, o Marcinkonyse „lėlę, parėdę iš palų [vaiko vystyklų]“ arba vaiko vystyklusose susuptą kultuvę dėdavę ant stogo (BILMM 487 a). Slavų folklore lėlė taip pat suvokiama kaip „gyva esybė, žmogaus pakaitalas, jo „modelis“ arba mažo vaiko prototipas“ (Виноградова, Толстая 2004: 27). Anglų mokslininkas Džeimsas Džordžas Freizeris pateikia nevaisingų moterų atliekamų magiškų veiksnių su iš įvairių medžiagų pagamintomis vaikų figūrėlėmis, praktikuotų Azijos, Afrikos, Okeanijos, Šiaurės ir Pietų Amerikos archajiškose tautelėse pavyzdžių (Frazer 1961: 7)¹⁸.

Plačiau panagrinėsime vietos, kurioje įvyksta magiškasis medinės berniuko figūrėlės virtimas tikru vaiku, prasmę senojoje lietuvių pasaulėžiūroje. Lietuvių kalboje žodis „kaminas“ gali būti vartojamas kaip krosnies sinonimas ir reikšti krosnį, židinį, ugniakurą. Kita, visoje Lietuvoje žinoma kamino reikšmė – dūmtraukis, anga, per kurią iš krosnies į lauką išeina dūmai (LKŽ V 117). Vaizdingas lietuvių kalboje vartojamas kamino palyginimas su vyru, sakoma: „vyrai kaip kaminai“ (LKŽ V 177, XIX 504), t. y. gražūs, aukšti; apie stambų, augalotą vyrą sakoma – „didelis kaip kaminas“ (Vyšniauskaitė 1999: 49). Dažniausiai vyru kaminas įvardijamas ir mįslėse, pavyzdžiui: „Senas senelis sėdi ant stogo ir pypkę rūko“ (LTt V 6679); „Aukštas ponaitis ant stogo pypkę rūko“ (LTt V 6681); „Aukštas ponaitis – labai juodas“ (LTt V 6690)¹⁹. Taigi krosnis, kaip matėme, siejama su moteriškumu, motinyste, o kaminui priskiriama labiau *vyriška simbolika*. Tikriausiai tam įtakos turėjusi ir žodžio vyriškoji giminė.

Kamino vaizdinys randamas Kūčių būrimuose: „Naktį dvyliktą valandą reikia nusivilkti nuogai, vienoj rankoj turėti žvakę, o antroj veidrodi ir eiti tris kartus apie kaminą. Tenai sutiksi savąjį“ (BILKŠ 34); „Kūčių naktį, dvyliktą valandą, reikia užlipti ant aukšto ir nuogai tris kartus apibėgti aplink kaminą. Pamatysi savo būsimą vyrą“ (Ulčinskas 1995: 82, 83); Rytų Lietuvoje tikėta, jeigu per Kūčių vidurnaktį užlipsi ant pirkios stogo, įkiši galvą į kaminą ir paklausi: „Ar yra

¹⁸ Pvz., kūdikio negalinčių susilaukti Beringo sąsiaurio eskimių vyrai gamina lėles, su kuriomis šamanas atlieka tam tikrus ritualus; po to moterys jas pasiguldo po pagalve. Vakarų Afrikos Anoro rajone moterys kaip vaistą nuo nevaisingumo ant nugaros nešiojasi iš medžio išdrožtas lėles (Frazer 196: 7).

¹⁹ Plg.: krosnis mįslėse užmenama kaip moteris, pavyzdžiui: „Stovi boba gryčioj, o galva ore“ (LTt V 6668).

čia manasis (manoji), tai tuojau glėbin įpuls būsimasis vyras ar žmona“ (Vyšniauskaitė 1999: 49). Kaminkrėtys dalyvauja Europos tautų kalendorinėse ir vestuvinėse apeigose (Kerbelytė 1997 a: 72). Su *vaisingumu* siejamą kamino simboliką atskleidžia Altajuje per vestuves atliekama apeiga, kurios metu pjaunamas berželis (šventas medis, kurio paprastai pjauti negalima) ir statomas jurtoje, įrengtoje specialiai jauniems. Berželio kotas įtaisomas ugniakure, o viršūnė įkišama į angą dūmams (Кербелите 1996: 332). Vestuvių tikslas – giminės pratęsimas, todėl ši apeiga, kaip ir daug kitų per vestuves atliekamų, tikriausiai sietina su vaisingumu, jo skatinimu, linkėjimu jaunavedžiams kuo greičiau susilaukti palikuonių. Kaminas čia veikiausiai simbolizuoja moters seksualumą, o berželis – falo simbolis. Apie medžio erotinę simboliką vestuvių papročiuose yra rašiusi B. Kerbelytė (ten pat: 330–353). Panašią perkeltinę kamino prasmę aptinkame lietuvių anekdote: „Per išpažintį kunigas paklausė moterį: – Ar našlė? Toji atsakė: – Treti metai kaip už Rūko. Kunigas liepė: – Nekalbėk niekų, o sakyk nuodėmes. / Man nerūpi, kad užrūko“ (KLPTK IV An 1.2.1.27. – 13 – 1.). Tiesioginės prasmės pasakymas kunigo suprantamas perkeltine prasme.

Lietuvių kalboje gyvuoja vaizdingi frazeologizmai, liudijantys apie tikėjimą vaikus į šį pasaulį ateinant per kaminą. B. Jasiūnaitės teigimu, veikiausiai iš aiškinimų apie vaikų atsiradimą išsirutuliojo posakiai, kuriuose minimas kūdikį per kaminą įmetantis gandras: „garnys įmetė pro kaminą“, „bac garnys vaiką pro kaminą“, bacėnas kaminan insvies lėlėlė“ (Jasiūnaitė 2001: 278). Panašių posakių aptinkama ir baltarusių kalboje (ten pat: 279). D. Razauskas juos sieja su reinkarnacija: ir pro kaminą, ir „pro krosnį į gyvųjų pasaulį gali sugrįžti mirusiųjų vėlės, ir ne tik į mirusiems skirtą šventę, bet ir visam gyvenimui – kaip naujagimiai“ (Razauskas 2007: 159). Vis dėlto toks teiginys atrodo per drąsus ir nepakankamai argumentuotas. Šią problemą tyrinėjęs Gintaras Beresnevičius taip pat yra rašęs, jog, nors tokio klausimo kėlimas ir yra pagrįstas, „kol kas pakankamo pagrindo teigti baltus (ir lietuvius) tikėjus reinkarnacija nėra“; tai tarsi patvirtinančius duomenis paprastai galima interpretuoti ir kitaip (Beresnevičius 1990: 71).

Taigi analizuojamame ES kamino semantika sietina su erotine, vaisingumo simbolika.

1.1.3. Vaikai „bezdukai“

ES tipe 1.1.2.16. aprašytas vienas keisčiausių veikslių, kurį atlikę, herojai susilaukia vaikų, – bezdėjimas į piestą / krosnį / grūstuvę / puodą / kaladę / statinę / peludę / vagelį²⁰: „Gyveno dziedas su bobu ir neturėj vaikų. Apėjo visų pasaulį, kad jiems davė rodų. Pasistatykit puodų ir bezdėkit puodan. Jiej abu atsitūpė bezdėj, bezdėj, kol išbezdėjo bezdiukų <...>“ (LTR 2941/14/, AT 327 F); „Senis ir senelė neturėjo vaikų. Bezdėjo abu pieston, išbezdėjo Bezdziuką“

²⁰ *Vagelis* – 1) kaištelis ratams, durims ar šiaip kam užkišti; 2) geležinis ar medinis kuolas, kalamas į žemę gyvuliams rišti; 3) akėčių virbalas (LKŽ XVII 815).

(LTR 3464/55/, AT 327 F); „Porina boba dievui ištašyti vagelį – ji išbezdėsianti Bezduką. Išbezdėjo Bezduką <...>“ (DPDI 34, AT 327 F); „Diedas su bobu <...> įlipo į peludę, bezdėjo, bezdėjo ir išbezdėjo vaiką, kurį pavadino Bezdiuku“ (LTR 2941/50/, AT 327 F).

Kaip rodo analizuojami ES, senojoje lietuvių pasaulėžiūroje „oro gadinimas“ buvo asocijuojamas su žmogaus reprodukciniėmis galiomis²¹. Galbūt šis veiksmas sietinas su liaudyje gyvavusiu tikėjimu magiška tam tikrų kūno išskyrų galia. Antai pasakose aptinkami ES apie stebuklingą vaiko atsiradimą iš skystų kūno išskyrų: „Motinos ašara įkrenta į kibirą su vandeniu – gimsta sūnus“ (KLPTK I 367); žmonės „suklaupę sukiša galvas ant piestos ir, in tą piestą ašaras leidami“ meldžia vaiko – ryte piestoje randa ežiuką (BsLPI 3 150). Pasakoje „Raganos nužudyti jaunuoliai“ (AT–) raganos gulbe paversta karalienę paima vyro seiles ir iš jų išperi sūnus (KLPTK I 366). Etiologinėje sakmėje Dievui nusispjovus ant žemės atsiranda žmogus: „Kadai seniai Viešpats Dievas ėjo per vieną žemės plotą. Beeidamas du kartu nusispjovė ir nuėjo, kur jam reikėjo. Tačiau spjaudalai neišdžiūvo, bet pavirto žmonėmis: pirmas – vyru, antras – moterim“ (BLLS 32)²². Kitoje sakmėje Dievas papučia į iš molio nulipdytą žmogų ir taip jį atgaivina: „<...> tada dievas ant dešinio kelio priklaupęs ir kvėpė savo dvasią į žmogų. Taip pradėjo judėti ir akis atdarė“ (DSPSO 104). Dievą mėgdžiojantis velnias taip pat geba „įpūsti“ gyvybę: „Velnias, pamatęs, kaip ponsdievs sukūrė žmogų <...> Minkęs ir suminkęs žmogystą. Pūtęs dvasią, įpūtęs, ir žmogysta atsigavusi (KAŽ 36). Stebuklinėse pasakose vaikais virsta objektai, į kuriuos daug pučiama: „Boba trupino batvinius ir atsipiovė nykštį. Pūtė, pūtė ir išpūtė berniuką tada jis buvo piemenukas. <...> Gano jis gano, šokinėja nuo vieno kelmelio ant kito ir randa uogutę spalgenų. Jis pūtė pūtė ir išpūtė mergutę“ (OTK 69). Taigi pasakose ir sakmėse aptinkame tikėjimą tokias iš kūno išeinančias substancijas kaip dujos, oras, ašaros bei seilės turėjus magiškų gyvybinių galių.

Šiame skyrelyje toliau pabandydysime atskleisti piestos (kitų šio ES aprašyme minimų objektų semantika jau išanalizuota) simbolinę reikšmę.

B. Kerbelytė užsimena, kad pasakose ir sakmėse „lazda / rąstas ir piesta yra ekvivalentiškos maginės priemonės“ (Kerbelytė 1997 a: 72). Piesta aptinkama ir sakmės apie ant šluotos skraidančias raganas variantuose: vyrai, imituodami moterų atliekamus magiškus veiksmus, pasitapa pažastis iš moterų palikto indo / užvalgo tešlos, prisiriša prie piestos / rąsto / pasiima stebulę (ten pat). Gali būti, kad ir sakmėje, ir analizuojamuose pasakų ES šie buities daiktai naudojami kaip erotinės kilmės simboliai.

²¹ Lietuvių frazeologijoje žinomi keli posakiai, kuriuose tuštinimasis suvokiamas kaip gimdymo disfemizmas – „negrąžesnis“ pakaitalas, pvz., „bieso rytas ir iššiktas“, „velnio riestas ir ištriestas“, „piktas – ubago šiktas“ (Jasiūnaitė 2001: 290).

²² Žmogaus atsiradimas iš spjaudalų parodijuojamas šiuolaikiniame anekdote: Į Jonuko klausimą iš kur atsiradęs, tėvas atsako, kad jaunu būdamas draugavęs su mama ir kartą jie abu išpjovė seilių į stiklainį. Po kurio laiko ten atsiradęs Jonukas. Jonukas su drauge Onyte išpjauna į stiklainį ir ryte randa tarakoną. Nuėjęs pas tėvą Jonukas prašo: „Tėve, užmušk, man prieš sūnų ranka nekykla...“ (Anekd).

Kaip teigia A. Toporkovas, slavų tautosakoje piesta – „erotinis simbolis, įprasminantis moteriškus reprodukcijos organus“ (Топорков 1995 г: 369). Ji dažnai naudojama rytų slavų vestuvių papročiuose, ypač pokštaujant. Pavyzdžiui, Baltarusijoje, pas nuotaką atvykus jaunojo pulkui, būdavo atliekama vandens „grūdimo“ piestoje apeiga (ten pat)²³. Paskutinę vestuvių dieną aplink piestą sustatę „tuokdavo“ jaunųjų tėvus (ten pat). Baltarusijoje užrašytas šmaikštus paaiškinimas, iš kur atsirandantys vaikai: „З неба упаў, Да у ступу папаў, А с ступы вылез – И вот якой вырац“ („Iš dangaus nukrito, Į piestą įkrito, Iš piestos išlindo – Ir štai koks išaugo“) (ten pat). Piesčius, lazda buku galu, kuria piestoje grūdami grūdai, slavų papročiuose taip pat erotinis simbolis (Топорков 1995 б: 306). Taigi šios žinios iš slavų tradicinės kultūros patvirtina mūsų spėjimą, kad maistui gaminti / laikyti skirti indai / podėliai moterį ar moters gimdą galėję simbolizuoti ir senojoje lietuvių pasaulėžiūroje. Užuominų, apie tokią simbolinį piestos įprasminimą aptinkame lietuviškame anekdote: pieston įkrenta žvaigždė – atsiranda vaikas. Motina sako sūnui, kad jo rūtelės suvyto, o šis motinos žodžius supranta tiesiogiai ir atsako, kad jam užteksią (LTR 1463/30/). Vienoje sakmėje piesta pasitelkiama kaip moters pakaitalas. Miręs vyras nori aplankyti žmoną, tačiau pamokyta ji į lovą vietoje savęs paguldo moteriškais rūbais aprengtą piestą, o pati pasislepia. Vyras kanda piestą, tačiau negali įkasti; žmona išsigelbsti (LTR 794/41/).

Daugumoje lietuvių mįslių apie piestą vaizdas kuriamas pasitelkiant išvien erotines aliuzijas, pavyzdžiui: „Drūta boba kaip kalade, kas narėja, tas pabade“ (LTR 13/480/); „Trumpa drūta kaip kaladė, kas norėjo, tas ir badė“ (LTR 878/151/). Piesta šiose mįslėse prilyginama moteriai, o piestos įdubimas – moters lytinių organų metafora. Tuo tarpu piesčius mįslėse siejamas su vyro lytiniais organais, pavyzdžiui: „Tėvo bukės apibukės, motkos skylė apyskylė“ (LTR 1658/689/); „Mamos pleksnė, tėvo buldokas“ (LTR 37/1935/). (Plg.: Ukrainos Polesėje per vestuves piestą rengdavo moteriškais drabužiais, o piesčių – vyriškais ir imituodavo, kad su jais kas nors grūdama, Топорков 1995 г: 369.)²⁴ Pabaigai verta pridurti, jog žodis „piesta“ etimologiškai susijęs su „pisti“ reikšme „coire“ (Jasiūnaitė 2001: 292).

Apibendrinant šį poskyrį, galima konstatuoti, jog piesta mūsų analizuojamuose ES – *erotinis simbolis*, įprasminantis moters reprodukcijos organus.

²³ XIX a. – XX a. pradžioje Rytų Aukštaitijoje jaunavedžius guldant pirmajai nakčiai prie klėties būdavo imituojamas javų kūlimas spragilais, taip pat „turint omenyje sąlytį“: „Kulia, kad kviečiai gerai derėtų, kad vaikų būtų“ (Vyšniauskaitė 2008: 382).

²⁴ Tokia piestos ir piesčiaus simbolika, atrodo, paplitusi ir dar toliau. Kaip mini, D. Razauskas, Indijoje jie „nuo seno simbolizuoja „linga“ ir „yoni“, o grūdimas bei plakimas jais – meilės aktą“ (Razauskas 2007: 160).

1.1.4. Vaikas iš vandens

Trečiojoje ES tipo 1.1.2.16. versijoje „Herojus padeda objektą į vandenį“ „Žmogus nudrožia lazda ir įmeta ją į šulinį – atsiranda vaikas“ (KLPTK I 367), „Motinos ašara įkrenta į kibirą su vandeniu – gimsta sūnus“ (KLPTK I 367). Herojų atliekamus maginius veiksmus galima išskaidyti:

1) H → nudrožia

↓

lazdą

2) H → įmeta

↓

lazdą → į vandenį (šulinį)

1) H → verkia

↓

ašara

2) H → įkrenta [nevalingas „judesys“]

↓

ašara → į vandenį (kibirą su vandeniu)

Nudrožtos lazdos prasmė šiame ES veikiausiai tapati jau minėtų kituose ES apie nepaprastu būdu gimusius vaikus aptinkamų medinių daiktų – pagalio, kaladės, rąsto – prasmei ir sietina su *faline simbolika*.

Vanduo. Vanduo senojoje pasaulėžiūroje simbolizavęs *vaisingumą, gyvybingumą*. Tai rodo tautosaka ir papročiai. Derlingumui užtikrinti įvairių kalendorinių (žr. Katkus 1949: 198; BILKŠ 74–76, 128, 129) ir darbo švenčių metu laistytasi vandeniu (žr. Buračas 1932: 102; Kerbelytė 1997 a: 72; Macijauskaitė-Bonda 2006: 177), kalendorinių švenčių metu praktikuotas ritualinis apsiprausimas (LRD 263; VRLP 366, 421, 471).

Vanduo buvęs svarbus ir vestuvių papročiuose. Pasak Rimanto Balsio, „ir nuotakos pavedimo jaunikiui vanduo, ir jaunųjų sutiktuvių vanduo simbolizuoja nuotakos ir jaunikio jungtį, linkint jaunesiems vaisingumo“ (Balsys 2005: 67). „Tokią pat prasmę turi ir „Sūduvių knygelėje“ aprašytas paprotys, kur jaunąją parvedlavus jai plaunamos kojos, o likusiu vandeniu šlakstoma jaunųjų lova, svečiai, namų apyvokos daiktai“ (ten pat). Vėlesniais laikais Žemaitijoje lova buvo

šlakstoma jau šventintu vandeniu, saugant jaunuosius nuo burtų. Taip pat žinotas paprotys vandeniu aplieti po keltuvių einančius iš klėties jaunuosius (ten pat).

Vandens vaizdinys itin plačiai naudojamas vestuvinės tematikos dainose. Kaip pastebi Donatas Sauka, „dainose, baladėse painų galvosūkį paliko vandens simbolika, Europos tautose visuotinai sutampanti su meilės ryšio, santuokos vaizdavimu“ (Sauka 1970: 15). Šį „galvosūkį“ pabandžiusi išspręsti liaudies dainų tyrinėtoja Bronė Stundžienė pateikia mums svarbią išvadą, jog įvairios poetinės situacijos, kuriose neretai figūruoja vanduo, „dainose iš tiesų tėra metaforinis kalbėjimas apie mitinėje ir ritualinėje plotmėje itin svarbų statuso pasikeitimą vyrui vedant, o ypač – merginai tekant“ (Stundžienė 2004: 29). Kaip toliau tęsia autorė, „tikrai įspūdingai dainose kuriama šį pasikeitimą žyminti vandens drumstimo, nuskendimo, panirimo į gilius vandenį ir plaukiančio vainiko iliuzija su prislaptinta erotine vaisingumo konotacija“ (ten pat: 29). Pavyzdžiui, drumsto vandens paminėjimas bet kuriame kontekste yra „užuomina apie įvykusius intymius santykius, beveik visada jis ir suvokiamas kaip simboliška jų nuoroda“ (ten pat: 22): *Atlėkė žąsins Su žąsų pulku, Sudrumstė vandenį Į juodą purvą. Pakolei vanduo Nusistovėjo, Bernytis mergytę sau perkalbėjo* (JLD II 583).

Vestuvinės tematikos dainose panašia erotine simbolika pasižymi ir rasos vaizdinys. Anot B. Kerbelytės, „aukso rasos“, kurią dainose renka mergelė, vaizdinys turi ryšių su erotine simbolika ir archajiniame lietuvių folklore galėjo būti sietas su apeigomis, kurių metu būdavo pripažįstama merginos branda ir tinkamumas vedyboms (Кербелите 1996: 343–344). Aušra Kavaliauskienė argumentais pagrindžia iškeltą mintį, jog rasos krėtimas / sėmimas / rinkimas nuo rožės / radasto į skrarelę kaip erotinis simbolis figūravo vedybinės tematikos lalauninkų dainose (Kavaliauskienė 2006: 34). Panašios rasos simbolikos atgarsių aptinkama ir pasakose (Кербелите 1996: 343–344; Kavaliauskienė 2006: 33).

Pasakose dažnai minimas gyvasis / gyvybės vanduo (pvz., AT 303, 516, 519, 551)²⁵. Savotiška jo analogija – liaudyje populiarūs tikėjimai tam tikrų vandens telkinių gydomąja galia. Slavai tikėjo, esą „pirmasis“ vanduo, pasemtas iš naujai iškasto šulinio dugno, galės pagydyti nuo nevaisingumo, todėl jo duodavo atsigerti nevaisingoms moterims (Валенцова, Виноградова 1999: 536, 540). Galimas daiktas, kad vandens vaisingumo galia išreiškiama ir viename pasakos „Slibino nugalėtojas“ (AT 300) variante: „Kartą senukas susapnavo sapną: kas atsigers vandens iš upės, tas turės vaiką. Žvejo pati atsigėrė ir susilaukė sūnaus“ (LTR 4788/122/). Etiologinėse saktmėse ir kalendorinėse dainose vanduo – tai aplinka, kurioje vyksta pasaulio kūrimas: „Dievas subadė obuolį ir įmetė į vandenį – atsirado žemė“, „Velnius / antras Dievas / antis nērė į marių dugną ir išnešė Dievui smilčių. Dievas pasėjo smiltis ant vandens – atsirado žemė“ (KLPTK III 24). Vienoje

²⁵ Rita Tatriūnienė aptaria vandens vaizdinį lietuvių stebuklinėse pasakose ir pateikia daugelį pavyzdžių apie gyvojo vandens naudojimą kitų šalių folklore (Tatriūnienė 1994: 9).

sakmėje teigiama, jog ir pats žmogus atsiradęs iš vandens lašo: „Kartą dievas plovė paišinę veidą, nes krosnį bekūrendamas buvo susitepęs. Jam besiprausiant, vienas lašas vandens nukrito žemėn. Tas vandens lašas, nukritęs žemėn, pavirto žmogum“ (LTt IV 334).

Viename pasakos „Ragana ir žvejojantis berniukas“ (AT 327 C, F) variante sakoma, jog senelis „juodą vaikeli“ tiesiog „sužvejojęs“ (KLPTK I 165). Šis ES, be abejo, sietinas su visoje Lietuvoje paplitusiais aiškinimais vaikams, esą kūdikį bobutė upelyje / šaltinyje / baloje ar pan. suradusi / sugavusi / sužvejojusi: „Nuprausęs kūdikį ir sutvarkius ligonę, įleidžiami vaikai, kuriems pranešama, kad bobutė radusi beskalbdama upely ar ežere berniuką ar mergaitę ir sugavus atnešusi mamytei ir jiems, vaikams, broliuką ar sesutę“, „Vaikams sako, kad iš balos kūdikį (bobutė) ataneša, o jei esti žiema, tai sako, kad iš sniego atanešė“, „Bobutė sužvejojusi ežere ar kūdroje ir atnešusi motinai“ (BIVV 428). Su gimdymu siejami ir frazeologiniai junginiai, kuriuose minimas vanduo arba žuvis: „upę užtvenkti“ reiškia „patarnauti gimdant“, „pelkę užtvenkti“ – „susilaukti nesantuokinio vaiko“, „gyvas žuvis gaudyti“ – „bobauti, patarnauti gimdant“ ir pan. (Jasiūnaitė 2001: 279, 280)²⁶. Latvių liaudies dainose vaikai „pagaunami, sužvejojami“ upėje ar ežere (Višinskaitė 2007: 101). J. Balys aiškina, jog tikėjimas, kad žmogus esąs kilęs iš vandens, yra susijęs su kitu tikėjimu, kad prieš gimdami vaikai kaip varlės gyvena vandenyje. Kadangi gandrai gauda varles, tai jis gali sugauti ir atnešti kūdikį. Todėl tikėjimas laikytinas senu (Balys 1943: 2). Kitas, Lietuvoje kiek mažiau paplitęs, tačiau Vakarų Europoje populiarus (Cocchiara 1980: 13, 14) aiškinimas vaikams, kad kūdikį „bobutė pagavo miške ir atnešė“ (BIVV 432), stebuklinėse pasakose taip pat paliko atgarsį. Pasakose teigiama, jog herojai vaikus radę medyje / medžio drevėje / po medžiu²⁷. Legendoje apie Vilniaus įkūrimą pasakojama, jog kunigaikščio Gedimino tėvo Vytenio laikais erelio lizde rastas verkiantis vaikas, kuris užaugęs tapęs žyniu Lizdeika (BRMŠ II 555). Teiginių, jog būsimieji žyniai, šamanai randami medžiuose aptinkama ir kitų tautų folklore (MNM II 53).

Su vaisingumu, meilės santykiais siejamos vandens semantikos negalėjo nepaveikti ir tai, kad motinos gimdoje kūdikis auga apsuptas vandens, o gimsta, tam vandeniui nubėgus.

Šulinys. Trijuose pasakos „Mergelė uogelė“ (AT 702B*) variantuose, kaip minėta, vaiku pavirsta į šulinį įmesta nudrožta lazda (KLPTK I 366). Šulinys, kaip ir krosnis, liaudies tradicijoje tam tikrame kontekste sietas su *gimimu* ir taip pat laikytas *gimdos analogija*. J. Balys yra paskelbęs du būrimus, iliustruojančius simbolinį šulinio palyginimą su gimda: „Kai moteris nenori

²⁶ B. Jasiūnaitė pastebi, jog „žmogaus kilmė iš vandens kartais siejama ir su pomirtinio gyvenimo vaizdais“ (Jasiūnaitė 2001: 281). Šią mintį autorė paremia A. Kriauzos paskelbtu tikėjimu: „Mirus ištekėjusiai moteriai be vaikų, reiks klaidžiot tamsybėje, mirkt iki juostos vandeny ir nešiot velnio vaikai“ (Kriauza 1943: 203).

²⁷ Pvz.: „Senelis kirtu alksnius malkom – strykt iš malkos iššoko berniukas. Toks gražus!“ (DPDI 35, AT 327 F); „Senų senovėje gyveno audejas su žmona. Jie turėjo trijų mėnesių sūnų. Kartą pristigo jie darbo, pristigo ir duonos. Išėjo į mišką uogauti. Vaiką paliko medžio drevėje. Prisiuogavę rado du visiškai vienodus vaikus. Augino abu, abu vienodai – Jonais vadino“ (LTR 985/56/, AT 300).

turėti vaikų, tai turi nusinešti pirtin savo mėnesines ir užpilti ant krosnies, sakydama: „Prakeikiu visą savo veislę“. Bus girdėti didelis cypimas, tai jos vaikai kris į pragarą“, „Norint, kad vaikų nebūtų, reikia rūbinių (kraujo) įleist spynon ir užrakint, spyną įmest išdžiūvusian šulinin, tai nebus nei vieno vaiko“ (BIVV 36). Panašūs maginiai ritualai žinomi ir slavų tautosakoje. Nuotaka, pirmaisiais vedybinio gyvenimo metais nenorinti susilaukti palikuonių, prieš jungtuves į šulinį įmesdavo užrakintą spyną²⁸; kai šeimoje dažnai mirdavo vaikai, pribuvėja per laidotuves kūdikio karstelin įdėdavo spyną, o raktą išmesdavo į šulinį (Валенцова, Виноградова 1999: 539). Šulinys naudotas ir kenkėjiškoje gimtųjų magijoje: „Sako, kad jei namuose laukia kūdikio, tai reikia, kai troboje, išskyrus ligonę, nieko nėra, įmesti šulnin arba trobon tų namų geldą, tada gims mergaitė. Taip daro kerštingi kaimynai, kad negimtų berniukas“ (BIVV 69)²⁹.

Šulinio vaizdinys populiarus lietuvių ir slavų vestuvių papročiuose, su vedybomis siejamose dainose bei kalendorinių švenčių vedybinuose būrimuose. Vestuvinius simbolius lietuvių liaudies dainose tyrinėjanti Aušra Kavaliauskienė pažymi, jog šulinys ar šulinio svirtis ir dainose, ir realiame gyvenime simboliškai ženklino su vedybomis susijusias situacijas (Kavaliauskienė 2006: 149). Jei mergina turėdavo jaunikį, jos šulinio svirtis būdavo nuleista, jei apsilankydavo laukiamas vaikinai, jam būdavo duodama atsigerti ir leidžiama arklį pagirdyti, o jei ne – sakoma, kad nėra pasemto vandens, kibiras nutrūkęs ir pan (Šimkūnaitė 2001: 33–34). Kitame variante nurodoma, kad ant šulinio stovintis apverstas kibiras reiškė, jog tuose namuose gyvenanti mergina jau užimta, o stovintis tiesiai, kad ji laukianti vaikinų (Brajinskienė 2007: 88). Šėduvoje berniukui, „apstačiusiam“ ir palikusiam mergaitę į šulinį įmesdavo rūtų vainikėlį (ten pat: 88). Keltuvių rytmetį po pirmosios santuokinės nakties jaunieji iškilmingai, su muzika būdavo vedami praustis, o jaunoji ant šulinio rentinio padėdavo arba ant svirties pakabindavo kokią nors dovaną (Vyšniauskaitė 1999: 23). Slavams šulinys buvo svarbus įvesdinant nuotaką į vyro giminę; populiarus paprotys rytą po vestuvinės nakties prie šulinio vesti nuotaką. Vandens parnešimas iš šulinio – ritualinis išmėginimas nuotakai įsiliejant į vyro šeimą (Валенцова, Виноградова 1999: 539). Lietuvių ir slavų tikėta, kad mergina, prie lovos / po lova iš šiaudelių / pagaliukų / skiedrų sudėliojusi simbolinį šulinėlį, susapnuos prie šulinio ateinantį atsigerti vaikiną – savo būsimą vyrą (AK 163; Валенцова, Виноградова 1999: 540). Sakyta, kad būsimą jaunikį galima išvysti ir tiesiog pažiūrėjus į šulinį (Brajinskienė 2007: 88; Валенцова, Виноградова 1999: 540). Lietuvoje, Ukrainoje ir Baltarusijoje merginų mėgtas būrimas šv. Andriejaus naktį aplink šulinį sėti linus, aguonas arba kanapas (ten pat; Vaicekaskas 1995: 346). „Per Šv. Andriejų kanapas sėja apie

²⁸ Slovakijoje tam reikalui moterys mesdavo spyną į kapo duobę per giminaičio laidotuves (Валенцова, Виноградова 1999: 539).

²⁹ Moterų ir vyrų darbo įrankiai dažnai naudoti gimtųjų magijoje: tam, kad gimtų berniukas, vyras guldamas į lovą užsikišdavo už juostos kirvį, nemeistraudavo moteriškų darbo įrankių (kočėlų, kultuvių ir kt.) (Dundulienė 2005: 64; Paukštytė 1999: 42); vaikui gimus, „berniuko bambelę pjauna padėję ant kirvio su knyga, kad būtų geras darbininkas ir mokėtų skaityti, o mergaitės ant kultuvės, kad būtų gera darbininkė (skalbėja)“ (BLVV 266 a).

šulinį. Triskart apeina šulinį, barstydami kanapes, ir taką nubarsto, kuriuo pareina, ant patalo pabarsto, sakydami: „Andriejau Andriejau, kanapes pasėjau! Duok man laimingą sapną.“ Tą naktį turi susisapnuoti būsimas vyras arba pati“ (AED 385). Baltarusijos Kalesnykų k., Lydos apskr., lietuvės merginos Andriejaus dieną žiūrėdavo šulinin. Jei įžiūrėdavo vainiką, tikėdavosi ištekėti, o jei kvarkiančią varlę – susilaukti kūdikio (Dubdulienė 1991: 17).

Taigi šulinys kai kuriuose liaudies papročiuose bei tikėjimuose ir liaudies magijoje turėjo tam tikrą simbolinę *erotinę prasmę*; negali būti, kad šulinio vaizdinys su gimimu ir vedybomis siejamame folklоре aptinkamas atsitiktinai. Rusų folkloristės M. Valencova ir L. Vinogradova erotinių motyvų, kuriuose šulinys – moteriškų reprodukcijos organų simbolis, išvelgia ir slavų mįslėse bei kai kuriose pasakose, atitinkamas vyriškumo simbolis čia – arklys: „Нельзя ли напоить моего коня в вашем колодезе?“ (‘Ar negalėčiau pagirdyti savo arklio jūsų šulinyje?’) (ten pat: 540). Lietuvių ir rusų dainų tyrinėtojai tokią pačią šio veiksmo simbolinę prasmę paliudija beesat vestuvinės tematikos dainose (Stundžienė 2004: 22; Мачинский 1981: 140). Tyrinėdama Kalėdinėje dainoje „Kalėdų rytą rožės pražydo“ gretinamus du nepaprastus reiškinius (žiemą pražydušias rožes ir vidurvasarį užšalusius ežerus), B. Kerbelytė, remdamasi papročiais bei rusų ir lietuvių pasakų tekstais, kur analogiški posakiai iššifruoti, priėjo prie išvados, jog žirgo girdymas eketėje simboliškai įprasmina intymius santykius (Kerbelytė 2005: 62, 63; Кербелите 1996: 346, 347).

Ašara. Viename mūsų analizuojamų ES aprašyme į kibirą su vandeniu³⁰ įkrenta motinos ašara, ir taip jai gimsta sūnus (KLPTK I 367, ES tipas 1.1.2.16., AT 312 D). Ašarai, kaip ir vandeniui, stebuklinėse pasakose teikta simbolinė *gyvybingumo* galia. Pasakose ašaros gydo: „Klajojo klajojo aklas [karalaitis], bet rado mergą. Ta verkti, jį apsikabinus. Nuo jos ašarų jo akys pasveiko“ (LMD I 133/164/, AT 531); „Eidamas aklas [karalaitis] surado mergaitę. Jie pasibučiavo. Mergaitė pradėjo verkti, ir jis vėl pražiūrėjo“ (LTR 4840/115/, AT 310). Daiva Vaitkevičienė pažymi, kad „lietuvių tikėta, jog ašaros budina iš numirusių“ ir kaip vieną iš argumentų šiam teiginiui paremti pateikia pasaką, kurioje mirusią mergaitę patariama atgaivinti pasitelkiant ašaras: „Jei priraudosi stiklinę ašarų ir jas jai kaip nors supils, tai atgis“ (Vaitkevičienė 1998 b: 28). Anot tyrėjos, lietuvių dainose verkti ir budinti labai dažnai eina greta ten pat). Tam tikromis aplinkybėmis, pavyzdžiui, per našlaičių vestuves, „dainose ir raudose verksmu ir ‚budinami‘ mirusieji, t.y. atliekamas ritualas, kurio tikslas – pakeisti esamą būseną (iš mirties į gyvenimą) arba parodyti pokyčių negrįžtamumą“ (ten pat: 36).

Apibendrinant šį poskyrį, galima konstatuoti, jog analizuojamoje ES versijoje vanduo ir šulinys siejami su vaisingumu ir meilės santykiais, o ašaros – su simboline gyvybingumo galia.

³⁰ ES, kuriame minimas kibiras, gali būti artimas tiems ES, kuriuose figūruoja su maisto gaminimu / laikymu susiję objektai.

1.1. 5. *Vaikas iš po pagalvės*

ES tipo 1.1.2.16. ketvirtojoje versijoje „Herojus padeda objektą į minkštą vietą“ (KLPTK I 367) „Senelis padeda paukščiuką / motina padeda žirni po pagalve – atsiranda sūnus“, „Piemuo įdeda uogą į pirštinę / kišenę – atsiranda mergaitė“ (KLPTK I 367): „Piemenukas ganė gyvulius, rado uogelę ir įsidėjo pirštinėn. Uogelė pavirto mergele“ (LTR 5115/141/, AT 702 B*), „Vienas kerdžius miške rado didelę uogą ir įsidėjo ją į kišenę. Po valandos iš uogos atsirado graži pana“ (LTR 2201/15/ AT 702 B*). Herojų veiksmo schema gana paprasta:

H → padeda

↓

paukščiuką / žirni / uogą → po pagalve / į pirštinę / į kišenę

Perinimas. Šie ES artimi tiems, kuriuose figūruoja krosnis ar kaminas, nes nors pagalvė / pirštinė / kišenė pačios nešildo, bet čia padėti daiktai ilgai laiko šilumą ir neatvėsta. Daiktai į vaikus šiuose ES transformuojami juos tarsi „perinant“. Įdomu, kad vienoje mįslėje krosnis irgi prilyginama gūžtai: „Pilnas aruodas raudonų kiaušinių“ (žarijos krosnyje) (LTt V 5572). (Plg.: ES tipo 1.1.2.15. trečiojoje versijoje herojus, siekdamas susilaukti palikuonio, mėgdžioja perintį paukštį: „Senelis randa dvylika / dešimt / keturiasdešimt vieną / šimtą vieną kiaušinių; senutė išperi tiek sūnų“ (KLPTK I 366); „Senelė piestoje peri vaiką – atsiranda vėdariukas“³¹ (KLPTK I 366). Perinimas figūruoja ir su gimimu siejamuose frazeologizmuose: „iškratė kaip višta kiaušinių“ reiškia „pagimdė ir pametė“, „ne vakar perėtas“ – patyręs, „nesuperėtas daiktas“ – kvailys ir pan. (Jasiūnaitė 2001: 283). Viena iš veiksmažodis „perėti“ reikšmių – „gimdyti“ (LKŽe: perėti)³². Kaip teigia B. Jasiūnaitė, „kalbant apie žmogų šiandien jis dažniausiai vartojamas pejoratyviškai kaip žodžio gimdyti ‚negražesnis‘ pakaitalas (disfemizmas)“ (Jasiūnaitė 2001: 283, 284).

Kiaušinis daugelyje pasaulio kultūrų yra gyvybės, vaisingumo simbolis. Kiaušinius magijoje, siekdami susilaukti palikuonių, naudojo tiek moterys, tiek vyrai: „Ožinių kaime jaunikis, važiuodamas pirštis, išgerdavo žalią kiaušinių, kad gautų vaisingą pačią“ (Dundulienė 2005: 62), ištekėjusios moterys vyrus, kad būtų vaisingi, taip pat valgydindavo žaliais kiaušiniiais (ten pat: 63). „Kad nevaisinga moteris pastotų, reikia paimti karvelio kiaušinio lukštų, iš kurių išsiritu maži karveliukai, juos sudeginti ir pelenus gerti su arbata arba įmaišyti į blynus“ (BIVV 21); „Jei moteris

³¹ Šis žodis reiškęs kokią nors pateikėjų tiksliai neapibūdinamą ligą arba skausmą kurioje nors kūno vietoje. Tuo tarpu viena iš žodžio *vėdaras* reikšmių – ištižėlis, apsileidėlis (LKŽ XVIII 468).

³² Plg.: *užperėti, išperėti, paperėti* – pagimdyti, *apsiperėti* – apsigimti, *atperėti* – atgaivinti (silpną, vos gyvą kūdikį) (LKŽe: perėti).

negali susilaukti sūnaus, reikia sugerti dvylika kiaušinių su (gaidžio) gymiais“ (BIVV 55)³³. Sapnuose regėti vištą / vištą su viščiukais / vištos kiaušinius reiškia šeimos pagausėjimą (Višinskaitė 25007: 100, 143, 172). Įdomu, kad Kūčių būrimuose moterys simboliškai lyginamos su vištomis, o vyrai – su gaidžiais: „Berniokai Kūčioj, jau pavalgį, eina vištų traukt. Jei višta kudakuoja, saka, gausi pačių rėksnį. Jei višta tyli – pati bus sukalbama“ (AK 163); „Vakara mergaitės duoda gaidžiui duonos, grūdų ir vandens. Jei gaidys lesa duoną – gaus dykaduonį vyrą, jei grūdus – darbininką, jei geria vandenį – girtuoklį“ (BILKŠ 35). Merginos su vištomis simboliškai gretinamos ir analogiškuose latvių tikėjimuose (ŠLTT IV 31631).

Taigi pasakų ES vaizduojamas tam tikrą laiką šildyto daikto virtimas vaiku aiškintinas simboliniu kaimo buities vaizdų perkėlimu į liaudies kūrybą.

Žirnis, uoga. Žirniai ir uogos Lietuvos kaime XIX a. pabaigoje–XX a. pirmojoje pusėje buvo vieni iš apeiginių valgių, valgytų per kalendorines šventes. Žirniai Kūčių vakaro apeigose simbolizuoja *vaisingumą*: su jais atliekamos apeigos ir būrimai būdavo skirti javų derlingumui ir vaismedžių bei vaiskrūmių vaisingumui užtikrinti ir / ar padidinti. Pavalgius Kūčių vakarienę, tėvas ar motina „sėdavo“ žirnius, o vaikai juos gaudydavo sterblėmis arba maišeliais. Tikėta, kad kuris daugiau pagaus / į kurio maišelį įkris daugiau, tam geriau augs javai (Kudirka 1993 a: 130). Per Kūčias „pašutina žirnių ir jų skystimu suvilgo ruginius šiaudus. Vyrai jų ryšelius užriša ant vaismedžių kamienų, kad gerai derėtų vaisiai. Taip darė maždaug iki 1930 m.“ (Ulčinskis 1995: 85). Panašių apeigų turėjo ir slavų tautos. Kai kuriose Baltarusijos vietovėse dar prieš Kūčių vakarienę namuose pribarstydavo virtų žirnių (Зеленин 1991: 402), arba šeimininkas ant stalo paberdavo žirnių, o sėdintieji stengdavosi kuo daugiau jų pagauti. Tam, kuris sugaus daugiausia, labiausiai seksis auginti avis (Плотникова, Усачева 1995: 523). Nuo Kūčių vakarienės likusius žirnius šeimininkas išbarstydavo sode ir ant avilių, kad būtų daugiau vaisių ir bitės neštų daugiau medaus (ten pat). Žirniai taip pat naudoti Kūčių vedybiniuose būrimuose (Kudirka 1990: 20), tačiau, kaip ir būrimuose su pagaliais, čia svarbesnė, atrodo, skaičių magija.

Apie žirnių naudojimą lietuvių vestuvių papročiuose daug žinių neturime. Remdamasis Lasickio liudijimu, tačiau konkrečiau šaltinio metrikos nenurodydamas, etnologas ir tautosakininkas J. Baldauskas-Baldžius mini, jog „pas, mus, lietuvius <...> nuotaką barstė kviečių, rugių, avižų, miežių, žirnių, aguonų maišytais grūdais“ (Baldžius 2005: 272). Taip esą pagal simpatinės magijos principus būdavo linkima *vaisingumo*. Iškulti žirniai naudoti išreiškiant neprielankumą (mergišiu) jaunikiui bei gėdinant nedoras merginas. Merginos piršliams atnešdavo žirnių virkščių, t.y. iškultų žirnių ir taip pranešdavo, jog peršamas jaunikis nepatikęs (Kerbelytė 1999 b: 245). Dzūkijoje užgėrų išlaidas su žirnių virkščių „gabana“ siūsdavo bernui, jei sužinodavo, kad piršlys nuo vienos mergos važinėjęs pas kitą, reikalaudamas didelio kraičio. Tokiu

³³ Plg., Dzūkijoje „pautienė“ populiarus vestuvių patiekalas (Krėvė 1933: 19, 21, 28).

atveju sakydavo, kad bernas gavo „virkščių vainiką“, o virkščių pasiuntimas būdavo traktuojamas kaip ypač didelis įžeidimas, todėl tai daryti vengta (Krėvė 1930: 31). Vieکشnių apylinkėse XIX a. nėščia mergina bausta šventadienį ją pririšus prie bažnyčios durų su žirnių virkščių vainiku ant galvos (Paukštytė 2008: 451). Lietuvių patarlė moko: „jei skauda galvą, tai paduok šiknai virkščių“ (LPPE: galva, nr. 318, 325).

Kaimynų slavų tautose žirniai – svarbus vestuvinis patiekalas jaunųjų vaisingumui užtikrinti. Lenkijoje vestuvaininkai šokdavo šokį, rankose laikydami po dubenėlį žirnių. Žirniai čia buvo pagrindinis vestuvių valgis (Плотникова, Усачева 1995: 524). Čekai žirniais apiberdavo jaunąją. Tikėta, kad kiek jų užkibs ant nuotakos suknelės, tiek pora susilauksianti vaikų (ten pat). Lenkų lyrinėse dainose žirnis – *erotinės* kilmės simbolis, o čekai jį sieja su brandžios ir tekėti pasirengusios merginos vaizdiniu (ten pat). Tuo tarpu Karelų raudose „ankštelė“ – jaunikio metaforinis pakaitalas (žr. Kerbelytė 1999 b: 245).

Žirnio, kaip vaisingumo simbolio, vaizdinys aptinkamas lietuvių tikėjimuose apie vaikų pradėjimą: „Merginoms negalima valgyti žirnių, nes gali pribrešti (tapti nėščia)“ (BIVV 8). J. Baldžius pateikia dainą, kurioje vaizduojamas analogišku simbolizmu paremtas motinos ir dukters dialogas: <...> – *Teresyte, dukteryte, Ko pilvelis drūtas? – Mamutyte, širdelyte, Žalių žirnių valgiau*. Kitame kūrinio posme atskleidžiama tiesioginė posakio prasmė: – *Teresyte, dukteryte, Ko dukrela verkia? – Mamutyte, širdelyte, Vystyklėlių reikia* (Baldžius 2005: 268). Tokius pat tikėjimus išreiškiantys analogiški frazeologizmai gyvuoja ir slavų kalbose: lenkų kalboje „grochu się objadła“ (‘apsivalgė žirnių’) reiškia „pastojo neištekejusi“, atitikmuo rusų kalboje – „покушать гороху“ (‘pavalgyti žirnių’), kalbant apie netekėjusią merginą, reiškia „pastoti“ (Плотникова, Усачева 1995: 524, 525). Frazeologizmas „virkščių vainikas“ reiškia prarastą nekaltybę (LKŽe: virkščia). Lenkijoje „grochovy wieniec“ – analogišką prasmę turintis simbolis (Плотникова, Усачева 1995: 524).

B. Kerbelytė, analizuodama Lietuvoje gana populiarią sakmę apie žirniauti jojančias ar skrendančias raganas / merginas, išsiaiškino, jog naratyve „žirniavimu“ merginos vadina „jojimą“ ant avilio (rašto). Anot autorės, tai „patvirtintų faktai, liudijantys žirnių ir žirniavimo naudojimą kaip erotinių veikslių pakaitalą“ (Kerbelytė 1999 b: 244, 245). Tyrinėtoja, remdamasi įvairia folklorine medžiaga, pateikia svarią išvadą, jog „*žirnis* ar *žirniavimas* galėjo būti medžio simbolio sinonimas“ (ten pat: 245).

Uogos, kaip ir obuoliai, kuriuos suvalgius pasakose gali atsirasti vaikas (KLPTK I 349, ES tipas 1.1.2.17) apeigose, ypač vestuvių, taip pat simbolizuoja *vaisingumą*. Kaip teigia B. Kerbelytė, „dovanoti vaisių / vaišinti vaisiumi“ daugelio tautų folklore reiškia meilę (Kerbelite 1996: 338). Pavyzdžiui, Lietuvoje merginos pavaišinimas obuoliu reiškė, kad vaikas ja domisi (ten pat: 339). Lietuvių vestuvinėse dainose užfiksuotas paprotys obuoliais, riešutais ar uogomis

vaišinti piršlius (ten pat). Serbų dainose mergina meta į viršų obuolį: kuris vaikiną jį sugaus, už to mergina ištekės (ten pat). Kai kuriuose lietuvių pasakos „Gyvatė įmetama į ugnį“ (409 A*) variantuose trečias brolis meta obuolį, ir šis nusiridena į požemį pas pelę arba gyvatę: trečias brolis ją veda (ten pat). Obuolio erotinė / vaisingumo poetinė samprata aptinkama ir lietuvių liaudies dainose (Stundžienė 1999: 226–229). Krikštytynų dainose „privalgyti obuolių“ reiškia pastoti (Vaitkevičienė 2001: 106), o vestuvių dainose mergelei, prisipylusiai pilną prijuostę obuolių ir kriaušių, „nebesutenka žiursto šniūružiai“ (Kavaliauskienė 2006: 55). Kaip jau minėta, obuoliais būdavo puošiami vestuviniai sodai (Buračas 1993: 358). Dzūkijoje „kas nors tyčia ten, kur sėdės jaunoji, paberdavo uogų, kad būtų daug ir gražių vaikų“ (Paukštytė 1999: 37). Pasak R. Racėnaitės, tautosakoje uoga gali metaforiškai žymėti merginą (Racėnaitė 2005 a: 42).

Taigi žirniai ir uogos, vieni iš apeiginių valgių, liaudies pasaulėžiūroje apipinti įvairiais, dažniausiai su vaisingumu siejamais tikėjimais, analizuojamuose stebuklinių pasakų ES – magiški maisto produktai.

Apibendrinant galima teigti, kad 1.1.2.16. tipo elementariosiuose siužetuose herojai naudoja maginę bei simbolinę prasmę turinčius objektus – moteriškus ir vyriškus erotinius simbolius, kurių jungtis ir išprovokuoja stebuklingą vaiko atsiradimą. ES, kuriuose nepaprastas vaiko gimimas susijęs su maisto gaminimo vieta (krosnis, kaminas) ar indais, kuriuose maistas verdamas / laikomas (puodas, statinė, piesta ir kt.), galėję būti nulemti simbolinio moters reprodukcinę funkciją perkėlimo į šiuos, su jos kasdiene veikla (maisto gaminimu) labiausiai susijusius objektus. Šiuose ES krosnis – moters gimdos simbolis. Kamino semantika čia nėra tokia aiški, tačiau ji taip pat turinti ryšių su seksualumu, vaisingumu. ES apie po pagalve / kišenėje / pirštinėje atsiradusius vaikus veikiausiai yra nulemti šių daiktų savybės gerai išlaikyti naujai gyvybei atsirasti ir išsaugoti būtiną šilumą. Kita ES minima erdvė, kurioje atsiranda / gimsta vaikas, yra vanduo – universalus gyvybės, vaisingumo simbolis. Tuo tarpu šulinys kalbamuose ES galėjęs simbolizuoti moters reprodukcinę organus. Piesta mūsų analizuojamuose ES – erotinis simbolis, įprasminantis moters reprodukcinę organus, tuo tarpu pirštas – vyro genitalijų simbolis. ES aptinkami maisto produktai (žirniai ir uogos), liaudies pasaulėžiūroje apipinti įvairiais, dažniausiai su vaisingumu siejamais tikėjimais, yra naudojami kaip magiški objektai.

1.2. Tėvų elgesio įtaka vaiko gerovei

Dalyje lietuvių mitologinių sakmių vaizduojama tėvų elgesio įtaka būsimiems palikuonims, rūpinimasis vaikais bei pristatomos kitos vaikų priežiūros problemos. Tokių sakmių ES herojaus rolėje dažniausiai aptinkamas šeimos narys – motina ar tėvas, – o vaikas figūruoja kaip objektas. Įvairios mitinės būtybės (laumė / velnias) ir maginių sugebėjimų turintys žmonės – tai

vaiką iš tėvų atimti / jam pakenkti siekiantys antipodai. Teisingai pasielgęs herojus išsaugo artimąjį (vaiką), o neteisingai pasielgęs jį praranda / šis patiria neigiamą antipodo poveikį. Taip parodoma, kokie pavojai tyko sveikų palikuonių siekiančių susilaukti tėvų bei propaguojamos tam tikros vaikų priežiūros / elgesio su vaikais taisyklės.

Mitologinių sakmių ES, kuriuose atsispindi vaikų priežiūros problemos, išskyrė ir semantiškai interpretavo B. Kerbelytė. Struktūrinės-semantinės analizės rezultatai pristatyti „Lietuvių pasakojamosios tautosakos kataloge“ (KLPTK III) ir knygoje „Liaudies sakmių tipai“ (KTFL). Pasitelkdami minėtos autorės pateikiamus ES tipų ir jų versijų pavadinimus, kurie atspindi antrojo ir trečiojo lygmens semantinę interpretaciją, suformulavome kai kurias sakmėse propaguojamas elgesio taisykles. Gilindamiesi į pasirinktą ES problematiką, juos taip pat interpretavome pirmajame lygmenyje: nustatėme herojaus ir antipodo tarpusavio santykius ir jų bei kitų personažų požymius, išsiaiškinome ES personažų atliekamus veiksmus bei jų pasekmes – herojaus būsenos pakitimus. Šis interpretacijos lygmuo, kaip jau minėta įvade, B. Kerbelytės knygoje neatsispindi.

Šiame darbo skyriuje pristatomos tėvų elgesio taisyklės, liaudies supratimu turėję reikšmės vaiko gerovei, taip pat lyginamos su XIX a. pabaigoje – XX a. antrojoje pusėje Lietuvos kaime vaikų priežiūrą reglamentavusiais papročiais bei tikėjimais. Ne vienas mokslininkas pastebėjo, kad sakmės, papročius ir tikėjimus liaudies kultūroje sieja itin glaudūs ryšiai. Tai, kad sakmių ryšys su tikėjimais – „išskirtinis mitologinių sakmių bruožas“, teigė V. Vėlius (Vėlius 1977: 5)³⁴. Autorius pateikė konkrečių sakmių, susiformavusių veikiant tam tikriems tikėjimams pavyzdžių (pvz., ten pat: 102). B. Kerbelytė pademonstravo, jog liaudies sakmės gali tapti „papročių tyrinėjimo priemone“ (Kerbelytė 1999 a: 59). Folkloro tyrėja teigia, kad struktūrinė-semantinė mitologinių sakmių analizė padeda rekonstruoti archajiškus papročius, paaiškinti sunkiai suprantamais tapusius ritualus ir leisti stebėti papročių kitimą bei nykimą (ten pat). Sugretinusi sakmės, papročius ir tikėjimus, E. Korzonaitė išsiaiškino, kad „jie gali teikti panašią ar net tokią pat informaciją ir paveikti vieni kitus“ (Korzonaitė 2003 a: 93). Anot tautosakininkės, siužetinis pasakojimas gerokai įtaigesnis ir už tikėjimą, ir už paprotį, kuriame aprašytų veiksmų paskirtis kartais jau yra primiršta ar išvis užmiršta (ten pat: 85, 89). Autorė išskiria tokias mitologinės sakmės ir papasakoto / užrašyto papročio sąveikas: 1) sakmė skatina laikytis primiršto papročio, 2) skatina atmesti gyvuojantį paprotį, 3) parodo, kad papročio / tikėjimo galima nesilaikyti, bet tai daryti yra pavojinga (ten pat: 91–93). Įvairiarūšės medžiagos lyginimas suteikia galimybę sakmėse keliamas problemas pristatyti išsamiau, nustatyti kai kurių sakmėse propaguojamų nuostatų raidą bei pateikti papildomų įžvalgų. Sakmių, tikėjimų ir papročių struktūroms, jau aptartoms kitų

³⁴ Kai kurių užsienio šalių folkloristikoje šie naratyvai ir vadinami *tikėjimų sakmėmis* (angl. „belief legends“) (pvz., FIN).

autorių (Korzonaitė 2003 a: 84–94; Vaitkevičienė 1998 a: 90–99), ir detaliai jų lyginimui daugiau dėmesio neskirsime. Kaip pavyzdį išsamiau patyrinėsime vienos sakmės ir analogišką informaciją pateikiančio tikėjimo struktūros elementus.

1.2.1. Kūdikiai kenksmingos maginės poveikio priemonės

Senajame Lietuvos kaime tikėta, kad kūdikiai, jau nuo pat užgimimo motinų iščiose, ir maži vaikai ypač paveikūs įvairių tyčia / netyčia prieš juos nukreiptų maginių poveikį turinčių veikslių. Tai iliustruojantys mitologinių sakmių ES B. Kerbelytės „Lietuvių pasakojamosios tautosakos kataloge“ (KLPTK III) priskiriami tipams: 1.1.1.17. „Herojus paveikia personažą ar objektą ypatingu veiksmu ar priemone“, 1.2.1.10. „Herojus patiria magišką / neigiamą antipodo poveikį“, 1.2.1.11. „Herojus neatsargiai naudoja veiksmingą priemonę“. Sakmės atlieka informacinę / pragmatinę funkciją – perteikia tam tikrą išskirtinę žmonių patirtį bei moko elgesio taisyklių, taigi naratyvuose vaizduojamos kūdikio besilaukiantiems tėvams, naujagimiui ar vaikui pavojingos situacijos, kuriose atsidūrę jie paveikiami magijos, klausytojus *moko* vengti panašių aplinkybių arba *parodo, koks elgesys būtų teisingas į jas pakliuvus*.

Dėl kūdikių mirties bei ligų neretai kaltinti maginių sugebėjimų ir priemonių turintys žmonės – burtininkai ir raganos. Vis dėlto, kaip galima spręsti iš sakmių, vaikai tik itin retais atvejais būdavę tiesioginiu jų kenkėjiškos magijos taikiniu. Dažniausiai per vaikus siekta pakenkti suaugusiesiems – vaiko tėvams. Apie tai galima spręsti iš sakmių variantų, kuriuose neretai pakaitomis minimi pikta linkinčio burtininko / raganos / kito svetimojo ar mitinės būtybės paveikti žmogaus vaikai / ūkiui svarbūs naminiai gyvūnai / kitos gėrybės (pvz., KLPTK III 213, 228). Kenkėjai kėsindavęsi į kurį nors vieną žmogui brangų objektą, nesvarbu ar tai vaikas, ar gyvūlys. Kaip teigia J. Balys, „jau seniai žmogus stengėsi užsitikrinti pasisekimą medžioklėje, gauti gerą derlių iš savo lauko, susilaukti gero bandos prieauglio ir gausios šeimos. Šios rūšies burtų lietuvuose randame gana daug“ (Balys 2000 a: 48). Vedusiai porai neturėti vaikų ar susilaukti nesveikų palikuonių buvo laikoma itin didele „bėda“ ir, kaip akcentuoja R. Paukštytė-Šaknienė, tai buvusi „ne tik dorovinė, bet ir socialinė problema“, nes tėvų ūkis tradiciškai buvo perduodamas vaikams, kurie rūpinosi tėvų globa senatvėje (Paukštytė-Šaknienė 1999: 28). Taigi labiausiai pakenkti šeimai, liaudišku supratimu, buvo galima pridarant nuostolių ūkiui bei trukdant susilaukti sveikų palikuonių.

Tipui 1.2.1.10. *Herojus patiria magišką / neigiamą antipodo poveikį* priskiriama sakmė: „Žmogus neduoda kitam žmogui prašomo daikto / įžeidžia žmogų. Žmogus / meistras / čigonas / burtininkas / ragana pasako bloga linkinčius žodžius / kerta kirviu į durų staktą – žmogus suserga / gimsta nesveiki vaikai / sugenda karvė / namuose ima vaidintis“ (KLPTK III 228). Kūrinyje

magiškais laikomi veiksmai taip pat figūruoja tikėjimuose bei papročių aprašymuose. Liaudies kultūroje skolinant / skolinantis buvo paisoma laiko (pvz., vengta skolinti švenčių dienomis) bei prašančių paskolinti būsenos (Kriauza 1944: 34, 35). Ypač saugotis derėjo kūdikio besilaukiančiai moteriai. Tikėta, kad nedavus ko nors prašančiai nėščiajai, namams imsią kenkti pelės (BsJK 371, nr. 5, 6; BIVV 194, 197), o graužikais atsikratyti padedantys burtai dažnai laikyti kenkėjiškais kūdikiui (BIVV 198; BsJK 224, nr. 112). Kitas magišką poveikį turintis veiksmas – kirsti kirviu į durų staktą – taip pat turi atitikmenų tikėjimuose (BIVV 198, t.p. plg. 199).

Detaliau paanalizuokime Zarasų apskrityje, Biriškių kaime užrašytą mitologinės saktmės variantą ir jį palyginkime su J. Basanavičiaus „Juodojoje knygoje“ paskelbtu tikėjimu:

Saktmė:

In vienu bobų ataja kaiminka žydauka ko tai skolint, būdama nėščia. Išėjus žydaukai ta boba kirta kirviu viršutinį durų ušėkan³⁵. Pa kiek česa gime tai žydaukai vaikas, katro buva perskelta viršutine lūpa. Žydauka suprata, kas čia gali būt. Pradėja sakt ir dasake, kad teip jai padare jos kaiminka. Todel nusprende ji jai atnagradyt.

Vienų roz, ta boba, ataja in žydaukų žyčet ko tai, a jau buva irgi nėščia. Jai išeinunt, pyla žydauka jų su ungliais. Gime vaikas, kuris valge unglius ir be jų nikdi neapsieidava (LTR 961/291/).

Tikėjimas:

Kad moteriškė, ant sunkių kojų vaikščiodama, ateina ko nors prašyti pasiskolyt, jei anai to duosi, tai niekas, bet jei neduosi, tai tavo drabužius žiurkės sukapos. Tai geriausiai jai išeinant bert su anglim ir sakyt: „Kad tas tavo vaiks anglis nusikrimstų“. O kad su kuo kitu – ar su kirviu į slenkstį suduoda, tai jos tam vaikui lūpa bus paskilus (BsJK 224, nr. 112).

Žemiau pateikiama dviejų saktmę sudarančių ES struktūrinė-semantinė interpretacija.

Pirmasis ES:

Pradinė situacija: Herojus (neutralaus statuso moteris) yra ypatingoje būsenoje (laukiasi kūdikio).

Herojaus akcija:

Herojaus veiksmas: Herojus eina skolintis pas antipodą.

Antipodo reakcija: Antipodas kerta kirviu į durų staktą.

Rezultatas: Herojui gimsta kūdikis su perskelta lūpa.

Antrasis ES:

Pradinė situacija: Herojus (neutralaus statuso moteris) yra ypatingoje būsenoje (laukiasi kūdikio).

Herojaus akcija:

Herojaus veiksmas: Herojus eina skolintis pas antipodą.

Antipodo reakcija: Antipodas apipila herojų anglimis.

Rezultatas: Herojaus kūdikis valgo anglis.

³⁵ *Ušėkas* – durų stakta (LKŽe: ušėkas).

Tikėjimo, turinčio implikacijos „jei..., tai...“ formą, struktūra:

Galima pradinė situacija: Herojus (neutralaus statuso moteris) yra ypatingoje būsenoje (laukiasi kūdikio).

Galima herojaus akcija:

Herojaus veiksmai: Herojus eina skolintis pas antipodą.

Antipodo reakcija: Antipodas nepaskolina prašomo daikto ir bijodamas, kad žiurkės drabužius sukapos, kerta kirviu į durų staktą / apipila herojų anglimis ir pasako magiškus žodžius.

Numatomas rezultatas: Herojaus kūdikis gimis su perskelta lūpa / valgys anglis.

Ir saktmė, ir tikėjimas turi tokias pačias struktūrines dalis, tačiau esama ir skirtumų. Saktmėje veikia nesutariančios kaimynės: pirmajame ES herojus – „žydauka“, o antipodas – kenkianti kaimynė, pasakojimo žodžiais – „boba“, tuo tarpu antrajame veikėjai pasikeičia rolėmis ir žydų tautybės moteris veikia kaip antipodas, o nėščia jos kaimynė – herojus. Tikėjime konkretus herojus neįvardijamas. Saktmėje pavaizduotas jau atliktas herojaus veiksmas – nėščia moteris ėjo skolintis, o kaimynė įkirto kirviu į durų staktą / apipylė nėščiąją anglimis bei aiškiai parodomas veiksmo rezultatas – moters kūdikis gimė su perskelta lūpa / valgo anglis. Tuo tarpu tikėjimas tik įspėja apie magiško veiksmo atlikimo pasekmes, t.y. priežasties-pasekmės ryšys čia tik hipotetinis. Taigi skirtingų žanrų kūriniai tą pačią informaciją pateikia nevienodai. Vaizduojamo įvykio konkretumas, nuoseklus pasakojimas, tikroviški herojai ir „tikri“ rezultatai siužetinių pasakojimų daro gerokai įtaigesnį už tikėjimą. Kita vertus, tikėjimo tekste pateikiama daugiau informacijos apie galimybę pasirinkti: teigiama, kad kūdikio besilaukiančiai moteriai paskolinus prašomą daiktą nieko nenutiksia, o nepaskolinus – žiurkės sukaposią drabužius. Tikėjimas paaiškina, jog žiurkių galima išvengti atliekant tam tikrus veiksmus, kurie esą padėsia apsisaugoti nuo pavojingų graužikų, tačiau kartu pakenksią nėščiajai. Saktmėje informacija, jog kaimynė nepaskolinusi to, ką prašė nėščioji, praleista, todėl tikėjimas praplečia žinias apie naratyve vaizduojamą situaciją ir padeda kūrinių geriau suprasti.

Saktmės didaktika gana aiški – *nėščiajai reikėtų vengti eiti skolintis pas bloga linkinčius žmones*, tačiau siužete galima išvelgti ir dar vieną prasmę – *nedaryk kitam blogo, nes blogis ateityje gali atsigręžti prieš tave patį*. Gimtųjų papročiuose akcentuojama, kad besilaukianti moteris visą nėštumo laiką turėtų stengtis sutarti su savaisiais ir kitais kaimo bendruomenės nariais (Račiūnaitė 2002: 42). Nėščioji privalėjo būti „rami, dorovinga, linksma, taikingai sugyvenanti su namiškiais“ (Paukštytė 1999: 39), negalėjo „linkėti niekam bloga, tuo labiau veikti ta linkme, apkalbinėti kitų žmonių“ (ten pat).

Kituose analizuotos saktmės variantuose iškeliamas maginė žodžio galia. Plungės rajone užrašytame variante vaikas palieka nėščią merginą ir ši jį prakeikia sakydama, kad ir jis „negyvensias“: „Jis apsiženijo su kita. Tuoju karvė nusprogo. Gimė vaikelis nukirptais pirštais.

Nusipirko kitą karvę, ir ta nusprogo. Žmona pradėjo eiti su kavalieriais <...> Nesisekė Jurgiui visą amžių – Dievo žadėjimas“ (LTR 4649/63/). Kaime, supykus, blogio linkėjimai neretai vartoti (Lapinskienė 2004: 18; 2005: 149), o jų galia tikėta (Marcinkevičienė 2003: 54–61). Pasak Elenos Kiškienės, prakeiksmas – „stipriausia keiksmų atmaina“ (Kiškienė 2008), o „apgautos mergaitės“ ir nėščios moters prakeikimus J. Balys priskiria prie bene dažniausiai „įvykstančių“ (Balys 2000 b: 162). Saktmės siužetas įtaigiai patvirtina, kad *siekiant gerovės šeimai, ūkiui bei namams, su aplinkiniais visada derėtų elgtis geranoriškai*, nes neteisingo elgesio išprovokuotas prakeiksmas išsipildas³⁶.

Pastarasis saktmės variantas įdomus ir kitu aspektu – jame vaizduojama neteisingo tėvo elgesio įtaka vaiko sveikatai: vyras neveda suvedžiotos merginos ir už tai prakeikiamas – jo vaikas gimsta su nesveikomis galūnėmis (be pirštų). Būtent tėvo veiksmų reikšmė akcentuojama ir kitoje, tipui 1.2.1.10. priskiriamoje mitologinėje saktmėje. Meistras klausia šeimnininką, ar jis norėtų, kad suolai būtų juodi ar balti. Šeimnininkas nori, kad suolai būtų balti, – miršta visi tame name gimę jo kūdikiai. Žmogus supranta, kad tai buvęs meistro darbas ir išsikrausto – visi po to gimę kūdikiai užauga (VLD 243). Saktmė paaiškintina remiantis laidotuvių papročiais. Yra žinoma, kad mirusį šarvodavo ant suolo / lentų, o įkapės būdavo baltos (Kairiūkštytė-Jaciniene 1976: 156–163; Račiūnaitė: 2002: 125, 126; Šidiškienė 1993: 58–72)³⁷. Kūdikiai ir vaikai rengti baltai ir tada, kai suaugusiųjų įkapės jau buvo tamsios (Kriauza 1944 (1996): 23). Aprengtą vaiką, jei karstelis dar nebūdavo pagamintas, guldavo „ant lentos, kuri padėta vienu galu ant suolo, kitu ant „zoslanėlio““. Lentą apdengdavę „balta paklode arba kartūnu (perkeliu)“ (ten pat). Karstelio vidų taip pat išmušdavę baltu kartūnu (ten pat: 24). Karstus ėmus dažyti, vaikams ir jauniems jie būdavo dažomi balta spalva (Vyšniauskaitė 2008: 492). Balta – taip pat ir gedulo drabužių spalva. Suolų kaime paprastai nedažydavo: „baltas“ gali reikšti ir šviesus, švarus, gerai numazgotas (LKŽe: baltas). Kaip teigia A. Kriauza, vaiko karstelis būdavęs „baltas, padarytas iš obliuotų lentų, „tepti“ [t.y. dažyti – J.M.] juos pradėję dar nelabai seniai“ (Kriauza 1944 (1996): 23). Saktmėje šeimnininkas baltus suolus taip ir supranta – kaip švarius, patrauklius, tuo tarpu meistrai, ko gero, jie asocijuojasi su ant suolo pašarvotu mirusiuoju. Saktmėje meistrai laikomi burtininkais. Taigi metaforų kalba išreikštos užuominos nesupratęs šeimnininkas sutinka, kad meistras padarytų taip, kad jo vaikai mirtų. Klausimą apie suolų spalvą galima interpretuoti ir kaip tam tikrą provokaciją.

Atidžiau paržiūrėjus analizuotų mitologinių saktmių variantus, kuriuose teigiama, jog prastą naujagimio sveikatą / mirtį lėmę tėvo veiksmai, paaiškėja, kad vyras neteisingai pasielgęs dar gerokai prieš tapdamas tėvu. Tikėjimuose aptinkame, kad palikuonių sveikatą įtakojantys dar vaikystėje ar paauglystėje berniukų padaryti nusižengimai: „Piemens, kurie mažučiam

³⁶ Motinos / tėvo prakeiksmo galią vaikui aptarsime analizuodami tipui 1.1.2.11. priskiriamas saktmes.

³⁷ Tradicinėje lietuvių kultūroje giltinė taip pat siejama su balta spalva (Racėnaitė 2007: 76).

paukšteliam liežuvėlius ištašo, tai kai būna tėvai, jų vaikai esti nebyliai; jeigu sparnelius išsukioja – būna kreivom rankelėm; jei akeles išbado – akli. Jei tiek metų (kiek paukštelių sužalojo) žiemom paukštelius išlesinsi, tada Dievas dovanotų“ (BIVV 917c). E. Brimonaitės-Brajinskienės pateiktame pasakojime nėščioji nesudraudžia seną pamotę skriaudžiančio vyro – gimsta neįgalūs vaikai: „Šeduvo vieno šeimo buva močekėla. Kaip tē buva, kaip nebuva, ale kai tėvs mire, jon palika gyvent pri posūne, katras buva vedės. Labė nekinte jos močekėlės. Visokės žodžės vadina <...>. Ja žmon nēšč būdam nesudraude vyra i visko mate, kaip jis to močekėlė skriaudž. Gime mergyte invalyde, vien koj trumpesne i parsisuks pėd. Gime ontr – nebyla. Vės žmons sake, kad kad čė pats tėvė teip padare sava vaikam“ (BrVŠ 2 65). Taigi pasakotojas įsitikinęs, kad vaiko neįgalumą lėmęs blogas vyro elgesys su pamote, tačiau pabrėžiama ir ypatinga žmonos būseną. Susidaro įspūdis, kad pastojusi moteris tarsi turėjusi vyrui liepti daugiau taip nebesielgti, nors prieš tai pamotės ir negindavusi.

Apie būsimo tėvo elgesį ir jo įtaką kūdikiui gimtųjų papročių tyrinėtojai mažai teužsimena. Gali būti, kad to priežastis – išskirtinis tyrėjų ir pateikėjų dėmesys besilaukiančiai moteriai, antra vertus, moteris visais laikais laikyta svarbesne kūdikio ir mažo vaiko gyvenime. Kaip teigia R. Račiūnaitė-Paužuolienė, „liaudies išmintis suvokė, kad motina – tai tas asmuo, kuris labiausiai paveikia vaiko vystymąsi“ (Račiūnaitė 1991: 69). „Kūdikio laukimosi laikotarpiu draudimai labiau skirti motinai. Buvo tikima, kad būsimojo vaiko sveikata, likimas priklausys nuo nėščiosios motinos elgesio, jos prisilaikymo,“ – aiškina autorė (ten pat: 140).

Tipui 1.1.1.17. *Herojus paveikia personažą ar objektą ypatingu veiksmu ar priemone* priskiriama tokia mitologinė saktė: „Kažkas kerpa žmogaus avis / randa šlapius arklius / miršta naujagimiai. Žmogus padeda tvarte / prie lango / prie rakto skylutės vandens geldą / kibirą – į jį įkrenta žuvis. Žmogus nuskuta žuvies žvynus – rytą sužino, kad serga kaimynė: jos oda nulupta“ (KLPTK III 213). Atidžiau pažvelgę į tris kūrinio variantus, kuriuose minimi kūdikiai, gauname informacijos apie „raganavimo“ aplinkybes. Visuose variantuose teigiama, jog šeimoje vienas po kito mirę keli naujagimiai: „Moteriškė vis gimdė negyvus vaikus“ (LTR 4637/51/); „Jų [*Petkų* – *J. M.*] vaikai gimdavo ir mirdavo“ (LTR 1723/137/); „Vargšei moteriškei devyni vaikai numirė, o dešimtas sirgo <...>“ (DSPŽ 2, p. 82, citata iš LPTK). Tėvams siekiantis padėti kunigas / vienas žmogus / vengrai supranta, kad kūdikiams būdavo pakenkiama gimdymo metu. Jie pataria, prasidėjus gimdymui, prie lango / raktų skylės pastatyti indą su vandeniu. Naujagimiui pasirodžius, ten įkrisianti žuvis: „Kai nuskuto žvynus, kaime rado be skūros moterį, kuri pavydėjo jims vaikų“ (LTR 1723/137/). Senojoje lietuvių pasaulėžiūroje vyravo įsitikinimas, kad maginėmis jėgomis žmogų lengviausia paveikti tam tikrais kritiniais jo gyvenimo tarpsniais, tarp kurių ir laikas nuo gimimo iki krikštynų. Užuominų apie tai, kad pavydžios moterys neva galinčios pakenkti gimdančiai moteriai, esama ir tikėjimuose: „Pas mus labai saugosi, kad kaimynai nesužinotų, jog

moteris gimdo – tada jai lengviau gimdyti, nes labai kenkia pavydninkės bobos ir tos, kurios turi blogą akį“ (BIVV 251). Taigi sakmė, kurioje tikėjimas iliustruojamas „tikru“ įvykiu, moko *saugoti naujagimį nuo kenksmingo magijos poveikio gimimo metu*. Rusų folkloro tyrėjas Dmitrijus Zeleninas teigia, jog gimdymo artėjimą bei patį gimdymą slėpdavę ir rytų slavai. Ypač saugotasi senmergių bei gudrių ir piktų žmonių, kurie laikyti galinčiais labiausiai pakenkti naujagimiui (Зеленин 1991: 319).

Kitas kritinis žmogaus gyvenimo tarpsnis – vestuvės, kuomet pereinama iš vieno socialinio statuso į kitą. Vestuvės senovėje visų pirma sietos su giminės pratęsimu ir papročiu aprašymuose randame daug apeigų, tikėjimų bei būrimų, kuriais siekta užtikrinti jaunųjų vaisingumą. Minimos ir apsaugos nuo kenkėjiško poveikio priemonės (Paukštytė-Šaknienė 2008: 436; Račiūnaitė 2002: 105, 106; Vyšniauskaitė 1995 a: 343). A. Vyšniauskaitė pažymi, jog „visoje Lietuvoje tikėta, kad kerėtojai gali jaunuosius, ypač nuotaką, „apžolyti“, ir tada jie tapsią nevaisingi“ (Vyšniauskaitė 1995 a: 343). Sakmėse aptinkame magiškų veiksmų, kurie esą pakenkę jaunajai / jauniems / besituokiančiųjų palikuonims apibūdinimų. Tipui 1.2.1.10. *Herojus patiria magišką / neigiamą antipodo poveikį* priskiriamos sakmės variante iš Raseinių apylinkių apibūdinami kenkėjiški jauniko motinos burtai: „Vienoje veselėje, po šliūbo, susėdus visiems už stalo, jaunojo motina (ragana) užsilindus už pečiaus, kerčioje, per peilio ašmenis, milžos iš savo krūtų pieną. Ir taip darydama, ji nužudė visus savo marčios gimsiančius vaikus“ (LTR 1690/278/). Kai kuriose kitose mitologinėse sakmėse jaunuolio motina burtais pakenkti siekianti ne tik marčiai, bet ir sūnui (KLPTK III 219, 224).

Cituotos sakmės siužetas sietinas ir su tautosakoje itin akcentuojama marčios ir anytos nesantaika, o siekis neleisti gimti anūkams – su marčios vaikų nepripažinimu. Parabolėje „Skirtingi vaikai“ (AT-), kunigas pamato, kad moteris neša didesnę vaiką, o vedasi mažesnę. Paklausta, kodėl nenešanti mažesniojo, ji paaiškina, kad didesnis dukters vaikas, o mažesnis – marčios (KLPTK II 104). Taigi į šeimą atėjusios moters pagimdytas anūkas ne toks artimas, kaip savos dukters.

Kenkėjišku laikytas ne tik naujagimių sargdinimas ar marinimas, pasitelkiant magiją. Idomus minėtam tipui 1.2.1.10. priskiriamas sakmės variantas apie kūdikiu paverstas jaunosios gėles: „Ženijos Bočkus ir nekvietė muzikantu Šimkaus. Šis mislija: „Palauk, aš tave sužavėsiu – neapsiženyti!“ Jis buvo zakrastijonu. <...> Tik jie priėjo prie krotų, jaunosios kvietkai plumpit iš rankų, ir ėmė klykti mažas vaikas. Jaunasis išbėgo, o jaunoji grėbėtos pliką vaiką, vynioja į savo šalikus“ (LTR 5012/32/). Tradicinėje kultūroje muzikantai laikyti burtininkais, mokančiais „apdumti akis“ (t.y. hipnotizuoti), taigi tokį supykdyti pavojinga. Minėtoje sakmėje vaizduojamas muzikantas aplinkinius priverčia suabejoti jaunosios skaistumu, sugadina jos reputaciją ir nutraukia vestuves. Siužeto pabaigoje vaizduojama neigiama aplinkinių reakcija į jaunosios padėtį:

„Davatkos subėgo. Čia toks negražumas! Klebonas nesuvinčiavojo, nes jaunoji prie krotų apsivaikavo“ (ten pat).

Taigi galima konstatuoti, jog minėtų mitologinių sakmių siužetai moko *per vestuves būti budriems ir saugotis neigiamo magijos poveikio* bei skatina naudoti vestuvių papročių aprašymuose ir tikėjimuose minimas priemones apsaugai nuo kerų, t.y. skatina laikytis papročių.

Tipui 1.2.1.11. *Herojus neatsargiai naudoja veiksmingą priemonę* B. Kerbelytės „Lietuvių pasakojamosios tautosakos kataloge“ priskiriama J. Balio paskelbta mitologinė saktė, kurioje teigiama, jog savam vaikui netyčia pakenkęs pats burtininkas: „Buvo diedas, didelis burtininkas. <...> Išėjo diedas oran ir girdi – piemenėlis dainuoja. Tai tas diedas ant to balso savo burtus ir paleido. <...> Kai pradės boba bartis: ‚Kažin, ar tik ne mūsų vaiką tu užkeikei?‘ Nubėgo laukan padabot – ir tikrai rado piemenėlį, savo vaiką, negyvą (BILMS 157). Tam pačiam tipui 1.2.1.11. priklauso ir kitos saktės, kuriose teigiama, kad, vaiką sukeikus, šis dingęs / išlėkęs vilku (KLPTK 242, 245, 272). Peržiūrėjus kūrinių, kuriuose vaizduojamas prakeikiamas naujagimis, variantus, galima pastebėti, kad juose dažniausiai minimas negeidžiamas netekėjusios merginos kūdikis arba nepageidautos lyties naujagimis, tačiau esama naratyvų ir apie motinų, dažnai netyčia, prakeiktus jau ūgesnius vaikus.

Prakeikdama naujagimį netekėjusi mergina šaukiasi velnio: „Viena mergina be vyro susilaukė vaiko. Gimdydama keikė: ‚Ot, kad velnias greičiau paimtų‘“ (LTR 1288/78/). Įdomu, kad žodžio magija čia neveikia iš karto, kaip daugelyje kitų sakmių apie panašius prakeiksmus. Velnias ateina vaiko / į jį įlenda tik po kelių metų: „Sako, viena merga, būdama padėjime (nėščia) prakeikė savo yščiuje kūdikį. Prakeikdama, vaiką velniams pažadėjo. Kūdikis gimė gražus ir sveikas, kaip ir visi vaikai. Tik kaip jam sukako devyni metai, į jį įlindo velnias (buvo velnio apsėstas)“ (LTR 1993/72/). Slovėnų folklore teigiama, jog fėjoms (*fairies*) pažadėta duktė pas mitines būtybes iškeliauja sulaukusi septynerių (Mencej 2008: 44–46)³⁸. Stebuklinėse pasakose, tėvo velniui per neatsargumą pažadėtas vaikas namus taip pat palieka suaugęs. Velnio įvaizdį lietuvių mitologinėse saktėse tyręs N. Vėlius teigia, kad senovės lietuvių pasaulėžiūroje velnias kartais buvo „siejamas su pirmagimiais vaikais, ypač gimusiais iki vestuvių“ (Vėlius 1987: 154, 155). Taigi, kaip pažymi mokslininkas, „vienoje kitoje saktėje mergina, norėdama greičiau ištekėti, pažada velniui savo pirmagimį arba atiduoda dar neišnešiotą, iki vestuvių pradėtą vaiką“ (ten pat).

Dalyje saktės variantų sukeikiamas gimęs nepageidautos lyties kūdikis. „Tradicinei kaimo kultūrai buvo būdingas sutuoktinių noras labiau susilaukti sūnų nei dukterų“ (Paukštytė-Šaknienė 2007: 18), todėl ir saktėse, turinčiose itin glaudžius ryšius su realiu gyvenimu, keiksmu pasitinkamas būtent naujagimės mergaitės atėjimas į pasaulį. Kaip pavyzdį pateiksime variantą iš

³⁸ Plg., airių saktėje vyras keikia žmoną ir jos nėštumą – naktį ateina du juodi vyrai (velniai) su peiliu ir lėkšte ir išsineša kūdikį (FIN 205).

Aukštaitijos: „1904 m. spalio pabaigoje Salako valsčiaus Sabalunkų kaime gyveno Juozas Girkus su žmona ir kokių keturių metų berniuku. Jiems gimė mergytė. Motina tikėjosi berniuko ir susikeikė: „Kad ją velniai, kad tai mergaitė!“ <...> Bobutė išėjo oran ir girdėjo kaip tris kartus nuo miško pusės kažkas baisiai sukarkė. <...>. Visą naktį kažkas nematomas šelo troboje“ (LTR 1541/75/)³⁹. Kūdikį prakeikia motina, nors liaudyje ir sakoma: „Sūnus – tėvui, dukra – motinai užvaduotoja“ (Paukštytė 1999: 42). Kita vertus, iš šeimos ir bendruomenės neretai būdavo juntamas gana didelis spaudimas moterims gimdyti tik berniukus. Gimusiam berniukui būdavo skiriama žemės, o mergaitei – nieko. Vyrai neretai priekaištaudavo dukteris gimdančioms žmonoms, pasitaikydavo, kad pyktį išliedavo net fiziškai (ten pat). Atkreiptinas dėmesys ir į kūrinio detalę, jog „tris kartus nuo miško pusės kažkas baisiai sukarkė“. Gali būti, kad miškas minimas neatsitiktinai; slavai nepageidaujamą kūdikį siūlo miško dvasiai (*леший*) (Левкиевская 2004 б: 107). Taigi velnias lietuvių folklore užėmęs miško dvasios vietą.

Vaiko priežiūra – sunkus darbas, todėl nenuostabu, kad dalyje variantų teigiama, jog prakeiksmo žodžius ištaręs pavargęs / apmaudo pagautas / supykęs tėvas arba motina. Vaizduojamos situacijos kasdieniškos – vaikai išdykauja, verkia, skundžiasi, ko nors prašo ir taip išprovokuoja minėtą tėvų reakciją: „Vieną naktį ją [*motiną* – J. M.] prikėlė vaikai. Trijų metų vaikas pradėjo verkti, kad jam mažąjį pirščiuką skauda. Motina supykusi pasakė: „Ak, kad tave velnias pagautų, – tai to, tai to jums reikia“. Staiga ji pajuto, kad nėra vaiko“ (LTR 783/534/); „Vienas vaikas labai bijodavo naktį išeiti laukan ir prašydavo motinos, kad ta jį išvestų. Motina kartą neturėjo laiko ir sako: „Тепагрибиа таве велниас, ішеісі ір віенас“. Vaikas išėjo ir dingo“ (LTR 1459/37/). Gyvenimiška situacija vaizduojama ir sakmės variante, kuriame nei vienas iš buities darbais užsiėmusių tėvų nenori eiti nuraminti verkiančio kūdikio. Motina čia sukeikia ne kūdikį, o vyrą: „Vyras siuvo batus, o pati kūreno pečių. Ji liepia vyrui maldyti rėkiantį kūdikį, tas nepaiso. Ji sukeikė: „Kad tu skradžiai nueitum“. Vyras ir nukrito negyvas“ (LTR 3164/441/).

Tautosaką apie motinų prakeiksmus rinkusi ir tyrinėjusi N. Marcinkevičienė teigia, jog, anot pateikėjų, reikšmingas ir ištarto žodžio laikas (Marcinkevičienė 2003: 60). Kartais tikėta, jog išsipildęs ne kiekvienas, o tik tam tikru metu ištartas prakeiksmas: „Ne visi žodžiai prakeikia ir nebet koku čėsu“ (ten pat: 59), „Yra tokia minutė – ką pasakysi, tas išsipildzis. Gali visų gyvenimų staugc, keіkc, zaunyc – nieko. Pataіkis ton minutėn, іr tavo žodzis akmeniu kris“ (ten pat: 60). Tokia „bloga minute“ tikima ir slavų (Трушкина 2002: 27). Lietuvoje gana populiarios sakmės apie vaiką, sukeiktą kepant duoną (LTR 4232/464/, 4638/283/, 4638/17/). Pacituosime Albino Kriauzos užrašytą variantą: „Seniau viena močia minkė gričioj duoną, o vaikai vis tešlą kabina ir kabina. Taip močia kantrybės nutrukus ir pasake: „Ar neista tolyn, kad jūs šunalotais išvirstumet“. Tik čiuks čiuks visi ir išlėkė šunimis. Sako paskui ta močia ir raudojus, ir visa, o vaikų

³⁹ Ta pati sakmė iš pateikėjos užrašyta du kartus (LTR 1541/75/ ir LTR 1526/63/).

nebèr ir tiek“ (LTR 1667/110/). Duonos kepimą senovėje lydėdavę draudimai; sakyta, kad tada vaikų negalima ne tik keikti, bet ir mušti, nes sudavus vaikui per nugarą atšoksianti duonos pluta (Dundulienė 1989: 32). Vaikai, savo ruožtu, taip pat turėdavę laikytis tam tikrų elgesio taisyklių. Pavyzdžiui, jiems drausta landžioti po liže, nes užaugsią kuproti arba nupliksią (ten pat). Kituose šaltiniuose panašių draudimų neaptikome (Vaitkevičienė 1998 c: 56–61).

Dėl netyčia ištartų vaiką magiškai paveikusių žodžių neretai gailimasi, tačiau „žodis ne paukštis – nesugaudysi“. Keiksmas neatšaukiamas, todėl, kaip pažymi J. Balys, „reikia būti atsargiam, valdyti savo jausmus ir žodžius“ (Balys 2000 b: 162). Tai akcentuoja ne viena, neva savo vaiką prakeikusi pateikėja: „Cik neištarkit an vaiko žodžio kokio, ba motka cikrai vaikų prakeikia. Iš to sunkumo žodis išlėkė, ir nėra vaiko. Visų gyvenimų man širdzis plyšta, kad aš savo vaikų prakeikiau“ (Marcinkevičienė 2003: 61), „Nekeikit vaikų. Motinos žodžiai krenta ant vaiko likimo“ (ten pat: 57).

Taigi mitologinės saktės moko *vaikus prižiūrėti kantriai ir nevertoti keiksmazodžiu, kai šalia vaikas*. Tikėjimai taip pat rodo, kad drausta ne tik keikti, bet ir šaukti įvairių gyvūnų vardais – jų savybės galinčios persiduoti vaikui: „Pradėjus vaikui vaikščioti, nereikia jis vadinti ‚vėžiu‘, nes pradeda eiti atgal (arba nebevaikšto, nebeauga)“ (BIVV 792), „Į mažą vaiką nedera sakyti ‚varlė‘, nes bus nevikrus, kaip varlė (BIVV 704 a). Analogiški draudimai būdingi ir tradicinei slavų kultūrai. Kūdikio negalima vadinti zuikučiu, kačiuuku, rupūže, nes vaikas nekalbės / neaugs / susirgs (Кабакова, Седакова 2004: 262).

Apibendrinant galima konstatuoti, kad mitologinės saktės įspėja apie kūdikio gimimą / mažą vaiką galinčius paveikti magiškus veiksmus bei priemones ir kartu moko tų „pavojingų“ situacijų vengti.

1.2.2. Papročių ir visuomenės normų laikymosi įtaka kūdikio sveikatai

Nėštumas – išskirtinė moters būseną, todėl „daugelyje tautų nuo pat jo pradžios moteris laikoma kitokia nei iki tol, “ – teigia gimtųjų papročių tyrėja R. Paukštytė-Šaknienė (Paukštytė 1999: 12). Manyta, kad saugaus nėštumo ji galinti tikėtis tik paisydama nusistovėjusių elgesio normų ir saugodamasi neigiamo aplinkos reiškinių poveikio (ten pat). Mitologinių sakmių siužetus, kuriuose vaizduojamos kūdikiui neva galinčios pakenkianti maginės poveikio priemonės, jau pristatėme, taigi liko aptarti naratyvuose iliustruojamus nėščiosios elgesį reguliavusių papročių ir draudimų nepaisymo atvejus.

Mus dominantys sakmių siužetai B. Kerbelytės „Lietuvių pasakojamosios tautosakos kataloge“ priskiriami tipams: 3.2.0.3. „Herojus demonstruoja, kad nesilaiko papročių“; 3.2.0.6.

„Herojus neištveria nustatytą laiką sunkių sąlygų“; 3.2.0.7. „Herojus nepripažįsta visuomenės normų“.

Tipui 3.2.0.3. priklausančioje sakmėje nėščia moteris siuva į save: „Sasarės duktė turėjo mergaitę. Ir kap siuvė šitų punčiakų un savi – užsiuvė ir gimė mergaitė užsiūta akis“ (LTR 4160/124/). Papročių tyrėjai pažymi, kad XIX a. pabaigoje – XX a. antrojoje pusėje kaime gyvenanti nėščioji darbų nevengdavusi ir neretai iki paskutinės minutės, kol „pečius sugriūva“ dirbdavusi kartu su kitais šeimos nariais (Paukštytė 1999: 43; Račiūnaitė 2002: 42). Vis dėlto kai kurių darbų nėščiajai, norinčiai pagimdyti sveiką kūdikį, būdavo patariama vengti. Tikėta, kad į nėštumo pabaigą nereikėtų kepti duonos, kirpti avių, skalbti, kapoti mėsos, ypač ant slenkščio / kaladės, sodinti sodinukus (BIVV 117, 122 a, b; Paukštytė 1999: 39). Kai kurių darbų nedrausta dirbti, tačiau juos dirbdama nėščioji turėdavusi būti atidi ir laikytis tam tikrų taisyklių (BIVV 119, 154). Prie tokių darbų priskiriamas ir sakmėje minimas siuvimas. J. Balys pateikia daug ši darbą reglamentavusių tikėjimų, paremtų similinės magijos principu (BIVV 134, 167, 171, 174, 176). Draudimo siūti į save tarp tautosakos rinkėjų užrašytų tikėjimų aptikti nepavyko, nes paprastai taip ir siuvama. Gali būti, kad kūdikio negalią liaudišku supratimu galėjęs išprovokuoti lopymas. Pavyzdžiui, Lietuvoje Kūčių dieną vengta adyti / lopyti drabužius, nes „linai pagadysia iki šaknų“ / avys margus ėriukus vesią (LFCh 30). Kaip konkrečiais pavyzdžiais pademonstravo E. Korzonaitė, „iš sakmės siužeto galima sukurti tikėjimą, o tikėjimui suteikus siužetinę išraišką, galima gauti sakmę“ (Korzonaitė 2003: 85). Taigi iš sakmės nesunku sukurti implikacijos „jei..., tai...“ formos tikėjimą: „Jei nėščia siūsi į save / lopysi, tai vaikas gims užsiūtomis akimis“.

Populiariesnis to paties tipo siužetas, kuriame motina nustoja maitinti kūdikį savo pienu, o pagailėjusi vėl maitina – atžindulys turi blogas akis: jo pagirti ar apžiūrėti gyvuliai bei žmonės suserga / ima nykti (KLPTK III 239). Viena J. Basanavičius paskelbtame variante iš Mažosios Lietuvos teigiama, jog daugiau nei dieną nepamaitintas kūdikis tampa dvasregiu: „– Jei moteriškė, mažą kūdikį turėdama, – sakė Maciks iš Baltrušau, Pakalnės pav., – per kokį iškeliamą ar šiaip kokį sutrikdinimą tąjį iki pusantros dienos pažindyt užgaiša, ta toks kūdikis įgaun prastas akis ir dvasregiu tampa“ (BsV 169, nr. 6). B. Kerbelytės „Lietuvių pasakojamosios tautosakos kataloge“ susisteminti keturiasdešimt trys sakmės variantai iš įvairių visų šalies regionų rodo siužetą buvus žinomą visoje Lietuvoje. Kūdikio maitinimas krūtimi apskritai laikytas ypatinga, kūdikio fizinės ar dvasinės ypatybės bei likimą galinčia paveikti veikla. Apie tai galima spręsti ir iš žindymą reglamentavusių tikėjimų populiarumo bei įvairovės (BIVV 687–699).

Tipui 3.2.0.6. *Herojus neištveria nustatytą laiką sunkių sąlygų* priskiriamame siužete: „Nėščia moteris pamato gaisrą ir susigriebia už veido / pažiūri į nesveiką žmogų / į zuikį – gimsta kūdikis su apgamu / su perskelta lūpa“ (KLPTK III 142). Analogišką informaciją – pamačius gaisrą neliesti veido ir nežiūrėti į nesveiką žmogų – pateikiantys tikėjimai iki šių laikų populiarūs visoje

Lietuvoje, tačiau B. Kerbelytės „Lietuvių pasakojamosios tautosakos kataloge“ susisteminti tik keturi minėtos sakmės variantai. Tai leidžia manyti, kad už sakmes trumpesni tikėjimai liaudies tradicijoje atrodė tinkamesnė forma nėsčiosios elgesį reglamentavusiems draudimams išreikšti.

Išskirtinesnis variantas, kuriame minimas zuikis: „O moterim neščiom netik nereikia juoktis, tičiotis, bet ir žiuret nereikia. <...> Musu kaimi buvo toks atitikimas. Pagavo givu kiški. Atnešė namo parodit. Buvo jau gaspadina. Ir jai buvo pradžia pastojimo. Kaip gima su laiku berniukas, tai buvo lupa perskilus iki nosės“ (LTR 2572/53/). Įgimtas lūpos nesuaugimas – liaudies tradicijoje gana dažnai minimas įgimtas raidos defektas, o skelta lūpa – tautosakoje ir kalboje gana dažnai akcentuojama zuikio fizinė ypatybė. Toks lūpos defektas dažniausiai ir vadinamas „kiškio lūpa“. Tarp nėsčiosios elgesį reglamentavusių tikėjimų aptinkame kelis, draudusius stebėti kai kuriuos gyvūnus / tam tikrus jų atliekamus veiksmus arba gyvūnus liesti. Tikėta, kad gimsiantis vaikas perimsiąs tam tikras jų savybes / elgesio bruožus: „Kai moteriškė prie sunkybei žiūrės, kaip arklys gyliuoja (galva linguodamas) ir jei pasitaikys tokion valandon nusižiūrėti, tai vaikas irgi taip linguos galva (vis snaus)“ (BIVV 92 a), „Jei tokią minutę nusižiūrės, kaip gaidys vištą mindo, tai vaikas bus mergininkas“ (BIVV 92 b), „Nėsčia moteris tenespiria koja kiaulės, šuns ar katės, nes vaikas bus šeriuotas (plaukuotas)“ (BIVV 105). Vaizdingas Merkinėje užrašytas posakis: „Todėl ir žvengi, nasrus paleidęs, kad tavo nėsčia motina eržilu važinėjo“ (Jasiūnaitė 2001: 285). Tikėjimuose minimi tik naminiai gyvūnai. Analizuotoje sakmėje vaizduojama situacija kiek neįprasta: sumedžioti gyvūnai namo paprastai parnešami jau nebegyvi, o sakmėje teigiama, jog kažkas į namus atnešęs sugautą dar gyvą kiškį. Tokiai situacijai pavaizduoti veikiausiai labiau tinkama atrodžiusi siužetinio kūrinio forma.

Pagal liaudies tradiciją iš nėsčiosios buvo reikalaujama besąlygiškai paklusti visuomenės normoms. Nemoralus kūdikio besilaukiančios motinos elgesys laikytas kenkiančiu kūdikui, o kartu ir visai bendruomenei. Tipo 3.2.0.7. *Herojus nepripažįsta visuomenės normų* šeštajai versijai *Herojus kenkia kitų visuomenės narių gerovei* (KTFL 459) B. Kerbelytė priskiria siužetą, kuriame vaizduojama svetimą daiktą paimanti moteris – kūdikis gimsta be rankos / užaugęs būna vagis (KLPTK III 143). Tai, kad „Lietuvių pasakojamosios tautosakos kataloge“ susistemintas tik vienas sakmės variantas, vėlgi rodo, jog siužetine forma išreikštas tikėjimas nebuvo populiarus.

Apibendrinant galima konstatuoti, kad pristatyti mitologinių sakmių siužetai, kaip ir analogišką informaciją pateikiantys tikėjimai, būsimašias motinas moko visą nėštumo laiką paisyti visuomenėje nusistovėjusių elgesio normų, laikytis papročių ir ištvirti nėštumui būdingas sunkias sąlygas. Taip pat pastebėjome, kad analogišką informaciją pateikiantys tikėjimai gerokai skaitlingesni ir įvairesni. Apibendrinant galima teigti, kad tikėjimai liaudies laikyti efektyvesne priemone nėsčiosios elgesį reglamentavusiems draudimams išsakyti.

1.2.3. Pavojai, grėšiantys be tėvų priežiūros paliktam vaikui

Tradicinio kaimo motinai privalu buvo ne tik rūpintis kūdikiu, bet ir daug dirbti, todėl kūdikiai ir maži vaikai neretai būdavo paliekami vieni. „Būde senovės lietuvių, kalnėnų ir žemaičių“ Simonas Daukantas aprašo lietuvių motinų stiprybę ir kūdikių auginimą sunkiomis sąlygomis:

<...> tankiai nutiko, jog negalinti žmona, bedirbdama pievoj ar dirvoj, sugriuvo, pailisėjusi tenai ant ežios ar pradalgės, pati namo klėby kūdikėlį parnešė ir jaunu karštinčium namiškius pradžiugino. Kad tuo tarpu kitoms darbą dirbant, vienus jų kūdikius, ant pradalgės paguldytus, saulės spinduliai auklėjo, kitus verkiančius vėjai tildė, kitus liepų ar beržų šakos, lopšiuose įguldytus, nuo žiaudaus šiaurio suopuojamus migė, kitus, po laukus ar pievas tviskinėjančius, lytus ar kruša skalbė <...> (Daukantas 1993: 51).

XIX a. istoriko pastebėjimuose romantiškai išaukštinama moterų ir vaikų stiprybė bei užsigrūdinimas. Tuo tarpu ne vienoje lietuvių mitologinėje sakmėje atsispindi be artimųjų globos ir apsaugos bent trumpam paliktiems mažyliams grėšiantys pavojai.

Siužetai, iliustruojantys šiame darbo skyrelyje pristatomas vaikų priežiūros problemas, B. Kerbelytės „Lietuvių pasakojamosios tautosakos kataloge“ priskiriami šiems tipams: 1.1.1.3. „Herojus tampa antipodo nepasiekiamas“; 1.1.2.10. „Herojus demonstruoja antipodui savo sunkią būklę“; 1.2.1.3. „Herojus / herojaus artimasis tampa antipodo pasiekiamas“.

Kūdikiui gimus, archajišku supratimu, šio imdavę tykoti laumės bei kitos mitinės būtybės. Kaip rodo sakmės, ypač svarbu būdavę *nenuleisti akių nuo naktį gimusio kūdikio*⁴⁰: „Žmonės naktį susilaukė sūnaus, tuoj apsiraminė ir užmigo. Atėjo laumės ir apmainė vaiką“ (LTR 768/82/); „Vieno žmogaus moteries gime kudikis viduri nakti atejo laumes ir pavoge no motinos ta kudikeli, o pajeme iš kampo apšluota raža suviste vistikluose ir pagulde miegančiai motinai“ (LMDI I 133/110/). Gali būti, kad šiuose kūriniuose pabrėžiamas ne tik tamsaus paros laiko pavojingumas⁴¹, bet užfiksuotos ir papročio *gimusį kūdikį peržegnoti* nesilaikymo pasekmės. Būtent ši aplinkybė ir pabrėžiama kitame naratyvo variante: „Moteris pagimdė vaiką ir paguldė jį neperžegnojusi. Laumė pakeitė vaiką <...>“ (LVIA f. 1135, a. 10, nr. 175, p. 225). Visoje Lietuvoje, vos tik priėmusi kūdikį, pribuvėja pirmiausiai jį peržegnodavusi (Paukštytė 1999: 57). Papročių aprašymuose pirmojo naujagimio peržegnojimo laikas šiek tiek varijuoja. L. A. Jucevičius mini, jog „bobutė“ gimusį kūdikį pradžioje nuprausdavusi, suvystydavusi ir tada peržegnojusi paduodavusi motinai (Jucevičius 1959: 251). Vis dėlto dažniau kūdikis žegnotas dar prieš įmerkiant į pirmojo prausimo

⁴⁰ Sakmės apie laumių apmainytus kūdikius plačiau bus analizuojamos darbo dalyje apie vaiko ryšį su kitu pasauliu, o šiame skyriuje analizuosime tik kai kuriuos su vaiko priežiūra susijusius šių naratyvų aspektus.

⁴¹ Esama sakmių, kuriose vaizduojamas analogiškas įvykis, bet teigiama jį įvykus dieną, pavyzdžiui: „Kartą moteris dirbo lauke. Pagimdė jį lauke dukrelę, suvystė ir paguldė prie savęs. Pati užmigo, o atsibudusi rado mergaitę jau kitą <...>“ (LTR 1406/369/).

vandenį (Paukštytė 1999: 68) arba iš karto po pirmųjų prausynų (Račiūnaitė 2002: 49). Rytų aukštaičiuose užrašytoje mitologinėje sakmėje vaizduojama šio apsauginę maginę galią turinčio veiksmo neatlikusi pribuvėja ir jos neatidumo pasekmės: „Vaikas kai gimsta, arba nupraustu dedi lapšin, tai raikia padėjus peržegnat. Viena babutia neperžegnoja ir tas vaikas varnu suvis išskrida“ (LTR 2411/135/).

Viename sakmės apie laumių apkeistą kūdikį variante menamas paprotys naktį pribuvėjai pasilikti budėti prie kūdikio: „Vienoj nakty ana [„bobutė“ – J.M.] sėdi prie vaiko, o jį kas nori pavogt – traukia už kojų, bet nematyti kas. Kitoj nakty bobutės užmigta. Atsibudusi daboja – vaiko nėra lopšy. Klauso – vaikas papečy verkia. Išsitraukė iš papečio, pakrikštijo, tada niekas netraukė“ (LTR 3718/142/). „Kartais pribuvėja visą pirmąją naktį prasėdėdavo jį saugodama,“ – teigia R. Paukštytė-Šaknienė (Paukštytė 1999: 57). Prie naujagimio reikdavę budėti kiekvieną naktį iki krikštynų: Plateliuose saugodavusi pribuvėja ar „kita patyrusi moteris“ (BIVV 603), o Merkinėje tai būdavęs kelių mergų ar paauglių merginų darbas (BIVV 602). Slavai kūdikio vieno nepalikdavę nė minutei pirmąsias keturiasdešimt dienų (Кабакoвa, Сeдaкoвa 2004: 261), o skandinavai vaiką ypatingai saugodavę iki krikštynų (SKAN 209).

Tipui 1.1.1.3. *Herojus tampa antipodo nepasiekiamas* priskiriamas siužetas, kuriame minimos ir kitos priemonės, kaip teigiama, padėję kūdikį apsaugoti nuo mitinių būtybių: „Prie naujagimio degina lempą / žvakę / po trobos slenksčiu pakasa lino žiedą – laumė negali įeiti kūdikio apmaintyti“ (KLPTK III 164). Tai, kad nepakrikštytą kūdikį reikia „žibinti“ minima tikėjimuose (BIVV 601–603) ir papročių aprašymuose (DGKpS: 407; Krėvė 1935: 37). Laiką, iki kada kūdikį reikia saugoti apšviečiant, pateikėjai nusako gana nevienodai. Sakmėse dažnai teigiama, jog „žiburiuoti“ reikia iki krikštynų (BsLP 1 197, nr. 25; BsLP 2 350, nr. 26), tačiau kartais minimas konkretus dienų ar savaitių skaičius (BsLP 1 106, nr. 10; LTR 2567/697/). Kūdikius „žibindavo“ ir slavai bei skandinavai (Кабакoвa, Сeдaкoвa 2004: 261; SKAN 209).

Utenos rajone užrašytame sakmės variante aiškinama, kaip kūdikį saugodavę lino žiedu: „O geriau darydavo taip: kai linai žydėdavo, imdavo vieną lino žiedą ir po trobos slenksčiu pakasdavo kiemo pusėje. Tai laumės jau į tuos namus neįeidavo, nes to žiedo labai bijodavo“ (LTR 2235/162/). Sakmės pabaigoje pateikėjas priduria, jog ši apsaugos priemonė „ekonomiškesnė“ už „žibinimą“: „Nereikėdavo tada kūdikio saugoti ir be reikalo visą naktį žibinti trobą“ (ten pat). Tikėjimo, kad kūdikį saugąs po slenksčiu pakastas lino žiedas ar analogišką veiksmą aprašančio papročio neaptikome. Kita vertus, etnografinėje medžiagoje randame liudijimų apie nekrikštyto kūdikio apsaugai naudotus kitus augalus: netoli lopšio ar prie lango dėdavo šermukšnio šakelę (Paukštytė 1999: 68) arba smilkydavo šventintais kadagiais (ten pat: 68). Piktasias dvasias atbaidančiais augalais kūdikį saugodavo ir per pirmąsias prausynas. Į vandenį tada įmesdavo šakutę ėglio (kadagio) ir šermukšnio (Kriauza 1943: 216). Augalus kūdikio apsaugai naudojo ir slavai:

rytų slavai linais aprišdavo naujagimio bambagyslę (Зеленин 1991: 321; Усачева 2004 б: 95), pietų slavai prie kūdikio rankytės rišdavo česnako, lužitėnai į lopšį dėdavo rožių vainikėlį (Кабакова, Седакова 2004: 261).

Tikėta, kad kūdikiui ypatingos apsaugos reikia iki krikštynų (Paukštytė 1999: 57). Tai pabrėžiama cituotos sakinės variante apie pečiaus link trauktą nepakrikštytą kūdikį bei kitose visoje Lietuvoje paplitusiose sakmėse apie laumių apkeistus vaikus: „Kol užgimusiam kūdikiui vardas nebuvo duotas, motina jo niekur nepalikdavo, net už pečių neguldydavo, kad laumė neapmainytų“ (LMDI I 323/9/), „Tik krikštytų vaikų seniau raganos nepamainydavo, o nekrikštytus stengėsi pamainyti“ (LTR 1508/222/). Siužetinis pasakojimas įtaigus ir paveikus: po / prieš išsakytą tikėjimą, minimas „konkretus“ įvykis, nutikęs atsargumo priemonių nesiėmusiems tėvams – jiems laumės esą apkeitusios kūdikį. Analogiška informacija, – kad nepakrikštyto kūdikio negalima palikti vieno, – pateikiama tikėjimuose (BIVV 606, 607). Pasitaikydavo, kad pribuvėja, bijodama, kad laumės neapmainytų kūdikio, pirmą kartą kūdikį prausdama „laikiną krikštą“ jam suteikdavo pati (BIVV 604). Papročių tyrinėtoja R. Račiūnaitė-Paužuolienė pabrėžia pirmųjų kūdikio prausynų apeiginę reikšmę: „pirmasis kūdikio prausimas senovėje galėjo reikšti liaudišką krikštą“ (Račiūnaitė 2002: 48). XIX a. pabaigoje kūdikiai bažnyčioje buvo krikštijami 1–3 dienos po gimimo, XX a. pradžioje – per 1–3 savaitių kūdikiai, o nuo XX a. trečiojo dešimtmečio krikštijamų vaikų amžius pamažu augo (Paukštytė 1999: 70–73). Tai rodo, kad baimė dėl nekrikštyto vaiko saugumo pamažu silpo. Viena vertus, nyko tikėjimai, jog naujagimiams neva galinčios pakenkti mitinės būtybės ar gamtos jėgos. Antra, tai lėmė dėl gerėjančių gyvenimo ir sveikatos priežiūros sąlygų mažėjantis vaikų mirtingumas. Neatidėlioti krikštynų senajame Lietuvos kaime skatino tikėjimas, kad mirusio nekrikštyto vaiko vėlė neturi ramybės bei krikščionių bažnyčios draudimas nekrikštytus vaikus laidoti kapinėse⁴².

Keliuose sakmės apie laumių apkeistus kūdikius variantuose teigiama, jog kūdikis neva buvęs apkeistas tuoj po krikšto, tačiau čia kartu pabrėžiamas ir krikšto tėvų neatsargumas: „Girti kūmai pametė pakrikštytą vaiką. Bet namie paduškosė vaikas ėmė rėkti. Rėkia ir rėkia, ir neauga. Jau ir trisdešimt metų, o tas pats. O pamestą berniuką rado ponas, užaugino, išleido į kunigus“ (LTR 422/15/).

Sakmės taip pat teigia kūdikį, o taip pat ir kiek paaugusį vaiką krikščioniškais simboliais buvus svarbu saugoti ne tik iki krikštynų, bet ir kiekvieną kitą dieną: „Bernas pirtyje / jaujoje girdi, kaip velnienė prašo velnią atnešti jai neperžegnotą kūdikį: ji pamaitinsianti. Ji pamaitina ir bara velnią, kam kūdikį suspaudęs / lūpas nušluostęs, ir pasako, kaip galima būtų išgydyti. Berno patarti tėvai pagirdo sergantį kūdikį krauju iš bevardžio piršto / miro grūdelių / čiobrelių arbata / parūko

⁴² Pavyzdžiui, XVII a. tik pusė visų gimusių vaikų sulaukdavo 15 metų. Daugiausiai jų išmirdavo iki vienerių metų (Sarcevičienė 2003: 9)

pievų pūkais / žegnoja – vaikas pasveiksta“ (KLPTK III 260). J. Balio paskelbtame variante minima, kad pagrobto vaiko motina „neturėjusi papročio“ peržegnoti į lopšį dedamo kūdikio (BILLS 528). Taigi kūrinys moko *kūdikį pažymėti kryžiaus ženklų kiekvieną kartą paguldžius į lopšį*. Iš mitologinių sakmių galima spręsti, jog žegnojimas / žegnojimasis apskritai buvusi viena populiariausių apsaugos nuo velnio bei kitų mitinių būtybių priemonių, kasdien naudota ne tik rūpinantis vaikais, bet ir suaugusiųjų tarpe; žegnotasi gulant į lovą, susidūrus su koku nors pavojingu antipodu, kilus audrai, net prieš geriant ir kt.

Mažas, negalintis savimi pasirūpinti vaikas *saugus tik tada, kai yra stebimas suaugusiojo*. Daugelyje sakmių apie mitinių būtybių apkeistus kūdikius minima, kad tai nutikę motinai bent trumpam vaiką palikus vieną: „Kai motinos nebuvo, įėjo laumė ir pavogė vaiką, palikusi savo vaiką“ (LTR 3786/8/). Dažnai vaikas apkeičiamas / pagrobiamas motinai dirbant: „Nuėjo boba prie upės skalbtis ir vaiką nusivežė. Skalbia, atsisuko – laumė vaiką nusinešė“ (LTR 4949/162/); „Moteris dirbo ant laukų. Vaiką pasodino pievoj. Atėjo po darbo – neberanda savo vaiko. Rado kitą, negražų“ (LTR 1434/56/). Kai kuriuose variantuose vėlgi pabrėžiamas tamsaus paros laiko pavojingumas: „Kai ta („*tokia Arbačiauskienė*“ – J. M.) saulei nusileidus melžė karvę, laumės paėmė jos gražų raudoną vaiką, o padėjo raupuotą“ (LTR 1027/75/).

Vienoje sakmėje motina provokuojama vaiką palikti be priežiūros: „Kartą pas Svidenių Karazijienę atėjo moteris. Buvo rytas, šeimininkė ruošėsi dukreleį prausti. Moteris pasakė, kad galvijai baigia kopūstus išėsti. Ji buvo belekianti varyti, bet pamatė, kad toji labai žiūri į jos dukreleį. Tada suprato ir paprašė: „Būk tokia gera, bobutyti, išvaryk gyvulius, nes aš laiko neturiu“. Viešnia tik nusijuokė ir sako: „Tavi ščėstis, mano ne“. Ir prapuolė“ (LTR 782/99/). Kūrinys priskiriamas tipui 1.1.1.7. *Herojus būna budrus lemiamu metu*.

Įvairiuose tautosakos rinkiniuose skelbta sakmė, kurioje teigiama, kad trumpam vieną likusį vaiką sužaloję laumės: „Moteris nuprausia kūdikį ir palieka jį vieną. Grįžusi sutinka išbėgančią laumę, o kūdikį randa nušutintą: laumė matė, kaip motina prausė ir pati norėjo taip padaryti“ (KLPTK III 170).

Vis dėlto ne visos sakmės byloja, kad kūdikį palikus vieną jam būtinai pakenks mitinė būtybė, gamtos jėga ar gyvūnas. Dalis liaudies kūrinių pateisina sunkiomis sąlygomis gyvenančias motinas, kurios, neturėdamos kitos išeities, išėjusios dirbti savo vaikus palieka vienus laukuose, o kartais po darbo net ir pamiršta juos parsinešti namo. Visoje Lietuvoje populiarī sakmė, priklausanti struktūriniam-semantiniam tipui 1.1.2.10. *Herojus demonstruoja antipodui savo sunkią būklę*. Nedidelę variantų dalį sudaro tik vienas ES, kurio rezultatas teigiamas „Herojus gauna gėrybių“: „Moteris pamiršta lauke kūdikį – randa jį laumių / deivių / raganų supamą / papuoštą“ (KLPTK III 167): „Moteris su mažu vaiku išėjo šieno grėbti. Pasirišo medy lopšelį ir vakare

užmiršo. Parbėgisi namo, apsižygiavo ir atsiminė, kad vaikutį palikus. Nubėgo ten. O gražiai parėdytas! Laumė besupdama sako: „Užčiučiū mažutėlis, užmirštasis motušėlės!“ (LTR 4637/99).

Kiti sakmės variantai sudėtingesnės struktūros: teigiami ES turi semantines poras – neigiamus ES, kuriuose vaizduojamas priešingas (neteisingas) herojaus elgesys tomis pačiomis aplinkybėmis: „Kita moteris tyčia palieka lauke kūdikį – randa laumių / raganų / deivių / meškos sudraskytą. – 1.2.2.10.“ (KLPTK III 167). Taip sakmė, pateisinanti mažesnę vaiko nepriežiūrą dėl sunkių gyvenimo sąlygų, vaizduoja griežtai nubaustas vaikus vienus tyčia, dėl materialinės naudos palikusias motinas: „Krevėnuos, Piktupėnų par., Tilžės pav., nekuri gospadinė savo kūdikį užmiršdama ant lauko paliko, kad laumės tą kūdikį su šilkais, sidabru bei auksu aprėdė, nes tokiuose aprėduose jį motina rytmetij atrado. Kitoji tai patirdama tyčoms paliko savo vaiką ant lauko, to brangaus aprėdo trokšdama, bet to vietoj laumės tą vaiką nuslopino, ir jo motina jį ant jos išgąščio negyvą atrado“ (BsLP 2 355, nr. 35). Dalyje variantų aptinkamas dainuojamasis intarpas – laumės dainos, dainuotos paliktą vaiką sūpuojant, tekstas. Jame taip pat akcentuojama tai, kad vaikas buvęs paliktas tyčia arba ne: „Lylio mažutis, lylio užmirštinis“ (LTR 686/67/); „Čiučiuolėl paguodėl užmirštuoj“, „Čiučiol čiučiuolėl tyčia paliktuoj“ (LTR 4874/71/); „Čiučia, liūlia, užmiršuoklėlis, palikuoklėlis“, „Čiučia, liūlia, tyčiolika“ (SIŠLSA 210).

Minima sakmė B. Kerbelytės „Lietuvių pasakojamosios tautosakos katalogo“ duomenimis turi beveik tris šimtus variantų (KLPTK III 167), kurie leidžia spręsti ir apie kūrinio raidą. Visų pirma derėtų pastebėti, kad sakmėje aptinkama opozicija gana vėlyva ir veikiausiai atsiradusi sakmėms ėmus artėti prie pasakų⁴³. Kita vertus, iš teigiamo ir neigiamo ES sudaryti kūriniai taip pat nevienalaikiai. Archajiškesniuose tekstuose visas dėmesys sutelkiamas į teisingą arba neteisingą herojaus (motinos) elgesį ir jo pasekmes, t.y. herojai vertinami pagal jų poelgius. Teigiama, kad viskas nutikę „vienai moteriai“, „motinai“, „gospadinei“ ar pan., žodinių veikėjų charakteristikų šiuose variantuose neaptinkame (pvz., aukščiau cituota J. Basanavičiaus paskelbta sakmė iš Mažosios Lietuvos).

Vėlesniuose, su XIX –XX a. pr. Lietuvos kaimo gyvenimu sietinuose variantuose pasakotojai laukuose palikto vaiko apdovanojimą ima suvokti kaip atpildą už motinos (tėvų) darbštumą, gerumą ar vargingą gyvenimą, o kito, tyčia laukuose palikto kūdikio nužudymą, kaip bausmę už motinos (tėvų) piktumą ar godumą⁴⁴. Apdovanojant vargšą ir nubaudžiant turtingąjį sakmėje tarsi įvykdomas socialinis teisingumas.

⁴³ Įdomu, kad esama variantų, kurie pradedami taip, kaip ankstesniame darbo skyriuje analizuotos stebuklinės pasakos – teiginiu, jog kūdikis gimęs vaikų negalėjusiai susilaukti vyresnio amžiaus sutuoktinių porai: „Gyveno žmonės ir neturėjo vaikų. Dievas davė jiems sūnų, kurį vasaros laike tėvai pasiėmė prie rugių <...>“ (BsLP 1 103, nr. 2); „Gyvena žmogus su sava pači. Gyvena jie ilgą laiką, o vaikų neturėjo. Unt gála Dievs dave jiem-dviem sūnų“ (VUBR F1 –F646, lap. 263–264; 46).

⁴⁴ Mūsų analizuojamos sakmės raida gana panaši į kai kuriuos pasakos apie pamotę ir podukrą raidos aspektus. Šiose pasakose atsispindinčius jaunimo išbandymus tyrinėjusi B. Kerbelytė teigia, kad archajiški kūrinio elementarieji

Pateikėjai sakmės pradžioje neretai įvardija ir konkretų istorinį laikotarpį, kuomet vaizduojami įvykiai esą nutikę („Kai buvo baudžiava <...>“ (LTR 5083/16/); „Baudžiovos laikais <...>“ (LTR 4839/25/)) arba veikėjus vadina jų socialinę priklausomybę nusakančiais žodžiais („kampininkė“, „baudžiauninkė“, „ponia“ ar kt.), iš kurių taip pat galima spręsti, kad pasakojama apie XIX amžių. Tokių variantų teigiamą rezultatą turinčiuose ES neretai akcentuojama ne tik tai, kad kūdikis laukuose buvo paliktas netyčia, bet kartu pabrėžiama ir sunki herojės-motinos socialinė / materialinė padėtis: „Viena motina, biedna, darbšti ir teisinga, išėjo į lauką dirbti ir su savim išsinešė mažą mergaitę“ (LTR 1727/149/); „Neturtinga moteris piovė rugius, vaikiuką paežy padėjusi“ (LTR 785/415/); „Vargdienė žmona grėbė šieną, kūdikį ant medžio šakelės pajuosusi“ (LTR 450/53/); „Našlė turėjo vaikelį. Ji eidavo padienom dirbt pas ponus. Vaikelį ant medžio pakabina ir rauna (LTR 5092/77/). Kartais ir pats kūdikis apibūdinamas kaip likimo nuskriaustas vaikas (našlaitis): „Viena močiaka nusinešė į lauką našlaitį vaiką ir užmiršo, o gal tyčia paliko. Rytą rado vaiką aptaisytą ir dar pinigais apdovanotą“ (LTR 1045/202/); „Viena moteris augino vaikelį, kuris buvo labai nuplyšęs – taip biednai jie gyveno. Dirbo motina lauke, užėjo lietus, ji nubėgo namo ir užmiršo vaikelį. Rado vaikelį ragana, gražiai aptaisė ir liūliuoja“ (LTR 2117/167/).

Neigiamuose ES akcentuojama neteisingai pasielgusios motinos aukšta socialinė padėtis, materialinė gerovė bei neigiamos būdo savybės, pavyzdžiui, pavydumas ar godumas: „Vargšė rado savo vaiką brangiomis dovanomis apdėtą. Tai turtinga moteris tyčia savąjį vaiką paupyje paliko. <...> Rado vaikelį negyvai užlinguotą“ (LTR 4837/150/); „Apie tai sužinojusi kito brolio tinginė žmona irgi nunešė pamiškėn vaiką ir paliko. Rytą rado raganą kaulus beliūliuojant“ (LTR 545/70/). Sakmės variantuose neretai priešinamas tos pačios šeimos narių (marčių / brolių), kaimynių ar samdinės (baudžiauninkės / kampininkės) ir ponios elgesys: „Gyveno dvi marčios: viena gera, kita skūpi. Išėjo į laukus dirbti. Geroji dirbo, dirbo ir užmiršo vaiką <...>. Nuėjo ten, kur paliktas, žiūri – jos vaikas išpuostas ir paliktas. Skūpioji marti irgi nutarė taip padaryti. Bet ji rado savo vaiką negyvą“ (LTR 2795/134/); „Gyveno dvi kaiminkos: viena darbininkė, kita pavydnykė. Darbinykė nusinešė vaiką laukan, neturėdama kur palikti. <...> užmiršo vaiką. Nusigandusi nuėjo laukan ir rado vaiką šilkuos, pridėta valgymų <...>. Pavydnykė ją išklausinėjo ir nunešus tyčia paliko savo vaiką. Apėjus aplink krūmus, užvydo daug kraujo – vaikas sudraskytas, nei gėrybių nei valgymų“ (LTR 4879/27/). Pastarasis naratyvas pabaigiamas parabolėms būdingu moralu: „Pavydas išaina ašarom, o ne turtais“. Pasitaiko ir tokių variantų, kuriuose tas pats herojus vieną kartą pasielgia teisingai, o kitą – neteisingai: pamotė laukuose netyčia palieka našlaitį, o radusi šį apdovanotą, kitą dieną tyčia palieka savo vaiką; grįžusi jį randa nebegyvą (LTR 4869/20/).

siužetai XIX–XX a. imti perprasminti; siuntimas pas bandytoją ilgainiui supanašėjo su siekimu atsikratyti nepageidaujamo šeimos nariu. Būtent tada podukros laimėjimas pateikėjų imtas suvokti kaip atpildas už gerumą, darbštumą ir kantrybę, o pamotės dukters pralaimėjimas – kaip bausmė už piktumą ir tingėjimą (Kerbelytė 1997 b: 61, 78–79).

Kai kuriuose, krikščioniškosios religijos paveiktuose varinatuose, laumės nebeaptinkame – netyčia užmirštą vaiką saugo ir apdovanoja angelas: „Kartą sutemo, rugius bepjaunant. Skubėjo namo. Valgydami vakarienę atsiminė vaiką. Nuskubėjo į lauk, rado angelą vaiką besupant. Lopšys pilnas aukso“ (LTR 858/3/); „Kartą plovė rugius, skubėjo namo ir užmiršo vaiką lauke. Apsiruošė, atsisėdo ir nepajuto, kaip užmigo. Rytą nulėkė vaiko žiūrėti. Girdi, kad gražiai liūliuoja. Mato angelas supa, vaikas sveikas, apdovanotas“ (LTR 1045/92/)⁴⁵. Tuo tarpu tyčia paliktus vaikus šiuose variantuose esą suėdę vilkai ar nužudę neįvardintos mitinės būtybės.

Taigi sakmės moko kūdikių nepalikti be priežiūros ir nuo pat gimimo saugoti maginį poveikį turinčiomis priemonėmis. Ypač griežta bausmė, kaip teigiama naratyvuose, laukianti tėvų, tyčia palikusių vaikus be priežiūros. Analogiškų taisyklių aptinkame papročiuose ir tikėjimuose.

Apibendrinami išskyrėme aštuonias mitologinėse sakmėse propaguojamas elgesio taisykles, kurių turėtų laikytis sveikų palikuonių norintys susilaukti ir juos saugiai užauginti siekiantys tėvai:

1. saugotis nuo kenksmingo poveikio (ypač per vestuves);
2. vengti bloga linkinčių / maginių sugebėjimų ir priemonių turinčių žmonių;
3. laikytis moralės normų bendraujant su kitais žmonėmis;
4. nėštumo metu laikytis papročių ir visuomenėje įsigalėjusių elgesio normų;
5. saugoti naujagimį nuo kenksmingo magijos poveikio;
6. pagimdžius / nuprausus / paguldžius kūdikį į lopšį, jį peržegnoti;
7. kontroliuoti emocijas ir kalbą, kai šalia vaikai;
8. be rimtos priežasties kūdikio nepalikti be priežiūros.

Taip pat pastebėjome, kad sakmės, skatinančios nėščias moteris laikytis tam tikrų joms skirtų elgesio taisyklių, turi tik po kelis variantus, o analogišką informaciją pateikiantys tikėjimai gerokai populiariesni. Tai rodo, kad trumpučiai tikėjimai laikyti už sakmes efektyvesne priemone nėščiosios elgesį reglamentavusioms taisyklėms išreikšti.

—

Šios darbo dalies pirmajame skyriuje analizuoti lietuvių stebuklinių pasakų elementarieji siužetai, kuriuose vaizduojamas nepaprastas vaiko gimimas / atsiradimas. Pasirinktų 1.1.2.16. tipo elementariųjų siužetų apie nepaprastą vaiko gimimą / atsiradimą herojų veiksmų išskaidymas į tam tikras sudedamąsias dalis padėjo geriau atskleisti kiekvieno ES aptinkamo objekto svarbą ir

⁴⁵ Įdomu, kad viename tik iš teigiamo ES sudarytame variante pateikėjas suabejoja, ar vaiką supęs angelas, ar velnias: „<...> išsinešė mažą vaiką ir vakare užmiršo. Atėjo prie jo ar tai angelas, ar velnias, supa liūliuoja <...>“ (LTR 4850/38/).

reikšmę. Tų reikšmių visuma savo ruožtu padėjo išvelgti, kad pasakų ES minimi objektai ten nėra atsidūrę atsitiktinai, kaip gali pasirodyti paprasčiausiai skaitant pasakas, o yra glaudžiais ryšiais susipynusios simbolinės sistemos dalis. Kaip parodė analizė, daugumoje elementariųjų siužetų simbolių kalba aprašoma magiška gana įvairių objektų – moteriškų ir vyriškų erotinių simbolių – jungtis, tam tikra simbolinė lytinio akto analogija, kuri ir išprovokuoja stebuklingą vaiko atsiradimą. Antrajame darbo skyriuje pristatytos lietuvių mitologinėse sakmėse keliamos vaikų priežiūros problemos. Išanalizavus kūrinius ir juos palyginus su analogišką informaciją teikiančiais tikėjimais bei papročiais, išskirtos aštuonios būsimiems / esamiems tėvams skirtos elgesio taisyklės, kurių, liaudies supratimu, derėję laikytis sveikų palikuonių norintiems susilaukti ir juos saugiai užauginti siekiantiems tėvams. Taip pat pastebėta, jog sakmės, kuriose vaizduojamas neteisingas nėščios moters elgesys nėra skaitlingos, tuo tarpu analogišką informaciją pateikiantys tikėjimai liaudyje itin populiarūs iki šių dienų.

2. KŪDIKIO IR VAIKO RYŠYS SU KITU PASAULIU

Įvairiuose lietuvių tautosakos kūriniuose vaizduojami saviti žmogaus santykiai su „kitu“ – mitiniu, mirusiųjų – pasauliu. Ne vieno tyrinėtojo dėmesį yra patraukusi mirties problematika, skelbta tyrinėjimų apie žmogaus ryšį su mitinėmis būtybėmis, analizuotos naratyvuose aptinkamos elgesio su „ano“ pasaulio atstovais taisyklių iliustracijos. Vis dėlto mokslininkų dėmesys bemaž visose studijose sutelkiamas į suaugusį žmogų. Šios darbo dalies tyrimo objektas – mitologinės sakmės, kuriose atskleidžiamas *kūdikio* ir *vaiko* ryšys su kitu pasauliu. Gretindami pasakojamosios tautosakos, tikėjimų ir papročių medžiagą aiškinsimės, kokie vaiko ir mitinio pasaulio ryšiai ir kuo jie skiriasi nuo tų, kokie vaizduojami tarp ano pasaulio ir suaugusiųjų.

Pirmajame šio darbo skyriaus poskyryje nagrinėjamos mitologinės sakmės apie velnio mįslę įmenantį kūdikį (AT 812*). Antrajame atskleidžiamas tėvų ir bendruomenės požiūris į fiziškai „kitokius“ vaikus. Trečiasis poskyris skirtas mitologinių sakmių, kuriose teigiama, kad vėles matę vaikai, analizei.

2.1. Velnio mįslės menančio kūdikio fenomenas

Sakmė apie velnio mįslę įmenantį kūdikį B. Kerbelytės „Lietuvių pasakojamosios tautosakos kataloge“ priskiriama struktūriniam-semantiniam tipui 3.1.0.10. „Herojus demonstruoja, kad jis objektus pažįsta“: „Jaunimas / visa šeima vakare mena mįsles. Kažkas įkiša ranką / uždengia langą ir pasako: „Pašmikšt pakabakšt“ ir klausia, kas tai. Suaugusieji nepasako, o lopšyje gulintis vaikas⁴⁶ pasako, kad tai velnio ranka / velnio užpakalis / samtis / šaukštas. 3.2.0.10. + **3.1.0.10.**“ (KLPTK III 264). Lietuvoje užfiksuotas keturiasdešimt vienas kūrinio variantas, dar šeši to paties struktūrinio-semantinio tipo naratyvai, kuriuose herojus – jaunuolis, o ne kūdikis ar vaikas, priskiriami stebuklinių pasakų žanrui (AT 812). Šio kūrinio variantuose, kuriuos mini pasaką tyrinėjęs L. Röhrich, figūruoja vien suaugusieji (Röhrich 2003: 275–280). Įdomu, kad ir tarptautiniuose bei lokalinuose pasakojamosios tautosakos kataloguose pateiktuose naratyvo aprašymuose vaikai neminimi (ATU 812, p. 453, 454; CCPF 812, p. 195; KPBL 812, p. 254; LPTR 812, 812*, p. 129; CYC 812, 812*, 812**, p. 205). Kūdikį herojaus rolėje pavyko aptikti tik lietuvių mitologinėje sakmėje.

⁴⁶ Penkiuose sakmės variantuose mįslės įmena suaugusieji: bobutė (LTR 1644/211/); senolė (LTR 4812/38/); seneliokas (2234/85/); vyras (LTR 2274/583/); tėvai (LTR 4868/214/).

2.1.1. Neįprastas kūdikio elgesys

Kūrinio variantuose atkreipiamas dėmesys į tai, jog kūdikis dar neseniai gimęs ir nemokėjęs kalbėti: „Lopšy buvo mažiukas vaiks mėnesio laiko, jis atsisėdo lopšy ir prašneko“ (LTR 3166/113/); „<...> buvo mažas vaikas lopšy, jis nemokėjo nei kalbėti, nei vaikščioti, o tada atsiliopė <...>“ (LTR 768/336/); „Tada prašneko lopšy trijų nedėlių vaiks“ (LTR 1742/17/), „Gimė poniai vaikas, kuris tuoj pradėjo kalbėt“ (LTR 1870/71/). Dėl tam tikrų fizinių žmogaus kūno sandaros ypatybių vos gimęs kūdikis kalbėti negali⁴⁷, todėl sakmėje minimas kalbėjimas be abejo vadintinas fantastišku.

Apie kitų sakmės veikėjų, stebėjusių su žmogaus fizinėmis galimybėmis prasilenkiantį kūdikio poelgį, reakciją naratyvo tekstuose neužsimenama, t.y. šie į tokį neįprastą elgesį, atrodo, niekaip nereaguoja: „Vyrai ir mergos minė mįslės. Atsidarė durys ir įsiveržė velnias: „Atspėkit, kas čia dabar yra?“ Visi sustingo, tik gretimam kambary, lopšy gulėjęs kūdikis pasakė: „Velnio subinė“. Ir taip juos išgelbėjo“ (LTR 1172/9/). Kai kuriuose tekstuose užsimenama apie suaugusiųjų patirtą „palengvėjimą“ kūdikiui juos išgelbėjus nuo mitinės būtybės: „<...> pasigirdo klausimas. Niekas negali atsakyti, visi nusigando. Tai iš vaiko lopšio atsakė. Tada visi atsigavo“ (LTR 4829/28/).

Neutrali reakcija atrodo gana keista, nes aprašomas kūdikio elgesys peržengia normos ribas, o tradicinėje kaimo bendruomenėje paprastai į bet kokį nukrypimą nuo normos žiūrėta įtariai. Pavyzdžiui, kitos du variantus turinčios sakmės variantuose į tuoj po gimimo prakalbusius ir valgyti paprašiusius vaikus aplinkiniai pažvelgia su nepasitikėjimu ir vietoje maisto paduoda sniego arba akmenį. Kaip vėliau paaiškėja, gerai kad nedavė: būtų buvę nederliaus metai (KLPTK III 246). Viename novelinės pasakos „Karalaitis ir kalvio sūnus“ (AT 920) ES vos gimęs ir prakalbėjęs kūdikis vien dėl savo neįprasto sugebėjimo pasmerkiamas mirčiai: „Karaliaus sūnus tik užgimęs pradėjo kalbėti. Tėvai nutarė jį nužudyti <...> (LTR 1095/103/). Savo amžiui pernelyg stiprūs vaikai arba gimę su plaukais ar dantimis sakmėse vadinami „upiorais“ ir laikomi pavojingais, galinčiais pakenkti visai bendruomenei ar atskiriems jos nariams. Iš sakmių galima spręsti, kad senajame kaime tokie nepaprasti vaikai nebuvo pageidaujami ir net jų nužudymas nebuvo laikomas nusikaltimu ar nuodėme (apie tai plačiau rašoma antrajame šios darbo dalies skyriuje).

Taigi nagrinėjamą mitologinę sakmę iš kitų kūrinų, kuriuose vaizduojami kaip nors neįprastai besielgiantys, taip pat ir netikėtai prakalbę kūdikiai, išskiria neutrali suaugusiųjų reakcija į neįprastą sugebėjimą. Kitas stulbinantis dalykas – kūdikio ar vaiko sugebėjimas padaryti tai, ko negali suaugusieji, t.y. įminti tam tikrą mįslę.

⁴⁷ Įprastai vaikas žodžius ima tarti sulaukęs 9–12 mėnesių, 18 mėnesių jau žino apie 20, o 24 mėnesių – iki 200 žodžių (Žukauskienė 2001: 104).

2.1.2. *Kūdikis, saugantis suaugusiųsius*

Siekiant išsiaiškinti neutralaus suaugusiųjų požiūrio į velnio mįslės įmenančius kūdikius priežastis, reikėtų išanalizuoti sakmės bei pasakos „Velnio mįslės“ (AT 812) kontekstą.

Ir tyrinėjamoje, ir keliuose kitose sakmėse aptinkama archajiškos mįslių minimo tradicijos atspindžių. Užfiksuota tikėjimų, kad mįslių šeiminkas – velnias: „Dievas pasauly papylė maišą pasakų <...>. Velnias papylė maišą mįslių. Kai žmonės mena mįsles, velnias džiaugiasi“ (LTR 2234/85/). Teigiama, jog pavojinga minti vėlai vakare (LTR 1552/217/, 2234/85/), vidurnaktį (LTR 551/2/, 4868/214/), „šventą vakarą“ (LTR 2003/256/), „subatvakarį“ (LTR 544/298/, 1302/7/), „sekmadienį per sumą“ (LTR 2903/63/) bei laidotuvių metu (LTR 1552/218/, 1742/17/, 4650/278/). Ko gero apribojimai ir suvokimas, kad tam tikru paros tarpsniu minti mįsles pavojinga, krikščionybės poveikyje leido atsirasti teiginiams, jog mįslių minimas – žmogui netinkama veikla: „Seniau žmonės buvo labai religingi. Nu mįsles tokias minti laike kap ir nuodėmė“ (LTR 4061/32/). Visoje Europoje tikėta, kad mįslių nereikėtų minti be reikalo (Röhrich 2003: 279).

Lietuvių sakmėje teigiama, jog mįsles menant netinkamu metu, pasirodo mitinė būtybė – velnias / laumė / pelų maišas / vokietukas / „kaži koks žmogiukas“ ir užmena mįslę, kurią būtina atminti. Kartais net pagrasinama, pavyzdžiui, „jei neįspėsit, pasmaugsiu“ (LTR 1937/120/). Kai kuriuose variantuose apie grėsusį pavojų mitinės būtybės prasitaria išeidamos, pavyzdžiui, laumė užsimena: „kad būtumėt neįspėję, būčiau visus suėdus“ (LTR 544/298/). Kitoje sakmėje vakarojantis ir besilinksminantis jaunimas atsiperka išgąščiu: „Pažuižuos, Ragain[ės] pav., nekuruose namuose vakarais jaunieji susiėję štukavodavo, mįsles atmydavo, pasakas pasakodavos ir t.t. Jiems tuomi daug vakarų praleidus ir teip dar vis tolyn žengiant, nekuram vakare pamatė, jog jiems lyg per lubas nuo aukšto arklio koją nukišo. Toji prie lubų kabėt liko, o jie visi, galvatrūkčiais laukan išbėgę, pamatė, nematė tos kojos nudingstant“ (BsV 96, p. 450). Anot J. Šlekonytės, nesunku identifikuoti, kad kūrinyje vaizduojama mitinė būtybė yra velnias (Šlekonytė 2005: 88).

AT 812 tipo stebuklinės pasakos variantų pradžiose taip pat vaizduojamas neatsargus herojų elgesys, tačiau čia jis nėra susijęs su mįslių minimu netinkamu metu: karaliaus sūnūs, staliai, vengrai gydytojai arba studentas už pinigus arba kortas patys užrašo velniui sielas (KLPTK I 319). Ir kituose visoje Europoje paplitusiuose pasakos variantuose velnias suteikia žmogui (kareiviui, ūkininkui, vyskupui ar kt.) kokį nors trokštamą objektą, bet už tai pareikalauja sielos. Taigi herojai į pavojingas situacijas patenka siekdami naudos. Velnio užmintos mįslės įminimas – galimybė išsivaduoti. Įminimą herojai paprastai nugirsta paslapčiomis klausydamiesi velnių pokalbio arba jiems padeda koks nors mitinis veikėjas (pvz., velnio močiutė) ar Biblijos personažas (šventasis, Kristus, Dievas) (Röhrich 2003: 275–280). Pastaruosiuose variantuose teigiama, jog šventasis ar

Dievas herojui padėjęs todėl, kad šis priėmęs pagalbą, nes velnio neatpažinęs. Taigi nesąmoningas bendravimas su velniu čia nelaikomas nuodėme.

Keliuose mūsų analizuojamos sakinės variantuose figūruoja angelas. Tekstuose aiškinama, kad jis prakalbęs iš vaiko lopšio: „Balsas, išėjęs per vaiką, buvo angelo sargo“ (LTR 2903/63/); „Vaikas dar kalbėt negalėjo, todėl buvo aišku, kad atsakė angelas vaiko lūpomis“ (LTR 2003/256/). Krikščioniškoje pasaulėžiūroje akcentuojamas artimas vaiko ir angelo ryšys. Tai pabrėžiama ir šios pasaulėžiūros poveikį patyrusioje liaudies kūryboje. Patarlėje sakoma: „Vaikui puolant angelas prieglavį pabrūka, seniui krintant, velnias akmenį pakiša“ (LKŽe: senis). Analogišką tikėjimą turi estai (Valk 1999: 229). Mažajoje Lietuvoje užrašytoje sakmėje vaizduojama iš trečio aukšto iškritusi ir net nesusižeidusi mergaitė artimiesiems paaiškina: „<...> puldama mačiau, kad mane du baltu kūdikėliu ik ant žemės ant savo rankų nulydėjo“ (BsV 155, nr. 23)⁴⁸. Tikėjimuose akcentuojamas vaiko bendravimas su angelu miego metu: „Vaikas miege juokiasi, kad jį aniolai kalbina“ (LIILTK LTA 374^d/1934/); „Jeigu vaikas miegodamas juokiasi, tai angelus sapnuoja“ (LIILTK LTA 1442/91/); „Kai mažutis vaikas juokiasi lopšy gulėdamas / miegodamas / tai sakoma: angelas jį žadina“ (LIILTK LTA 256/1194/, plg. BIVV 718 a). Taip pat teigiama, kad pats kūdikis / mažas vaikas prilygsta angelui: „Jeigu miršta mažas, tai jis ing septynių metų dar dykai gauna dangų, nes jis apsiskaito ing tų metų aniolu“ (BIML 203, nr. 1218); „Pakrikštyto mirusio vaiko siela lekia tiesiai į dangų ir tenai be jokio vargo laimėje gyvena. Anksčiau sakydavę, kad virstanti „aniulėliu““ (Kriauza 1944 (1996): 22). Panašių tikėjimų aptinkama ir rusų folklore: iki septynerių metų amžiaus miręs vaikas eis tiesiai į rojų, o dviejų ar trejų metų naujagimis galįs net angelu tapti (Головин 2001: 45). Sakmėje iš Klaipėdos krašto teigiama, kad angelas pasirodęs mergaitei po sesutės mirties: „Man dar namiej vos dešimt metų sukakus, mirė mano seselė. <...> Aš, į butą įžengus, pamačiau šalia trepų⁴⁹ baltą vyrą gelsvais plaukais ir su plunksniniais, aukšt pečių išsikeliančiais sparnais bestovinti“ (BsV 154, nr. 20). Taigi naratyvo variantai, kuriuose teigiama, jog mįslę įminęs iš vaiko lopšio prakalbęs angelas, veikiausiai liudija, jog senojoje pasaulėžiūroje kūdikis laikytas mitiniam pasauliui artimesne būtybe nei suaugusieji.

Esama tikėjimų, jog kūdikis / mažas vaikas turi galios apsaugoti nuo pavojingų mitinių būtybių: „Kur yra mažas (pakrikštytas) kūdikis, ten pikta dvasia neina, nebaido (nesivaidena) (BIVV 926); „Kad mažą vaiką su savim turėsi, teip pat nė kokios baidyklos tav nieko nedarys“ (BsJK 260, nr. 406). Tikėjimas išplėtojamas sakmėse: „Velniai kulia klojime / apsėda žmogų. Žmogus paima ant rankų mažą vaiką – velniai negali prieiti“ (KLPTK III 249); „Moteris laiko ant

⁴⁸ Krikščioniškoje ikonografijoje angelai dažnai vaizduojami kūdikio pavidalo, todėl ir sakmėje minimi „kūdikėliai“ veikiausiai tapatintini būtent su angelais.

⁴⁹ *Trepai* (vok. Treppe) – laiptai (LKŽe: trepai).

rankų kūdikį – numirėlis iki gaidgystės neprieina“ (KLPTK III 103). Vienoje sakmėje moterį lanko miręs vyras, todėl naktį ji iš abiejų šonų pasiguldo po vaiką ir paima į rankas rožinį. Atėjęs vyras pasako: „Gerai, ką tau vaikai guli iš abiejų šonų ir lencūgų tu turi an kaklo, kad ne lancūgu, tai aš uždusintau“ (LTR 4302/10/). Analogiškas tikėjimas atsispindi marinimo papročių aprašymuose. Marinti ligonio moterys neretai atsivesdavusios ir vaikus. Akmenės rajono Vieksnių apylinkėje prisimenama: „Juos sustatydavo prie mirštančiojo lovos, kad jie palengvintų mirtį. Manė, kad maži vaikai be nuodėmės yra kaip angelai, todėl jie palengvina ‚dūšiai‘ nuo kūno atsiskirti ir ing dangų nukeliauti“ (Račiūnaitė 1995: 19). A. Vyšniauskaitės teigimu, prie mirštančiojo sukluptydavo vaikus melstis, nes jų maldos labiausiai nuvaiko piktašias dvasias (Vyšniauskaitė 1995 b: 444). Analogiški papročiai iki XVIII a. buvo žinomi ir įvairiose Vakarų Europos tautose (žr. Račiūnaitė 1995: 27). Analizuojamoje sakmėje kūdikis, atmindamas mitinės būtybės užmintą mįslę, apsaugo artimuosius. Viename variante patys suaugusieji, negalėdami įminti velnio mįslės, kūdikį įvardija kaip paskutinę viltį išsigelbėti: „Sako šeiminkų vaikas jei išgelbės tai išgelbės, o jei ne, tai mes visi žuvę. Lopšy buvo mažiukas vaiks mėnesio laiko, jis atsisėdo lopšy ir prašneko <...>“ (LTR 3166/113/). Kitame tekste mitinė būtybė akcentuoja, kad mįslės minusius žmones išgelbėjusi „nekalta [vaiko] dūšia“ (ŠLSP 96).

Galima konstatuoti, kad analizuojamoje sakmėje dar esama senovinių mįslių minimo tradicijos atgarsių, o kai kuriuose, krikščioniškosios pasaulėžiūros paveiktuose jos variantuose, pastebimas artimas vaiko ir angelo ryšys. Angelo atsiradimas sakmės variantuose veikiausiai liudija, jog archajiškas vaiko ypatingumo suvokimas jau buvo nebesuprantamas, todėl reikėjo ieškoti kito aiškinimo.

2.1.3. *Velnio mįslių pobūdis*

Atskirai verta panagrinėti mitinių būtybių mįslėse užmenamus objektus, kurių populiariausi – velnio balsas / ranka, šaukštas / samtis ir kadagys.

Velnio balsas / ranka. Dažniausiai velnias ar laumė parodo kokią nors savo kūno dalį ir klausia, kas tai arba liepia atpažinti balsą. Vaikas pasako, kad tai velnio balsas / ranka / galva / „laumės subinė“ ar kt.

Tyrinėtojai pripažįsta, kad „tikrovė mįslėse suvokiama remiantis empiriniu patyrimu“ (Kensminienė 2000: 164). Norint įminti mįslę, būtina gebėti abstrahuoti ir atsekti loginius bei asociatyvinius ryšius tarp pavaizduotų dalykų ir to, kas iš tikrųjų turima galvoje (Grigas 1968: 26). Kadangi nagrinėjamoje sakmėje prašoma atpažinti tam tikrą demonstruojamą objektą, būtina sąlyga mįslei įminti – patirtis, t.y. atpažinti, jei praeityje esi matęs menamą objektą arba apie jį esi daug girdėjęs. Kaip jau minėta, penkiuose sakmės variantuose mįslės įmena suaugusieji: bobutė

(LTR 1644/211/); senolė (LTR 4812/38/); seneliokas (2234/85/); vyras (LTR 2274/583/); tėvai (LTR 4868/214/). Suaugęs žmogus, o juolab senelis ar senolė, turi sukaukę gyvenimiškos patirties, tačiau kyla klausimas, iš kur vos gimęs kūdikis gali žinoti, kaip atrodo velnias ar laumė. Peršasi mintis, kad pats vaikas sakmės pasakotojų laikytas dar neseniai atėjusiu iš kito pasaulio ir todėl gebančiu atpažinti to pasaulio objektus. Argumentų tokiam teiginiui nesunku rasti lietuvių ir slavų gimtųjų papročius lydeėjusiuose tikėjimuose.

Senovėje besilaukiančią kūdikio vadindavo moterimi „palaimintoje būsenoje / stovyje“, tačiau tai kartu ir tarpinė būseną: tikėta, kad nėščioji tarsi nuolat balansuoja tarp šio ir anapusio pasaulio, sakydavo „nėščia moteris – viena koja karste“ (Paukštytė 1999: 38–41, Račiūnaitė 2002: 45). Kaip „laikinos mirties“ būseną dažnas tyrinėtojas interpretuoja apytiksliai keturiasdešimt dienų iki gimdymo ir keturiasdešimt dienų po jo (Баранов 2001: 21). Kelias savaites po gimdymo iki įvedybų moterį esant „tapsmo ir ritualinės mirties“ būsenoje taip pat tikėjo lietuviai (Račiūnaitė 1997: 10). Metaforiškų šios būsenos nusakymų gausu slavų folklore: „mieloji, mirtis tau ant nosies“ (Власкина 2001: 63). Pajutusi sąrėmius, gimdyvė siūsdavo namiškius kviesti pribuvėjos: „<...> atėjo mano mirtis, bėkite bobutės“, prašydavo atleidimo kaip prieš mirtį (Баранов 2001: 24). Ukrainoje tikėta, kad prieš gimdymą moteris sapnuoja gulinti karste, rusai sakydavo, jog „po gimdymo moteris dešimt dienų karste gulinti“ (ten pat: 24).

Vaikas, archajišku supratimu atėjęs „iš anapus“, po gimimo kuriam laikui veikiausiai taip pat dar lieka tam tikroje tarpinėje būsenoje: tarp šio ir ano pasaulių. Senajame kaime naujagimis tėvui būdavo pristatomas kaip iš tolimiausių kraštų atvykęs svečias: „Iš nežinomų kraštų, iš negirdėtų šalių atvyko pas tave nematytas dar svečias“ (Krėvė 1935: 35). Frazeologizmų, kuriuose metaforiškai kalbama apie kelionę iš tolimų kraštų turime ir daugiau: „iš Amerikos parvažiuoti“ reiškia „gimti“, „ateiti / atvažiuoti į pasaulį“ – „gimti“ (Jasiūnaitė 2001: 294)⁵⁰. Lenkų tyrinėtojų nuomone, „ano pasaulio apnašos“ išnykdavo naujagimį nuprausęs (žr. Paukštytė 1999: 58). Lietuvių papročiai reikalavo kūdikį kuo greičiau pakrikštyti, kad tiek motina, tiek vaikas būtų apsaugoti nuo anapusinio pasaulio pavojų. Vis dėlto ir po to kūdikiai dar laikyti „kitokiais“, pavyzdžiui, „ligi metų [vaikams – J. M.] nekirpa plaukų. Ir tuos pirmuosius plaukelius pakiš po pečiaus, sudegin, bo tie šventi plaukeliai, par metus da šventenybe neišdila⁵¹“ (LTR 4649/48/). Iš kūdikių ir mažų vaikų elgesio spręsdavo apie artėjančią mirtį: „Jei maži vaikai žaisdami klaupia per tris dienas, bus myris“ (LIILTK LTA 507/31/); „Jei mažas vaikas save ant grindų apsitveria ir guli galvą ant grindų pasidėjęs, tai iš tų namų kas nors mirs“ (BIVV 878); „Jei vaikas kuriais metais pavasarį kasa daug duobelį ir laidoja savo lėles, tai tais metais mirs daug žmonių (BIVV 879).

⁵⁰ Metafora „gimimas–kelionė“ gražiai siejasi su metafora „mirtis–kelionė“. Plg.: „į Ameriką važiuoti“ reikšmė „mirti“, o „iš Amerikos parvažiuoti“ – „gimti“ (Jasiūnaitė 2001: 294).

⁵¹ Daugelyje kitų variantų tikėjimas išsakomas draudimo forma, o priežastis, dėl kurios plaukų negalima kirpti nėra nurodoma. Kartais minima, kad neturėtų būti kerpami ir nagai (LIILTK JÜR 247).

Lietuvių folklore apie žmogaus mirtį pranašauja įvairūs reiškiniai jo namuose, laukinių ir naminių paukščių, arklio, katės, ir ypač šuns elgesys. Peršasi mintis, kad vaikas gali pranašauti mirtį, nes jis turi galių, kuriomis pasižymi ir kai kurie gyvūnai. Ne veltui sakoma: „Nuo šunio ir nuo vaiko nieko nenuslėpsi“ (LKŽe: vaikas). Lietuvių taip pat tikėta, jog vaikai savo elgesiu gali išprovokuoti tėvų mirtį: „Kai vaikai bežaisdami stumia prieš save žagarą, tai sako, kad močią peklon stumia“ (BIVV 875); „Negalima (vaikams) vaikščioti viena koja basa, kita apauta, nes greit mirs tėvas ar motina“ (BIVV 872). Kartais tikėjimas detalizuojamas ir teigiama, kad, jeigu dešinė koja bus basa, mirs tėvas, o jei kairė – motina (Vyšniauskaitė 1961: 134).

Taigi, sakmėje vaizduojamas kūdikio gebėjimas atpažinti su anapusiniu pasauliu siejamo velnio balsą / kūno dalį, galintis reikšti, jog kūdikiai archajinėje pasaulėžiūroje laikyti atėjusiais iš ano pasaulio.

Šaukštas / samtis. Kitas paprastai velnio užmenamas objektas yra šaukštas / samtis. Velnias klausia, kas yra: „šaukšt pabraukšt“, „brikšt, pabrakšt“, „pašmykšt, pataukšt“ ir pan. Garsažodžiai tarsi iliustruoja garsą, kuomet šaukštu į ką nors suduodama. Lietuvoje pirmą kartą ragaujant kokį nors valgi, ragaujančiajam šaukštu suduodama per kaktą, tačiau neaišku, kuo čia galėtų būti dėtas velnias. Raseinių apskrityje užrašytoje sakmėje velnias dirba samtį, bet sugadina. Tada žmogui sako dirbąs šaukštą, vėliau – virbaliūkštį (LTR 1595/103/, 2122/1/).

Senajoje pasaulėžiūroje, kaip rodo įvairi kalbinė ir folkloro medžiaga, šaukštas sietas su gyvybe, o jo neavartojimas – su mirtimi. Užfiksuota ši ryši paliudijančių lietuviškų frazeologizmų: „nuo šaukšto atsisakyti / nuslysti“, „šaukštą padėti (ant apatinės lentynos)“, „šaukštus pasidėti“ reiškia „mirti“, „šaukštai atliko“ – „mirė“: „Vakar du nū šaukšto atsisakė“, „Padėjo šaukštą – ir amžinatilsį“, „Kam čia zvanija: a šaukštelį kas padėjo, a papelį išmetė?“ (apie kūdikio mirtį) (FŽ 661, 662; Kašėtienė 2003: 105; LKŽ: šaukštas)⁵². Gausiuose Kūčių būrimų aprašymuose apvirtęs šaukštas taip pat reiškia mirtį: „Kūčiai vakari pavalgis, reikia pastacyc un lungų šaukštai, pa nakciai jeigu kuris nugrius – tas mirs“ (LIILTK LTA 790/54/). Kitame variante teigiama, kad po Kūčių vakarienės šaukštus apversdavo pilveliais į viršų; sakydavo, „jeigu kurio nors šaukštas paliks nakčiai atverstas, tai jo savininkas kitų Kūčių jau nebesulauks“ (Kudirka 1993a: 120). Rožė Sabaliauskienė prisimena su šaukštu vandens būrus ir per Naujus metus: „Jei, per Naujus metus šaukšte užšaldžius vandenį, būna žurbuolės⁵³, tai reiškia ilgą amžių, jei duobė – mirtį (AED 390). Dzūkams net šaukšto apviritimas paprastą dieną asocijavosi su mirtimi: „Jei po valgio šaukštų padėjus, jis apvirsta – laukc reikia smerciaus“ (LIILTK LTA 73^a/120/); „Jei pavalgis ir padėjus ant stalo šaukštą jis užvirsta aukštelnykas, tai jo savininkas greit mirs“ (LIILTK LTA 1741/56/).

⁵² Mirties tematikos frazeologizmuose neretai pabrėžiama, kad mirusiajam neberekalingi ir kiti įprastiniai gyvenime reikalingi daiktai, kaip antai, apavas ar buities reikmenys, pvz., „Jau tas ubagas klumpes padėjo“, „Jau ir vel vienas senis brizgilą padėjo“ (Kašėtienė 2003: 105).

⁵³ *Žurbulas* – burbulas, pūslelė, išsipūtimas (LKŽe: žurbulas).

Analogiški Kūčių būrimai būdingi slavams (Топорков 1995 a: 245). Veliuonos valsčiaus Antkalnės kaime užrašytas tikėjimas, kad „padavus svečiui miltuotą šaukštą, jei jį svečias nulauš, – jis mirs“ (LIILTK LTA 745/131/). Archajišką tikėjimą pašiepiančiame anekdote juokiamasi iš žmogaus, tikinčio, kad nukritęs šaukštas reiškias mirtį: „Kada buvo vienas brolis ir turėjo seserį. Ir ana labai bijojo mirt. O anas liūbijo iš jos pasikirint, iš tos seseries. Ir kaip atsigulė visi, tas brolis atsikėlė, paėmė jos šaukštą ir numetė šalin. Kada visi atsikėlė, pradėjo iš jos visi juoktis. Tai ji tris dienas verkė, kad jau mirs“ (LLA 55).

Suomių tyrinėtoja Nina Lavonen aprašo Suomijoje, Estijoje ir Karelijoje žinomą archajišką paprotį: lydint mirusįjį iš namų įkandin metamas sulaužytas šaukštas ir sakoma: „Še tau tavo dalis, daugiau nebegausi“ (Лавонен 1977: 15). Susapnuotas sulūžęs samtis apie mirtį byloja latviams (Višinskaitė 2007: 62). Taigi, kaip rodo įvairiarūšė folkloro medžiaga, ne tik apverstas, bet ir sulūžęs šaukštas sietas su mirtimi. Estų tikėta, kad jei mįslės bus sėkmingai atmenamos, tai tuose namuose, kur jos mintos, nedings šaukštai (Лавонен 1977: 15). Nedings šaukštai – reiškia nebus mirties. Taigi lietuvių sakmėje užmenama velnio mįslė apie simboliškai su mirtimi siejamą šaukštą gali turėti ir tokią motyvaciją: bus atsakyta – niekas nemirs, niekas neatsakys – kas nors mirs. Šaukštas, kuris kaime buvo pagrindinis valgymo įrankis, kaip taikliai pastebi R Racėnaitė, kartu reiškė ir gyvenimą (Racėnaitė 2001: 229), todėl nenuostabu, kad dingęs, apvirtęs, padėtas ant stalo ar sulūžęs jis tradicinėje pasaulėžiūroje simbolizavo būtent mirtį.

Kadagys. Trečioji dažniausiai velnio užduodamų mįslių – apie kadagį. Velnias klausia: „Kas veda uogas / vaisius be žiedų?“ (LTR 325/94/, 1742/17/); „Kokios uogos žiemą žaliuoja?“ (VLD 88); „Žiemą žydi, rudenį uogas turi“ (LTR 1309/7/) ir pan.

Trumpai aptarsime šio augalo botanines ypatybes. Kadagys (*Juniperus communis* L.), liaudyje neretai dar vadinamas kadugiu ar ėgliu, – tai visžalis spygliuotis 3–4 m. aukščio krūmas ar kartais nedidelis iki 15 m. aukščio medelis. Jo kankorėžiuose esantys vyriški žiedai geltoni, o moteriški – žalsvi ir žydi nuo balandžio iki birželio. Vaisiai, į uogas panašūs, rutuliški, tamsiai mėlyni ar juodi su melsvo vaško apnašomis kankorėžėliai, noksta 2–3 metus. Ant to paties augalo tuo pačiu metu būna ir prinokusių, ir neprinokusių (žalių) vaisių (EHZGA 44).

Kokios kadagio sąsajos su velniu ir mirties sfera? Su velniu augalas šiek tiek dalijasi gyvenamąja aplinka. Kadagiai, auga smėlinguose, akmenuotuose viržynuose, pelkėse bei retuose spygliuočių miškuose (EHZGA 44)⁵⁴, o velnias, kaip galima spręsti iš lietuvių tikėjimų, mitologinių sakmių bei pasakų apie kvailą velnią, apsistoti ar žmonėms pasirodyti taip pat nevengia miškuose, pelkėse, balose (Vėlius 1987: 52–56). Lietuvių tikėta, kad velnias, kaip ir kitos mitinės būtybės, kadagio bijys. Per Jurgines „kiekvienam išgenamam gyvuliui sukirsdavo verbos – kadagio

⁵⁴ Tose vietovėse, kur kadagiai neauga miškuose, juos, daugiausiai dėl verbos, taip pat sodindavo prie namų (Žumbakienė 2007: 131).

arba žilvyčio rykštele, kad būtų sveiki, nekankintų „šmikštė“, t.y. slogutė arba velnias“ (Rekašius 1995: 5). Tautosaka rodo, kad kadagio nemėgstančios ir raganos: „Ją [*ragana* – J.M.] galima pažinti iš to, kad ji neima valgyt ėglio šaukšto. <...> Mūsų sodžiuje atsitikę, kad padėjo ėglio šaukštus, tai kaip atėjo ragana, tai ji pakėlė tą šaukštą, pavart ir išėjo nevalgius“ (LTR 2812/60/). Analogiški tikėjimai paplitę ir įvairiose slavų tautose. Pavyzdžiui, Joninių išvakarėse serbai su kadagio šakele laukdavo pieno iš svetimų karvių atimti ateinančių raganų ir, joms pradėjus melžti, tris kartus suduodavo (Усачева 2004 a: 273).

Paliudijimų, kad kadagys naudotas lietuvių laidotuvėse reta; dažniau čia pasitaiko eglė. A. Kriauza, aprašydamas Kupiškio apylinkių vaikų marinimo ir laidojimo papročius, mini, jog „kai jau vaiko marinimui viskas parengta, tada aprūko gryčią kadagiu (verba), pasišluoja, apdengia stalą ir laukia viešnių marintojų“ (Kriauza 1944 (1996): 21). Tuo tarpu slavų laidotuvėse ir mirusiųjų paminėjimo apeigose kadagys itin dažnas. Laidotuvių metu degintos kadagio šakelės ir uogos, lydėdami mirusį į kapines, procesijos dalyviai ant kelio mesdavo kadagio šakeles, o namuose kadagiu būdavo pakuriama krosnis. Mokslininkai numano, jog veikiausiai tai daryta todėl, kad mirusysis pagal kvapą negalėtų atsekti kelio namo (Усачева 2004 a: 274–275). Kad nebūtų lavono kvapo, patalpą kurioje pašarvotas mirusysis, kadagiu taip pat smilkydavo Dzūkijoje (Ulčinskas 1995: 121). Lietuvių kalboje užfiksuotas frazeologizmas „kadagys traukia“, reiškiantis būseną „arti mirties“ (FŽ 241).

Žemaitijoje, Suvalkijoje ir Vidurio Lietuvoje kadagys naudotas kaip verba ir Verbų sekmadienį neštas į bažnyčią šventinti. Žemaičiai į puokštę kartais dar įdėdavo alyvos, tujos ar beržo šakelę (Kudirka 1993 b: 5, 6). Grįžus namo, kadagio šakelės būdavo užkišamos pastogėje, už švento paveikslo ar kitur. Kai kur pašventinto kadagio spyglius nubraukdavo ir laikydavo maišelyje prie krosnies. Šakeles ar spyglius visus metus naudojo apsauginei magijai: prasidėjus perkūnijai kadagio spyglių berdavo į ugnį arba jais pabarstydavo palanges, prireikus, pasmilkydavo mirštantį ar parūkydavo trobą, kad velnias joje nesislapstytų, pirmą kartą išgenant, verbų šakelėmis apsmilkydavo galvijus, perėti dedamus žąsų bei vištų kiaušinius, nuo išgąščio apsirgusį žmogų (Budreckas 1936: 701; Kudirka 1993 b: 6, 7; Mardosa 2007: 57–64). Priemonės efektyvumas iliustruojamas mitologinėse sakmėse; kadagiu parūkytas sergantis žmogus pasveiksta (KLPTK III 212). Kaip, remdamasis tikėjimais, teigia Jonas Mardosa, verbomis saugotasi ne nuo perkūno, bet nuo velnio, su kuriuo jis kovoja, t.y. apsaugos nuo velnio priemonėmis siekta išvengti perkūno sukeltų padarinių (Mardosa 2007: 63). Panašioms tikslams verbą naudojo ir latviai, rytų bei vakarų slavai, suomiai, kai kurios Vakarų Europos tautos (žr. Mardosa 2007: 66, 67; Усачева 2004 a: 272–275).

Taigi, remdamiesi aukščiau išdėstytais argumentais, galime daryti išvadą, kad kadagys senojoje pasaulėžiūroje neabejotinai sietas su velniu ir kitu pasauliu.

Kaip minėta, sakmė apie velnio mįslę įmenantį kūdikį priskiriama struktūriniam-semanticiam tipui 3.2.0.10. + 3.1.0.10. „Herojus demonstruoja, kad jis objektus pažįsta“. Mįslių įminimų analizė parodė, kad mitinės būtybės užmena mįsles apie objektus, susijusius su ribine situacija – tarp gyvenimo ir mirties. Taigi – tai dar vienas argumentas, kad kūdikis senovėje laikytas atėjusiu iš ano pasaulio ir todėl gebančiu atpažinti „kito“ pasaulio objektus ir objektus, vienodai susijusius ir su gyvenimu, ir su mirtimi. Neutralų suaugusiųjų požiūrį į mįslę įmenantį kūdikį šioje sakmėje tikriausiai bus lėmęs archajiškas tikėjimas, kad kūdikis galės apsaugoti nuo mitinių būtybių. Tuo tarpu su krikščioniškąja pasaulėžiūra siejamuose variantuose „nekaltas“ kūdikis veikiausiai laikomas tam tikru tarpininku, per kurį žmonėms perduodama žinia „iš aukščiau“, todėl ir jo kalbėjimas suvokiamas kaip „dieviškas“.

2.2. Tėvų ir bendruomenės atstumtieji

Visoje liaudies kultūroje ypatingą reikšmę turi normos samprata, o srityse, susijusiose su vaikų auginimu ji, atrodo, užima ypač svarbią vietą. Senajame kaime, kurio bendruomenė reiškėsi kaip „socialinis organizmas, kurį vienija bendri ryšiai ir siekiai <...> naujo žmogaus atėjimas į pasaulį buvo svarbus įvykis ne tik kūdikio šeimai, bet ir visam kaimui“ (Paukštytė 1995 b: 15). Tikėjimuose ir papročiuose aiškiai išsakoma, koks kūdikis ar vaikas turėtų būti, kad atitiktų „normalumo“ kriterijus, būtų „toks kaip visi“; tik tokiu atveju jis galėsiantis tapti pilnaverčiu ir pilnateisiu bendruomenės nariu.

Lietuvių mitologinėse sakmėse neretai vaizduojama, kaip tėvams, vietoje laukiamo sveiko ir gražaus, gimęs „kitoks“ – su kokiais nors nepageidaujamais fiziniais bruožais arba gebėjimais – kūdikis. Į mažesnius „nukrypimus“ tėvai ir bendruomenė žiūri gana pakančiai, tačiau esant didesniems, kūdikis neretai net nepripažįstamas žmogumi ir laikomas kito pasaulio atstovu. Taip pat aptinkama tekstų, kuriuose teigiama, jog sveikas kūdikis netikėtai pasikeitęs ir įgijęs „normaliam“ vaikui nebūdingų savybių, t. y. tapęs „kitokiu“; manoma, jog žmonių vaiką savu pakeitusi mitinė būtybė, dažniausiai laumė. Iš elgesio su tokiais vaikais galima spręsti apie tam tikrą kūrinių raidą, greičiausiai sąlygotą moralinių nuostatų visuomenėje kaitos.

Sakmės apie „kitokius“ naujagimius bei mitinių būtybių apkeistus kūdikius būdingos lietuvių ir kitų Europos tautų folklorui. Vakarų slavų sakmėse ir dalyje ukrainiečių bei baltarusių tautose žinomų variantų figūruoja moteriškos giminės mitinių būtybių apkeisti kūdikiai didelėmis galvomis, laibomis rankomis ir kojomis bei išsipūtusiais pilvais (Виноградова 1995: 315). Latvių sakmėse kūdikius grobia *svētās meitas* (LTPT 304, 305), estų – velnias (Valk 1997: 13), skandinavų (danų, švedų, norvegų) – troliai, elfai ar kitos mitinės būtybės (SKAN 208–213).

B. Kerbelytės „Lietuvių pasakojamosios tautosakos katalogo“ trečiajame tome mitologinės sakmės, kuriose aprašomas neįprasto kūdikio gimimas, priskiriamos tokiems poskyriams: „Maginių savybių ir priemonių turintys žmonės“, „Transformuotos būtybės“, „Velnias“, „Draudimai“, „Vėlės, numirėliai, vampyrai“. „Kitokio“ vaiko gimimo aprašymas neretai tėra tik kūrinio pradinės situacijos nusakymas; visas naratyvas tam tikram mitologinių sakmių poskyriui priskiriamas pagal vaizduojamą ar minimą mitinį personažą, o struktūriniam-semantiniam tipui – pagal herojaus akcijos svarbiausiojo elementaraus siužeto kontekste interpretaciją. Analizuojamos sakmės priklauso keliems tipams: 1.1.1.10. „Herojus išvengia magiško / neigiamo antipodo poveikio“; 1.1.1.17. „Herojus paveikia antipodą ypatingu veiksmu ar priemone“; 1.1.1.19. „Herojus pasiekia, kad sumažėtų antipodo galimybės“; 1.3.0.1. „Herojus stebi keistą būtybės išvaizdą / keistą reginį“.

Minėto katalogo mitologinių sakmių skyriuje „Laumė/ deivė / morė“ pateikti šešių sakmių apie laumių / raganų / deivių / morės / nykštuko⁵⁵ apkeistus vaikus struktūrų aprašymai ir ES semantinės interpretacijos (KLPTK III 165–172, 174, tipai 1.1.1.17. „Herojus paveikia antipodą ypatingu veiksmu ar priemone“, 1.1.2.13. „Herojus gauna galimybę kelti antipodui sąlygą“; 1.1.3.7. „Herojus sukuria situaciją, kurioje išryškėja tikrieji kito personažo požymiai“; 1.2.1.3. „Herojus / herojaus artimasis tampa antipodo pasiekiamas“; 1.2.1.16 „Herojus įtikina antipodą, kad jis antipodui pavojingas“; 1.3.0.7. „Herojus patiria keistą antipodo poveikį“). Vienoje sakmėje teigiama, jog vaiką apkeitęs velnias (KLPTK III 253, tipas 1.1.1.17. „Herojus paveikia antipodą ypatingu veiksmu ar priemone“)⁵⁶. Dar viename kūrinyje tėvai po daugelio metų susitinka su kadaise prapuolusia ir velnio užauginta dukterimi (KLPTK III 258, tipas 1.1.2.10. „Herojus demonstruoja antipodui savo sunkią būklę“). Šiai sakmei artima stebuklinė pasaka „Nuotaka iš jaujos“ (AT 412 B*), kurioje velnias pasiėmęs ir užauginęs prakeiktą pono dukterį; ištekėjusi ji su vyru nueina pas žmones, turinčius neaugantį vaiką, užsimoja kirviu – vaikas pabėga / virsta kalade ir žmona pasisako esanti tų žmonių prakeikta duktė (KLLPR 89).

Šioje darbo dalyje nagrinėjamos mitologinės sakmės, kuriose minimi „kitokiais“ *gimę* arba *tape* vaikai; lyginimui pasitelkiama įvairiarūšė folkloro medžiaga. Siekiant kuo geriau pristatyti tyrinėjamą medžiagą ir analizės rezultatus, darbo skyrių suskirstėme į smulkesnius poskyrius. Pradžioje iškeliamos priežastys, senoviniu supratimu lėmusios nukrypimų nuo „normos“ atsiradimą. Po to išskiriami tradicinės kaimo bendruomenės „netinkamais“ laikyti kūdikių fiziniai bruožai ir aiškinamasi jų mitinis / simbolinis įprasminimas bei sakmių vaizdų ryšys su realybe.

⁵⁵ Teiginiai, jog vaiką apkeitę nykštukas (LTR 4433/154/) arba morė (BsLP 2 198, nr. 28) aptinkami tik dviejuose tekstuose.

⁵⁶ Sakmes, kuriose aprašomas „kitokio“ kūdikio gimimas, ir tas, kuriose teigiama, kad kūdikį apkeitusi mitinė būtybė, tyrinėtojai paprastai traktuoja kaip bendrą kūrinių masyvą (Bagdanavičius 1999: 39–61; Utkus 2005: 204–206). Mūsų nuomone jas tikslinga skirti; tai atveria galimybes papildomoms išvargoms.

Paskiausiai aptariamas įvairuojantis tėvų ir bendruomenės požiūris į „kitokias“ atžalas, pristatomos analizuojamuose kūriniuose propaguojamos moralinės nuostatos bei bandoma nusakyti jų kaita.

2.2.1. „Kitokio“ kūdikio atėjimo į šeimą priežastys

Visais laikais žmogus bandė suprasti jį supantį pasaulį, o ko nors negalėdamas paaiškinti racionali protu, tai siedavo su mitiniu pasauliu / magija. Neturint pakankamai mokslinių žinių apie žmogaus kūną ir ligas, liaudies medicinoje iki pat XX a. pirmosios pusės buvo paplitę nemažai iracionalių ligų priežasčių aiškinimų ir būdų jas gydyti. Sėkmėse minimos įvairios, dažnai su tam tikrais senoviniais tikėjimais siejamos, „kitokio“ kūdikio gimimą esą galėjusios išprovokuoti priežastys ir „laumių vaikų“ patekimo į šeimas aplinkybės.

Senajoje pasaulėžiūroje buvę svarbu vaiką pradėti *tinkamu laiku*: „Reikia vyram neit į moteris metinėse šventėse: Blovieščiuose (vaikas bus nesveikas), pirmosiomis Kalėdų, Velykų ir Sekminių dienomis (jei tėvas bus kiek girtas, vaikas bus be atminties), Didįjį Penktadienį (bus didelis verksnys), pirmą balandžio (bus melagis), sekmadieniais (bus kvastas, t.y. kvaišas)“ (BIVV 11). Tikėta, kad lytiniai santykiai mišių metų gali taip pat „blogai baigtis“: „Matai, negalima per sumų (per mišias) su vyru reikalų turėti. Tadu biesas gali štukų padaryti <...>“ (LTR 1993/26/). Dėl mėnulio įtakos, kaip manyta, vietoje sveiko ir gražaus kūdikio galės gimti nesveikas ar netikęs vaikas arba apskritai net ne žmogus. Sėkmėje teigiama: „<...> moteris turi saugotis (taip pat ir vyrai), kad suvartam jauna mėnesia, nepamatytų jauną mėnasį, nes tadu... <...> pradėti vaikai tikrai gims damavykai“ (LTR 753/174/), „Vyras turi saugotis naktį nesišlapinti prieš Mėnulį (ypač prieš ar po santykių su moterimi), nes gims pastavis (perestajus, t. y. velnias), labai blogas žmogus, arba vaikas bus nesveikas (išsigimėlis, nenormalus) (BIVV 13), „Prieš mėnulį nemyžk – gims pastovis“ (LKŽe: pastovis). Nusizengus draudimams į pagalbą pasitelkiama magija: „Katra jaučiasi, kad per vyro kaltę galės gimti perestajus, tai kunigui bažnyčioj šlakstant pirma esti savo (moterų) pusėj, paskum pereina į kitą (vyrų) pusę, kad grįždamas kunigas vėl ją apšlakstytų, tada iščiose sujuda, bet pasitaiso (velnias pabėga) (BIVV 16). Siekdama iščias apsaugoti nuo mitinių būtybių Liškiavoje moteris prieš kepdama duoną su duonkubiliu pereidavo per kaimą, nes esą „ledokas“ to bijantis (BIVV 17).

Kiekviena moteris norėjo susilaukti fiziškai sveiko kūdikio. Su tuo, kaip pabrėžia R. Paukštytė-Šaknienė, „susijusi <...> draudimų bei skatinimų grupė, apibrėžianti moters elgesį įvairiomis aplinkybėmis, bendravimą su kitais žmonėmis“ (Paukštytė 1999: 40). Būtent šių *nėščiajai skirtų draudimų* nesilaikymą pateikėjai dažnai nurodo kaip kūdikio su fizine negalia arba koku nors apsigimimu atėjimo į pasaulį priežastį. Griežtai drausta vogti: „Jei nėščia moteris paims pašaro iš svetimo gyvulio (arklio) ir savajam paduos, tai vaikas gims nebylys: kaip tas nuskriaustas

gyvulys negalėjo pasiskusti, taip ir jos vaikas negalės kalbėti (BIVV 89). Vienoje sakmėje pateikiamos šio plačiai paplitusio draudimo nesilaikymo pasekmės: „Moteris ėjo padarže ir, pamačius agurkus, pasinorėjo. Apsidairius pasiėmė vieną ar du ir suvalgė. Kai jau išvaikščiojo, gimė [*vaikas – J. M.*] be rankos“ (LTR 5159/235/). Skatintas mandagus būsimosios moters elgesys su aplinkiniais. Tikėta, kad nėščioji, nusistebėjusi kitų žmonių fiziniais ar psichiniais trūkumais, gali susilaukti tokio paties kūdikio (Šaknienė 2005: 3). Manyta, kad nešiojamą kūdikį galintys paveikti ir aplinkinių veiksmai, todėl būsimai motinai būdavo patariama vengti eiti pas svetimus. Jau minėtas tikėjimas, kad jei prašomo daikto nepaskolinusi kaimynė nėščiajai iš paskos mes užrakintą spyną / kirs kirviu į slenkstį, tai gimęs kūdikis bus nebylys / turės „kiškio lūpą (BsJK 224, nr. 112; Paukštytė 1995 b:16). Itin atsargiai būsimoji motina turėdavusi elgtis ypatingu švenčių metu: šventą dieną drausta siūti drabužius, „kad nebūtų prisiūtas vaiko liežuvėlis“ (Paukštytė 1995 b: 16), negalima būdavo pjaustyti nei mažiausio daiktelio, nes „vaikas turės perskeltą lūpą, nupjautą ausį arba nosį, ar [*bus – J. M.*] be penkto piršto“ (BIVV 123). Tikėjimai rodo esą sakmėse akcentuojamą nepageidautiną kūdikio plaukuotumą taip pat lemiantis nederamas nėščiosios elgesys: „Kad vaikščioj toki (nėščia) moteris, tai jai, iššlavus trobą, nereik nešti šiukšlių su skraistu laukan: kad neš, tai tam vaikui šerių bus“ (BsJK 261); „Nėščia moteris tenespiria koja kiaulės, šuns ar katės, nes vaikas bus šeriuotas (plaukuotas) (BIVV 105). Tuo tarpu geidžiamus tankius garbanotus plaukus kūdikiui senovėje užtikrindavo šitokiais būdais: „<...> prieš santykiaujant pasikloja kailinius pašonėn (Tverečius) arba į jaunųjų lovą įdeda virkščių (Grinkiškis); tuo pačiu tikslu vyras šlapindamasis krato varpą (Javaravas)“ (BIVV 12). Saugoti kūdikį nuo luošumo skatino ir kiti similitinės magijos principu paremti tikėjimai, pavyzdžiui, „Jei moteris užmins ant numestų nupjaustytų nagų, tai kūdikis gali gimti be vieno nago“ (BIVV 173, plg. BIVV 172). Panašių draudimų sistema veikė slavuose (Толстая 1995: 162–164).

Į pernešiotus ar neišnešiotus kūdikius žiūrėta įtariai, nes tai taip pat buvo nukrypimas nuo normos. J. Balys teigia: „Jei moteris numatytu laiku nepagimdo kūdikio arba jį pernešioja, tai liaudis labai baimijasi ir tai priskiria demoniškai įtakai“ (BIVV 14). Sakmėje teigiama: „Kadu moteris išbuva ilgesnį laikų sunki, ne kaip reikia, tai tadu, teip ir žinok, kad gims damavykas“ (LTR 753/174/). Molėtuose užrašytas tikėjimas esą kūdikis negimsiąs laiku, jei vyras ar moteris naktį išėję šlapinasi prieš Mėnulį, o paskui turės lytinių santykių (BIVV 15). Nurodomi ir būdai tokiai situacijai ištaisyti:

Negalint pagimdyti reikia, vienais marškiniais esant, pašluoti aslą, šluotą numesti atgalia ranka, kad kotu būtų į duris, o galva į stalą. Sąslavas susemti į sterblę ir išnešus supilti tarp vartų. Jei vaikas gims gyvas – motina mirs, jei negyvas – išliks. Negyvą dažnai beformį vaiką reikia nunešti į santvarą, ištraukti tvorų susidūrimo baslį, ton skylėn sugrūsti vaiką ir užkalti basliu, kad daugiau taip nebeatsitiktų (ten pat).

Rusų taip pat manyta, jog kūdikio neišnešiojimas visus devynis mėnesius arba pernešiojimas visada turįs „neigiamas pasekmes“ arba esąs „nežemiškos kūdikio prigimties ženklų“ (Баранов 2001: 11). Pavyzdžiui, vienoje pietų rusų sakmėje pasakojama apie nuo velnio pastojusią moterį; kūdikį ji nešiojusi trejus metus, o gimęs vaikas prabilęs po savaitės (ten pat: 11).

Kartais „kitokio“ kūdikio gimimas sakmėse neaiškinamas, o tik konstatuojama taip buvus: „pasitaiko tokiu mėnesiu apsisivaisinti, kai išeina aitvaras“ (LTR 3718/98/); „būdavo, kad moterys velnią pagimdavo“ (LTR 4423/222/).

Taigi tikėta, kad „kitokie“ kūdikiai gali gimti susiklosčius tam tikroms objektyvioms arba neobjektyvioms aplinkybėms, tačiau naratyvai taip pat rodo, kad šeima nuo nepageidaujamo kūdikio nebūdavo apsaugota ir vėliau, šiam augant. Mitologinėse sakmėse nusakomos „kitokių“ kūdikių – mitinių būtybių vaikų – patekimo į šeimas aplinkybės įvairuoja, tačiau tai paprastai nutinka žmonių vaikui likus be tėvų priežiūros. Apie tai jau rašėme pirmojoje darbo dalyje, kur pristatėme mitologinėse sakmėse propaguojamas vaikų priežiūros taisykles.

Apibendrinant galima konstatuoti, jog sakmėse nurodomos „kitokio“ kūdikio gimimą esą išprovokuojančios priežastys dažniausiai yra susiję su vieno ar kito liaudyje gyvavusio draudimo, reglamentavusio tinkamą vaiko pradėjimą ar teisingą būsimosios motinos elgesį nėštumo laikotarpiu, sulaužymu. Tai patvirtina ir tikėjimai, kuriuose aptinkamas dar platesnis galimų priežasčių spektras. Ir sakmės, ir tikėjimai rodo negeidus pernešio ar neišnešio kūdikio. Sakmėse minimos sveiko žmonių kūdikio pakeitimo netikusiu mitinės būtybės vaiku aplinkybės gana panašios – apkeičiamas be priežiūros likęs vaikas.

2.2.2. „Kitokio“ kūdikio charakteristika: vardai, išvaizda, elgesys

Žemaitijoje ir su ja besiribojančiuose rajonuose užrašytose sakmėse su plaukais ir / arba dantimis gimę kūdikiai dažniausiai vadinami slaviškos kilmės žodžiu „upioras“. Kaip pasakoja pateikėjas iš Pajūralio kaimo Šilalės rajone, „jeigu gimsta labai stiprus vaikas – jau gimęs galvą nulaiko, su dantimis yra, – tai kalbėdavo, kad bus upioras, po mirties atsikels <...>“ (LTR 4827/34/). Visoje Lietuvoje aptinkami ir kiti vardai: „gyvadantis“, „prajovas“, „pastovis“, „perestajus“, „ledokas“, „čirtakryžnikas“ (iš černaknyžnykas). Plaukuoti, neaugantys arba atvirksčiai, labai vikrūs ir stiprūs kūdikiai vadinami „damavykais“, aitvarais, o jei naujagimis „su ragiukais“, neabejojama, jog tai esąs velnias.

Kūdikiai, kurie laikomi paliktais mitinių būtybių vietoje pagrobtų normalių kūdikių, lietuvių sakmėse vadinami laumiukais / laumynais⁵⁷ (laumių vaikais), raganiukais ar velniukais (velniūkščiais). Tai priklauso nuo to, kokios būtybės atžalomis jie laikomi. Viename variante

⁵⁷ Viename variante iš Rytų Prūsijos aptinkamas „laumytis“ – laumės vaikas (BsLP 2 198, 199, nr. 30).

minimas „morytis“ – morės vaikas (BsLP 2 351, nr. 28). Ukmergės apskrityje Libartavos kaime užrašytas ir gana neįprastas vardas: „Pas mus laumių vaikus ‚veruliais‘ vadindavo (verulis, veruliai⁵⁸). Tie vaikai būdavo gražūs, protingi ir labai greit augdavo“ (LTR 1438/41/). Viena kitame variante apkeistas vaikas pavadinamas tiesiog „mainu“ ar „atmainu“⁵⁹. XVIII a. senąją mitologiją domėjęs Gotfridas Ostermejeris teigia, jog toks vaikas prūsų vadintas „Laumės apmainytas, t.y. laumės pakeistas“ (BRMŠ IV 71).

Kartais motina ilgą laiką net nepastebi auginanti svetimą vaiką: „Sykį vienai moteriškai apmainė vaiką: laumė savo paliko, o aną moteriškės nunešė. Tie žmonės apie tą mainą nieko nežinojo. Tas paliktas vaikas užaugo iki dvidešimties metų <...>“ (BILMS 43); „Kartą, jai [*motinai* – *J. M.*] išėjus, išlindo iš palovio velnias, pasiėmė jos vaiką, o jai ėmetė savo. Ji nelabai mylėjo, tai ir nepatėmijo⁶⁰, kad ne tas“ (LTR 894/29/).

Dantys. Viena dažniausiai sakmėse minimų nepageidautinų fizinių naujagimio ypatybių – dantys: „Vienoj vietoj gimia vaikas, toks mažutis, mažutis, ale jau ir su duntim“ (LTR 1767/101/); „Upjoras yra tas, kas gimsta su dantimis“ (LTR 5046/44/); „Aš pats tikrai mačiau, su keturiais dantimis užgimė, stipras buvo, arklį panešdavo“ (LTR 3517/2699/). Dzūkijoje užrašytame sakmės apie laumių apkeistus kūdikius variante dantis – vienas iš požymių, pagal kurį motina atpažįsta, kad tai ne jos vaikas: „Toj moteriškė navet nesuprato kū pamainytas vaikas. Cik vėliau kaip tas vaikas nenorėjo žiūrėti suprato kū tai laumynas, ba jis buvo su dancimi. O laumynai visi, sako, nežinda ir su dancimi“ (LTR 1434/56/). Dzūkijoje apskritai manyta, kad geriau, jei vaikui dantys išdygsiantys vėliau, nei per anksti: „Jei vaiko dantys ilgai nedygsta – bus stiprūs dantys“ (AED 378).

Tikėta, kad su dantimis gimę vaikai turi „blogas akis“ ir gali nužiūrėti: „Blogos akys atsiranda nuog tų žmonių, katrie gimsta su dantimis. Nug tokių žmonių reikia kavoti visas prieauglis“ (LTR 1288/73/). Retesni aiškinimai, kad užaugę jie tampa burtininkais arba dvasregiais: „Kas gimsta su dantimis, tas vadinasi čirtakryžninku“ (BIML 170, nr. 721); „Dvasias gali matyti tie žmonės, kurie gimsta su dantimis (gyvdančiai)“ (BIVV 1196). Analogiški tikėjimai būdingi slavų folklorui. Manyta, kad su dantimis gimęs kūdikis užaugęs gali tapti burtininku ar ragana, todėl pribuvėja, vos pastebėjusi kūdikį turint dantis, tuoj pat pasistengdavusi juos pašalinti (Усачева 1999: 361). Tokių lietuvių pribuvėjų veiksnių aprašymų neaptikta. Lietuvių sakmėse ir tikėjimuose burtininkai / raganiai vadinami dantingais. Slavai taip pat tikėjo, kad burtininkams būdingi sveiki dantys: suaugusiam burtininkui išrovus dantis šis nebetenka savo antgamtiškų galių. Įdomus tautosakos rinkėjų užfiksuotas senos žiniuonės nusiskundimas, jog šiai sunku gydyti, nes beveik

⁵⁸ Lietuvių kalbos žodyne randame, kad „vėrulyš“ reiškia veriantį skausmą, dieglį, dėgulį (LKŽe: vėrulyš), tačiau neatrodo, kad su šiuo žodžiu ką nors bendro turėtų sakmėje minimas „verulis“.

⁵⁹ Atitikmuo rusų kalboje – „подменьш“, anglų – „changeling“.

⁶⁰ *Patėmyti* – pastebėti (LKŽe: tėmyti).

nebeturinti dantų (Арсенова 1999: 186). Rytų slavuose kenkėjiški maginiai sugebėjimai būdavo priskiriami ir žmonėms su dvigubais dantimis (ten pat).

Senajoje lietuvių pasaulėžiūroje dantys siejami su gyvybingumu. Sapnų aiškinimuose su dantimis susiję vaizdai sukonkretinti. Pagal tai, kuris dantis sapne prarandamas, spręsta koks žmogus mirs: „Jei sapnuodamas ištraukei priešakinį dantį, tai kas nors iš giminės mirs; jeigu iš šalutinių dantų – tai mirs kaimynas“ (LTR 1437/220/, cit. iš Višinskaitė 2007: 61). Analogiškai sapnai panašiai aiškinami latvių bei slavų (Višinskaitė 2007: 61; Усачева 1999: 261). Latvijoje tikėta, kad mirtį reiškia ir iš tiesų kurią nors ypatingą dieną išlūžęs dantis (Straubergs 1990: 308; mintis tekste: Višinskaitė 2007: 61). Šiame kontekste įdomus lietuvių kalboje žinomas frazeologizmas „išmesti dantį“, reiškiantis „pasidaryti abortą“, t. y. nutraukti gyvybę (LKŽe: dantis)⁶¹. Senoviniu supratimu miegančio žmogaus griežimas dantimis taip pat pranašavo mirtį: „Jeigu žmogus miegodamas dantimis griežia – tuoj mirs“ (BIML 165).

Dideli dantys būdingi mitinėms būtybėms. Pernelyg atsikišę dantys – vienas skiriamųjų giltinės bruožų, sakoma „dantys kaip giltinės atsikišę“ (Racėnaitė 2007 a: 79). „Raudondančiu“ arba „arkladančiu“ kartais pavadinamas velnias (Jasiūnaitė 2000: 182). Sakmėse minimos laumės „bjauriais, dideliais dantimis“ (Vėlius 1977: 94). Raudondante baidykle vakarų aukštaičiai gąsdina vaikus (Jasiūnaitė 2000: 182). Dantų anomalijos būdingos ir daugeliui slavų tautose žinomų mitinių būtybių (Усачева 1999: 262). Išryškinti dantys – tai taip pat denomorfinėms bei antropomorfinėms lietuvių liaudies kaukėms būdingi bruožai (Merkienė 1992: 9; Racėnaitė 2007 a: 79), o tokias kaukes žiemos kalendorinių švenčių metu dėvintys žmonės, anot tyrinėtojų, vaizduoja kito pasaulio atstovus (Vaičekauskas 2005: 139).

Plaukai. Analizuojamose sakmėse taip pat pabrėžiamas naujagimių plaukuotumas: „Kur gimdavo su plaukiukais, su dantukais, tai numirę vaidendavosi, pareidinėdavo“ (LTR 5035/358/); „Upiorai gimsta su dantimis, ilgais plaukais“ (LTR 5038/142/). B. Kerbelytės „Lietuvių pasakojamosios tautosakos katalogo“ duomenimis užrašyti keturi sakmės apie šuniagalvius variantai: „<...> gime in šunį padabnas su keturiom kojom <...>“ (LMD III 152/70^d/). Apie moterims gimusius „katinus“ ar „šunburnius“ užsimenama ir kitų šalių folklore bei istoriniuose dokumentuose (Rublack 2001: 173; Šmitas 2004: 103). Pėteris Šmitas latvių pasakose sutinkamus šunburnius (*šumpurņi*) apibūdina kaip žmones su šunų galvomis: „Tų šunburnių būta visai kaip žmonių, tik su šunų galvomis. Jie ėdę žmones ir, uosdami pėdsakus, vydavęsi iš paskos“ (ten pat).

⁶¹ Dantis neretai simbolizuoja ir patį vaiką. Frazeologizmas „dantį mesti“ reiškia „netekėjusiai turėti vaiką“ (LKŽe: dantis). Sapnų aiškinimuose išdygęs dantis reiškia šeimos pagausėjimą (Višinskaitė 2007: 101). Vaikas ir dantis vienodai užmenami ir rusų mįslėse, pavyzdžiui, „За стеной барашек костяной. Ребенок или зуб“ (Баранов 2001: 22).

Liaudyje populiarius plaukų / kailio kaip vaisingumą arba derlingumą skatinančios maginės priemonės įprasminimas (Paukštytė 1995 a: 422; Vyšniauskaitė 1995 a: 309) su mūsų tyrinėjamų sakmių kontekstu sąsajų veikiausiai neturi. Per didelis plaukuotumas, kaip ir dėmesį atkreipiantys dantys, – tai fizinės ypatybės, būdingos daugeliui mitinių būtybių. Sakmėse ir paremijose akcentuojami itin vešlūs laumių plaukai, kartais minima, jog jos būdavę „apžėlusios“ (Vėlius 1977: 94). Laumių vaikai sakmėse taip pat neretai vaizduojami plaukuoti (pvz., BsLP 1 105, 106, nr. 9). Plaukuotumu pasižymi velniai; sakoma „apžėlęs / apaugęs kaip velnias“ (LKŽe: velnias). Žmogui / apie žmogų netvarkingais plaukais sakoma: „Ko tokia susivėlus kaip Šatrijos ragana?“, „I šmėklinės par kiaurą dieną kaip šmėkla, su kudlomis apsidraikiusi“ (žr.: Jasiūnaitė 2000: 181). Užgavėnių pamėklė gavėnia taip pat neretai įsivaizduojama susivėlusi (BILKŠ 110). Merkiniškiai vaikus baido vandenyje gyvenančiais „barzdyla“ ir „ilgabarzdžiu“ (Jasiūnaitė 2000: 181). Ilgaplaukių personažų aptinkama ir slavų folklore; čia pabrėžtinai ilgi „rusalkų“ (undinių), raganų plaukai (Толстой, Усачева 1995: 107).

Išskirtiniai plaukai – tai ir vienas maginėmis galiomis pasižyminčių žmonių bruožų. Palaidais susivėlusiais plaukais, kaip minėta, įsivaizduojamos raganos (Vėlius 1977: 221). Neretai tikima, kad „blogas akis“ turintys rudaplaukiai, raudonplaukiai ir raudonbarzdžiai bei žmonės retais arba susivėlusiais plaukais (ten pat: 257). Sakmėse ir tikėjimuose kartais užsimenama, kad burtininkai niekada nesikerpa plaukų ir nesiskuta barzdos (ten pat: 236–237). Rytų slavai tikėjo, kad burtininko žinios ir galia slypi ne tik jo dantyse, bet ir plaukuose, o norint magiškas galias iš jo atimti, reikia nuskusti barzdą (Арсенова 1999: 186). Kaip pažymi slavų mitologijos tyrėjai, archajiškoje pasaulėžiūroje plaukai (o taip pat ir barzda) suvokti kaip vieta, kurioje susitelkia žmogaus gyvybinės galios⁶² (Толстой, Усачева 1995: 105; Терновская 1995: 229). Dėl to kai kuriose Slovakijos vietovėse vaikams, „kad nepakirptų proto“, plaukų nekirpdavo iki šiems sueis septyneri (ten pat: 106).

Kartais teigiama, jog laumių apkeisti vaikai turėdavę „šerius“: „<...> vaiką pavogė. Tai laumė ir savo atnešė. O laumės vaikai baisūs, šeriuoti, kaip žmogus, bet kaip beždžionė“ (LTR 6167/192/). Vaikus kankinantys „šeriai“ minimi liaudies medicinoje. Pateikiami jų šalinimo būdai: „Vaikų „šerius“ naikina taip: sumaišo kvietinius miltus su prėsku pienu ir tuo mišiniu aptepa vaiko šeriuotas vietas, ir taip laiko iki mazgojimo geldoje“ (BIVV 865). Šeriais vadino ir tam tikrą nervinį vaikų negalavimą, pasireiškiantį irzlumu, kaprizingumu (LKŽe: šeriai). Tokiu atveju reikėdavo išrauti menamus šerius:

⁶² Lietuvių sapnų aiškinimuose netekti plaukų, kaip ir dantų, reiškia mirtį: „Matyti sapne sava smunkončius plaukus – y negera, nustuosi mylima žmuogaus“ (Višinskaitė 2007: 62).

Aš buvau ištekėjus, ir man pirmutinis bernas labai nemiegodava, labai rėkdava. Nu tai viena saka: „Tu gal, kai kiaulę svilina, vaikščiojai per tą vietą ir jam dabar yra nugaroj šerių priaugusių“. Nu gerai. Paėmė, padare ruginių miltų, ištepe nugarytį, užklįjavo tokiu popieriu sviestiniu ir liepe laikyt“. Nu, reiškia, jeigu bus, tai kai nusiims, tai viskas išsitrauks. Kad nieka ten nebuva! Kaip rėke, taip rėke!“ (Balkutė 2007: 177)

Kai vaikas darosi užsispyręs, ima ožiuotis, sakoma, kad jam „šeriai auga“, o frazeologizmas „šerius varyti“ reiškia bausti, mušti, kad nesiožiuotų (LKŽe: šeriai).

Senajoje pasaulėžiūroje tokios natūraliai prarandamos kūno dalys kaip plaukai, dantys ir nagai laikytos ypatingomis, nes tikėta, kad ir atsiskyre nuo kūno jos išlaikančios tam tikrą ryšį su buvusiu savininku⁶³. Dėl to jų nemėtydavo, o rūpestingai padėdavo į saugojimui tinkamą vietą arba sunaikindavo tam tinkamu būdu:

Plaukus kai iššukuoja, tai kur užkiša kampelin, ba jei išmesi, tai, sako, paukštis nuneša lizdan, susuka, tai tadu būna negerai, galvų skauda. O kap sudegina, tai, sako, plaukai neauga“ (Balkutė 2007: 192).

Dantukam puolant, motina pirmutinį išpuolusį dantuką turi praryti – kad vaikui dantų nesopėtų. Kitus išpuolusius dantis vaikas meta už kamino sakydamas: „Pele pele, te tau dantį kaulinį, duok man geležinį“, – kad būtų dantys stiprūs (AED 378).

Nagų negalima mest ant žemės, nes velnias surinkęs nusineš į pragarą, tada po mirties reikės pragare ieškoti nagų. Nagus nukarpius reikia sudeginti ugnį – po mirties juos bus lengva rast (AED 388).

Dantys bei plaukai žymėję ir socialinį individo statusą. Pavyzdžiui tai, kad apie septintuosius gyvenimo metus išdygdavo nauji dantys, Vakarų Europoje buvo suprantama kaip svarbus, vaikystę užbaigiantis įvykis (Stahlman 1998: 177). Kai kurie viduramžių autoriai vaikystę dalijo į pirmąją atkarpą – nuo gimimo iki žindymo pabaigos ir į laikotarpį iki dantų pasikeitimo (Klaus 1998: 186). Tokius veiksmus kaip danties išmušimas ar plaukų nuskutimas etnologai sieja su žmogaus socialinio statuso kaita, iniciacijų apeigomis (Геннеп 1999: 70). Iniciacijų reliktu galima įvardinti ir Lietuvoje plačiai žinomą vestuvinę apeigą jaunajai kirpti plaukus (Stundžienė 2004: 15). Taigi galbūt su dantimis ir plaukais gimęs kūdikis buvo suvokiamas kaip pretenduojantis per anksti įsibrauti į kitą socialinį statusą turinčiųjų tarpą. Įdomią šio vaizdinio interpretaciją pateikia rusų mokslininkė Galina Kabakova: „<...> su ypatingomis žymėmis – visą kūną dengiančiais pūkeliais, ilgais plaukais arba dantimis – į pasaulį atėję kūdikiai ... sukelia nerimą. Šie nepaprasti vaikai gąsdina, nes yra „apsirengę“, t. y. susiformavę prieš laiką. „Rūbas“, gautas gimimo metu, nepageidautinas, kaip nepakrikštyto mirusio vaiko nuogumas: gamta neturi savintis funkcijų, kurias prisiima civilizacija“ (Кабакова 1998: 110).

⁶³ Po gimdymo taip pat atsargiai elgdavosi su placenta („patalu“, „antrąja dalimi“, „vieta“, „nameliu“) bei nukirpta vaiko bambagysle. Tverečiuje sakydavo „Nunešk „namelį“ pirkaitėn, užkask pasieny, dabok, kad neaukštielninką, tada vaikelis vemtų. Kolei namelis supusta, kad niekas per jį nežargstytų, tada vaikas būtų nužemintas (BIVV 357). Pateikėja iš Padumblių kaimo Utenos rajone mena nukirptą „bambutę“ užkišdavus už lubų (Balkutė 2007: 191).

Mirties vaizdinį tyrinėjanti R. Racėnaitė teigia, kad vaikas, gimęs su kūdikiui nebūdingais ir paprastai tik paaugus atsirandančiais išvaizdos pokyčiais, lietuvių liaudies tradicijoje laikytas „artimesniu ne žmonėms, bet anapusiniam pasauliui“ (Racėnaitė 2007 a: 79). Šiame kontekste suprantamas ir J. Balio paskelbtas prietaras esą senam žmogui išaugę dantys reiškia artėjančią mirtį: „Jeigu senam dantys pradeda dygti, tai tuoj tas žmogus mirs“ (BIMI 146 a)“.

Akys. Sakmėse apie mitinių būtybių apkeistus kūdikius neretai minimos ir didelės, negražios akys: „<...> palikti [*laumiukai* – J. M.] nykdavę, būdavę neūžaugos, plaukuoti ir su labai didelėmis akimis“ (BsLP 1 105, 106, nr. 9); „Rytą ataina bobutia vaika praust, daboja vaikas nei šioks, nei toks. Guli lopšy ir varta akis tokias baisias. Suvieji visi divijasi, kad vaikas pamainytas“ (LTR 2429/39/). Liaudies kultūroje akims buvo skiriamas didelis dėmesys. „Tradiciškai išpūstakis arba žvairas žmogus laikomas ne tik negražiu, bet ir piktu, nedoru, pavojingu,“ – pastebi etnologistė B. Jasiūnaitė (Jasiūnaitė 2000: 181). Visoje Lietuvoje paplitę tikėjimai, kad akimis esą galima pakenkti gyvuliui ar žmogui, populiarios ir tokių tikėjimų „teisingumą“ iliustruojančios sakmės (BIVV 614–649, LŽ 203). Neįprastos kai kurių lietuvių mitinių būtybių akys. Minimi vienaakiai velniai, milžinai (Dundulienė 2006: 49, 50; Vėlius 1987: 46). Didelės, išsprogusios ar kaip nors sužalotos akys – būdingas žemaičių folklore aptinkamų vaikų baidyklų požymis (minimi išbrėžtakis, iškaltakis, išpelėtakis, išvarvėtakis ir pan.) (Jasiūnaitė 2000: 179, 180). Aklų mitinių būtybių bei turinčių nepaprasto dydžio ar formos akis gausu įvairių Europos tautų folklore; vienaakiai germanų ir skandinavų Odinas, keltų Lugas, graikų Kiklopas (ME I 23, 137).

Neproporcingas / deformuotas kūnas. Sakmėse neretai minima, kad naujagimis turįs deformuotą kūną ar atskiras jo dalis. Jei luošumą tėvai pastebi kiek vėliau, įtaria, kad vaiką apkeitę mitinės būtybės: „Šleivių km. Barkauskų sūnus Vincentas buvo kuprotas. Barkauskienė aiškino, kad laumė tą vaiką apmainiusi ir klausinėjo kaimynų, ar nematę iš jų namų raganos einant“ (LTR 1159/5/)⁶⁴. Apkeistais laikomi vaikai neretai turi neproporcingą, neaugantį kūną ir itin dideles galvas: „Kartą vienai moteriai pakeitė vaiką – pakišo tokį su didele galva“ (BsLP I 1 25); „Tokie laumių apmainyti kūdikiai turėdavo bais dideles galvas, kurias jie niekados nulaikyt negalėjo <...>“ (BsLP I 1 25); „Laumė paimdavo gražų kūdikį, o palikdavo sulaužytą, su didele galva, kreivom kojom“ (LMD I 323/9/).

Įvairios kūno deformacijos senojoje pasaulėžiūroje neretai sietos su anapusiniu pasauliu. Keista, deformuota išvaizda būdinga daugeliui mitinių būtybių. Kaip pažymi N. Vėlius, jau vien velnio vardai (bekulnis, striukis, naginas, uodeguotasis, Šlubis ir kt.) rodo, kad jis buvo

⁶⁴ Sakmėse minima, kad jei tik vaikas atrodęs keistas, „čiūdnas koks“, tai žmonės stebėdavęsi: „Kiba tu laumės apmainytas?“ (LTR 3670/127/). Pamačius negražų vaiką sakydavo: „Tai šitas jau laumės permainytas“ (LTR 3924/374/). Vartotas keiksmas „laumės vaike“: „Kai susibara moterys, sako: „Ak tu, laumės vaike!““ (LTR 3670/97/). Žinomi ir lyginamieji frazeologizmai: „Negražus kaip laumės apmainytas“; „Gražus kaip laumės vaikas“ (Jasiūnaitė 2000: 177; LPPe: laumė, nr. 12, 26).

įsivaizduojamas kreivas, šleivas, susisukęs, sudžiuvęs, apsileidęs, striukas, bekulnis, raguotas, naguotas, kaulinis, uodeguotas ir t.t. (Vėlius 1987: 39). Anot mokslininko, „šitai įvairių tautų mitologijoje įsivaizduojamos chtoniškosios (žemės ir ypač požemio) mitinės būtybės <...>“ (ten pat). Persirengėlių eitynėse seni luoši (kuproti, raiši) personažai (žydai, čigonai ir elgetos) „įkūnijo socialiai nepilnaverčius žmones, tam tikra prasme esančius arčiau mirties (*Ano pasaulio*) nei gyvenimo šiame pasaulyje“ (Vaičekauskas 2005: 138). Tradicinėje rytų slavų pasaulėžiūroje žmonėms su fizinėmis (akliems, kurtiems, nebyliams, kuprotiems, luošiams ir kt.) ar protinėmis negaliomis būdavo priskiriamos tam tikros maginės galios, nesvarbu ar šie negalias turėdavę nuo gimimo, ar jas būdavo įgiję dėl patirtų traumų ar ligų (Арсепова 1999: 187–188). Taigi žmonės su fizinėmis negaliomis liaudies kultūroje laikyti artimesniais anam pasauliui.

Kaip rašo dorovinę kultūrą tradiciniame Lietuvos kaime tyrinėjusi Irena Stonkuvienė, „tradicinėje kultūroje neįgalumas dažnai buvo laikomas ne tik nelaimė, bet ir gėda. Ligos ir neįgalumo, kaip Dievo bausmės, traktavimą lydėjo mintis, kad ‘baudžiamasis‘ (pats ir jo protėviai) yra nusipelnęs šios bausmės“ (Stonkuvienė 2006: 38). Netolerantiškas požiūris į neįgaliuosius gajus nuo senovės ir būdingas senajai visos Europos kultūrai. Neįgalieji nebuvo laikomi normaliais visuomenės nariais, o jų skirtingumas istorijos raidoje įgydavo vis kitokias simbolines formas: „negalė – nelaimę simbolizuojantis ženklas (antikos laikai), negalė – nuodėmė (judėjų kultūra), negalė – juokdarystė ir vargas (viduramžiai)“ (Ruškus 2002: 56). Antikoje fiziškai silpni ar nesveiki vaikai nebūdavo auginami; tikėta, kad neįgalieji gali užrūstinti dievus (Ruškus 2002: 56, 57). Viduramžiais sakyta, jog „nesą didesnės nelaimės kaip turėti luošų vaikų“ (Huizinga 1996: 45). Luošiai, ypač su ryškiais fiziniais trūkumais, laikyti piktyjų dvasių tarpininkais, jų įsikūnijimu. Tokius žmones neretai apsvaidydavo akmenimis, izoliuodavo nuo bendruomenės ar apkaltindavo raganavimu. Neįgalieji keldavo prietaringą baimę, nes buvo „kitokie“, tarsi iš kito pasaulio. Vėlesniais laikais apsigimusius, kaip kokius egzotiškus gyvūnus rodydavo miesto mugėse, turgavietėse. Net karalių rūmuose neįgalieji būdavo laikomi pramogai – iš jų išaugdavo juokdariai (Ruškus 2002: 66–68; Varžinskienė 2003: 122).

Balsas. Sakmėse minimas neįprastas naujagimio balsas, kuris, neretai teigiama, pavojingas jo motinai: „Jei motina išgirsta tokio vaiko (perestajaus) balsą, tuoj miršta“ (LTR 879/32/); „O jei jo riksmų užgirst palašnyke⁶⁵, tia ir numirt iš strioko, tokis būna gudus balsas, kab velnio“ (LMD III 152/70^d/); „Sako, velnią pagimdo. Tas vaiks užrėkia ir išbėga. Toj moteris miršta“ (LTR 4494/98/). Analogiškų teiginių aptinkama tikėjimuose. Pateikiami ir apsisaugojimo būdai: „Jei perestojus – ledokas išeis iš moteriškės gyvas, išėjęs spygtels ir nueis (išnyks). Jei palaginė išgirs jo balsą, tai mirs. Todėl užkemša jai ausis ir užkloja, kad negirdėtų ir liktų gyva, arba daro taip, kad perestojus užgimtų negyvas“ (BIVV 14). Sakmėse dažnai teigiama, jog rėkdavę

⁶⁵ *Palagninkė, palaginė* – gimdyvė (LKŽe: palaginė, palagninkė).

ar spiegdavę ir mitinių būtybių apmainyti vaikai: „Atėjo velniukas ir pagavo vaiką, o paliko vaiko pavidalo smalos bačkikę. Tas dieną naktį rėkia“ (LTR 5038/31/); „Laumės vaikai būdavo juodi, negražūs ir spiegdavo nepadabnu glasu⁶⁶“ (LTR 2324/317/). Papročius tyrinėjanti R. Račiūnaitė-Paužuolienė pažymi, kad senajame Lietuvos kaime daug rėkiantis vaikas sietas su piktosiomis dvasiomis: „<...> rėksnį, kurio niekas nebeįstengdavo numaldyti, vadindavo ‚velnio apsėstu‘, ‚velnio vaiku‘, ‚apduotu‘, ‚apžalotu‘. Tokį nuo piktųjų dvasių stengėsi apsaugoti įvairiai: jį ‚užkalbėdavo‘, žegnodavo, kalbėdavo poterius, rūkydavo Devintinių žolėmis, kadugio verba, ‚devindrėkiu‘“ (Račiūnaitė 1999: 71).

Tikėta, kad mušamo maino riksmas galįs priversti mitinę būtybę vaikus atkeisti: „Tėvai skundžiasi kunigui. Tas liepė karštai prikūrenti pirtį ir duoti vantos abiem galais tam vaikui. Kad ėmė jis spiegti. Tuoju velnias atnešė tėvams pavogtąjį vaiką ir pasiėmė savąjį“ (LTR 4433/117/); „<...> apmainytą raganos vaiką nusineša į kryžkelę ir muša švęstom verbom, sakydami ‚Atnešk mano, te tau tavo...‘ Raganos-laumės neapsikenčia rėkimo ir atneša“ (LTR 374^e/1244/).

Kai kuriose sakmėse teigiama, kad laumių apkeisti vaikai visai nekalba: „Iki keturių metų augino laumiuką, o tas nei vaikščiojo, nei kalbėjo“ (LTR 768/82/); „<...> tas vaikas paliktas užaugo iki dvidešimties metų, o vis nieko nešnekėjo <...> (LTt IV 539). Tiesa, dažnai apmainytasis tiesiog nenori kalbėti, o išprovokuotas prašneka (plačiau žr. p. 95–97).

Riksmą su vaiko gimimu ir vystymusi siejamuose tikėjimuose ir papročiuose tyrinėjusi rusų mokslininkė Irina Sedakova teigia, jog tradiciniame kaime nusistovėjusias normos ribas peržengiantys kūdikio skleidžiami kokio nors pobūdžio garsai (rėkimas, cypimas) arba, atvirkščiai, nuolatinis tylėjimas archajinėje pasaulėžiūroje jį charakterizavo kaip „svetimąjį“. Manyta, jog tai gali rodyti kūdikį gimus ne žmogumi, o mitine būtybe arba buvus apkeistą (Седякова 1999: 112).

Jėga. Sakmėse minimi ir naujagimiams paprastai nebūdingai tokie fiziniai sugebėjimai kaip stiprumas ir vikrumas. „Jeigu gimsta labai stiprus vaikas – jau gimęs galvą nulaiko, su dantimis yra, – tai kalbėdavo, kad bus upioras <...>“ (LTR 4827/34/), „Pagimdė moteris vaiką. Bobutės surišo jį pavijočium, bet, vaikui pasimuisčius, jis nutrūko. Tada jos suprato, kad tai perestajus (ledokas). Suvystė jį su juosta, bet jis ir tą sutraukė“ (LTR 879/32/).

Tuo tarpu laumių apkeisti vaikai jėga nepasižymi ir neretai visai nevaikšto: „<...> viena gospadinė ir tokį nuo laumės apkeistą kūdikį auginusi, ir jau buvęs dvylika metų sens, bet povisam be jokios nujiegos, taip kad jį turėjo vis nešiot ir valgydyt“ (BsLPI 1 25). Tiesa, iš sakmių ryškėja, jog kartais laumiukai nevaikšto, nes tiesiog neturi noro tai daryti. Mitinės būtybės vaikas išprovokuojamas atsikelti sukuriant keistą nematytą reginį: „Nekuriai motinai laumės kūdikį apmainė. Tas, jau į trečią metą eidams, dar iš lopšo nėjo, todėl jį, senų moterų pamokinimą pasekdama, ėmė į kiaušo kevalą alaus atvirt, tad tas laumytis, iš lopšo atsikėlęs, skubinos į kuknę,

⁶⁶ *Glasas* – balsas (LKŽe: gласas).

pažūrėjęs – vėl atsigulė“ (BsLP 2 352, nr. 30) (plačiau žr. skyriuje „Elgesys su ‚kitokiais‘ kūdikiais“).

Per didelė naujagimio stiprybė arba visiškas kūdikio ar mažo vaiko silpnumas sakmėse nėra priimtini, nes tai nėra normalu⁶⁷. Tuo tarpu stebuklinėse pasakose itin greitai augantis stipruolis tėvams įtarimų nesukelia. Tokio pobūdžio fantastikos pavyzdžių apstu pasakos „Stipruolis ir jo bendrakeleiviai“ (AT 301 B) variantuose: „Po mėnesio vaikas pradėjo vaikščioti, kalbėti. Pavadino jį stipruoliu. Būdamas aštuonių metų jau užsidirbdavo duoną“ (LTR 1867/20/); „Gimė stipruolis, vystyklai plyšdavo. Penkerių metų ėjo į pasaulį“ (LTR 1096/129/). Mečislovo Davainio-Silvestraičio paskelbtame pasakos „Sūnus – kačiukas“ (AT 708) variante trijų dienų vaikas sumedžioja vilką ir jame randa pinigų (KLPTK I 303).

Apetitas. Dalyje sakmių variantų teigiama, kad apkeisti naujagimiai normaliai arba labai daug valgo, bet, kaip dažniausiai pastebima, neauga: „Motina iki 12 metų penėjo savo vaiką, bet vaikas nė kiek neaugo: buvo kaip užgimęs“ (LTR 4550/51/); „Vaikiukas augo diena iš dienos, o ėda – neprišeriamas. Jau trečią ar ketvirtą dieną vaikas užlipo ant stalo, ant lango, ant pečiaus. Tėvai susirūpino, kad ne vaikas, o velnias auga“ (LTR 5038/269/). Mitinių būtybių apkeisti vaikai apetitu taip pat nesiskundžia: „Vienai žmonai laumė apmainė vaiką. Tai kasryt rasdavo tuščius puodus“ (LTR 732/262/); „Po krikštynų vaikas buvo baisiausiai nesveikas <...> O valgymas kaip seno vyro!“ (LTR 2047/182/).

Taigi sakmėse dažniausiai akcentuojami šie „nenormalūs“ kūdikių bruožai: dantys, per didelis plaukuotumas, neproporcingas, deformuotas kūnas, nežmogiškas balsas, rėkimas, per didelė jėga, vikrumas, apetitas. Tradicinėje pasaulėžiūroje jie sieti su mirtimi, anapusiniu pasauliu ir mitinėmis būtybėmis. Todėl nenuostabu, kad tokius bruožus turintys kūdikiai sakmėse dažniausiai taip pat nepripažįstami žmonių bendruomenės nariais, o laikomi mitinėmis būtybėmis.

2.2.3. Sakmių kūdikių „kitoniškumas“ ir realios kūdikių ligos

Sakmėse pateikiami „kitokių“ kūdikių požymiai gana mįslingi, tačiau jau ne vienam folkloru besidominčiam žmogui – tautosakos tyrinėtojų ar kitos mokslo srities specialistui – į akį krito galimos jų sąsajos su realybe. Neįgalumui lietuvių pasakojamojoje tautosakoje skirta leidinio „Laumių vaikai“ sudarytojai spėja, kad negalės negalintys suvokti ir pripažinti žmonės ją siejo su mitiniu laumių pasauliu (Stukas, Valenta 2007: 23). Tokios pat nuomonės ir lietuvių išeivijos mokslininkas V. J. Bagdanavičius, anot kurio, „pasakojimus apie laumių apmainytus vaikus visuomenėje palaiko pasitaiką apsigimimai“ (Bagdanavičius 1999: 40). Autorius juos sieja su

⁶⁷ Vikrumas ir stiprumas senojoje pasaulėžiūroje sieti su velniu. Sakoma, „greitas, kaip velnias“, „laksto kaip velnias“, „ar tu velnią ir esi prarijęs, kad teip stiprus“ (LKŽe: velnias).

archajiška „moteriškos valios visuomene, kurioje nebuvo vengiama giminių santuokų, net tarp brolių ir seserų. Iš tokių santuokų, kaip žinome, dažniau gema apsigimę vaikai“ (ten pat). Problemos aktualumas paskatino ir mus pasidomėti kūdikių ligomis ir paieškoti galimų sakmių sąsajų su realybe.

Medicinos enciklopedijose teigiama, kad plaukeliai visame kūne, minkšti paslankūs galvos kaulai, neproporcingas kūnas – neišnešiotiems kūdikiams būdingi simptomai. Mažesnis gimimo svoris, sulėtėjęs augimas ir vystymasis, maža galva, plokščias pakaušis, apvalus veidas, įstrižas akių plyšys, vėlai išdygę, deformuoti dantys, didelis atstumas tarp akių, lėti, nekoordinuoti judesiai, žemas ūgis – Dauno sindromo simptomai (GE: Dauno sindromas; MedE I 165, 166; MedE II 62). Daugiau vertingos informacijos ir tikslesnių „diagnozių“ randame biomedicinos mokslų daktaro Algirdo Utkaus paskelbtame straipsnyje (Utkus 2005: 204–206). Autoriaus nuomone, mitologinėse sakmėse vaizduojami žmonės su įgimtais raidos defektais. Mokslininko atlikto tyrimo pagrindu sudarėme lentelę:

<i>Įgimtas raidos defektas</i>	<i>Galimas jo aprašymas sakmėje</i>
<i>centrinės nervų sistemos, nervinio vamzdelio defektas</i>	„<...> ana mus Petres gime vaikas su apgraužtu pakaušiu <...> (LMD IV 152/70 ^e /);
<i>galūnių raidos defektas</i>	„Perlojon buvo su šešiais pirštais mergina ir smilkiniuose akes. Ji tokia kliša, negraži. Tai sako jos motynai pamainė laumė, kai dirbo laukuose“ (LTR 3924/307/);
<i>įgimta akių patologija</i>	„Vienai moteriai gimė vaikas dviem lėliukėm akyje. Kai ji buvo nėščia, pamatė Tautkę. Taip ir apsigimė vaikas“ (cit. iš Utkus 2005: 205);
<i>psichomotorinės raidos sutrikimas</i>	„Tūlas ūkinykas turėjo kūdikį, ir nors šis sulaukė dvidešimties metų, bet negalėjo vaikščioti ir nieko nekalbėjo“ (BsLP 2 353, nr. 32);
<i>nataliniai dantys</i>	„Gimė vaikas su dantimis. Gyveno kaip ir visi žmonės“ (LTR 4840/71/);
<i>kaulų sistemos raidos defektas</i>	„Laumė pakeitė vaiką. Moteris augino 24 metus, paskui pamatė, kad vaiko pirštai be sąnarių, geltoni kaulai“ (LVIA f. 1135, a. 10, nr. 175, p. 225).

Taigi šiuolaikinė medicina senovės žmogų bauginusius nesavalaikius fizinius bruožus ir įvairias kūno deformacijas gali paaiškinti; saktėse vaizduojami nepageidaujami fiziniai bruožai veikiausiai mena įgimtus raidos defektus⁶⁸.

2.2.4. *Elgesys su „kitokiais“ kūdikiais*

Saktės, kaip sutinka tautosakininkai, iliustruoja elgesio taisykles ir propaguoja tam tikras moralines nuostatas (Kerbelytė 1999; Vėlius 1977: 25). Nesunku pastebėti, kad analizuojamose saktėse požiūris į „kitokius“ vaikus gana prieštaringas. Dalyje kūrinių „kitokiais“ kūdikiais kuo skubiau atsikratoma, tuo tarpu kituose tarsi teigiama, jog nesveikas kūdikis veikiausiai apkeistas ir dar gali būti galimybių susigrąžinti sveikąjį vaiką, t.y. infanticidas nebelaikomas „natūralia“ išėjimu iš susiklosčiusios situacijos. Tokio skirtingo elgesio propagavimas sietinas su moralinių nuostatų kaita visuomenėje. Tikslėnes raidos gaires padės nustatyti išsamesnė sakmių analizė.

Saktės byloja, jog tradicinėje kaimo bendruomenėje „kitokie“ vaikai nebuvo pageidaujami. Bijota, kad jie gali vienaip ar kitaip pakenkti: „Urliuose, baudžiovos laikais, buvo tįjūnas, vaitas, labai negeras žmogus. Jis buvo apsigimęs, su dantim. Katrie su dantim gimsta, tai tie baisiai negeri žmonės“ (LTR 2083/879/), „Kas išgirs upiorą zvanyjant, tas kurtas palieka“ (LKŽe: upioras). Jau minėti tikėjimai, kad gimusieji su dantimis gali turėti „blogas akis“ bei gebėjimą kerėti. Net ir mirus jiems būdavo priskiriama kenkėjiška veikla: „Toky prajova gimst su duntimis. Kap any miršt, paskū naktimis kelias ir baugin žmonis“ (LTR 3171/387/); „Jei kūdikis gema su dantimis, tikėdavo, kad jis miręs ėda visas savo drapanas, o pakol jis suėda, tai žmonės miršta ten tame kaime, kur jis numirė“ (BsJK 383, nr. 14)⁶⁹.

Dalies sakmių pabaigose aprašomas ypač negailestingas elgesys su „kitokiais“ naujagimiais. Jie brutaliai nužudomi vos gimę: „O viena bobutė priėmėja sakiusi, kad vienai moteriškei, devynis vaikus turėjusiai, dešimtas gimęs su ragiukais. Velniukas ne velniukas. Atidavusi vyrui ir pasakiusi, kad tokio auginti tai negalima. Tai tas, turbūt nusmaugė ir į kapukus pakasė“ (LTR 5035/79/). Aptinkama paliudijimų ir apie dar negimusius, bet gimdoje neiįprastai spurdančių kūdikių „išvaymą“: „Giriose viena žmona vaikščiojo sunkiam. Ji sako senom bobom: ‘Kas čia man grūdasi vis viduj?’ Tos sako, kad reikia ką daryt, – bus nekaip. Ir septynių mėnesių

⁶⁸ Su gyvenimo realijomis galima sieti ir pirmojoje darbo dalyje tyrinėtą nepaprasto kūdikio atsiradimo fenomeną. Sulaukus brandaus amžiaus tam tikru momentu žmogaus reprodukcinės galios gali sustiprėti; esama atveju, kad jaunystėje negalėję susilaukti vaikų moterys po daugelio metų netikėtai pastoja. Taigi pasakose su magija siejamas kūdikio atėjimas į bevaikę „senelių“ šeimą galėtų būti ir ne iš piršto laužtas dalykas (pvz.: „Buvo tokie žmonės. Jiedu neturėjo vaikų. Ale jau senatvėje sulaukė jiedu vaiką“ (BsLPI 3 121)). Už šią privataus pokalbio metu išsakytą mintį dėkoju akušeriui-ginekologui Tomui Biržiečiui.

⁶⁹ Neigiamas požiūris į kūdikius su dantimis aptinkamas ir įvairiose kitose tautose visame pasaulyje. Kai kuriose Afrikos gentyse žinomas tikėjimas esą kūdikis su dantimis galįs atimti sėkmę prisilietimu, todėl tokie kūdikiai paprastai būdavo žudomi vos gimę. Kinijoje sakyta, kad kai kūdikis su dantimis ims kąsti, vienas iš tėvų mirs. Kai kurioms indų bendruomenėms tokie kūdikiai – velnio įsikūnijimas (Anegundi, Sudha, Kaveri, Sadanand 2002: 87).

jai išvarė – tik mėsa ir ragučiai buvo. Jį uždaužė epušiniu kuolu <...>. Uždaužė jį ir užkasė“ (LTR 4233/25/). Kitos sakmėse minimos infanticido priemonės: šluota, vanta, rožančiais: „<...> cik šluotos kotu jai pataikysi tai užmuši arba rožančium <...>“ (LMD III 152/70^d/); „Bobutės nunešė vaiką kiton trobon ir rožančiais, šluotom jį užmušė“ (LTR 879/32/); „Užmušė su atbula vanta“ (LTR 3718/98/). V. J. Bagdanavičius infanticidą aiškina tėvų nevirtimi išvydus ne tokį kūdikį, koks geistas: „Lengva suprasti, kad nelaimingas apsigimimas sukeldavo šeimoje sunkią nuotaiką, kuri kartais baigdavosi kūdikio nužudymu“ (Bagdanavičius 1999: 39). Žinių apie nepageidaujamų kūdikių infanticidą baltų gentyse randame senuosiuose baltų religijos ir mitologijos šaltiniuose (BRMŠ IV 10; 13). Tokio pobūdžio nusikaltimais besidomintys įvairių mokslo sričių atstovai pripažįsta, kad infanticidas dėl biologinių, kaip mūsų minimais atvejais, ar socialinių priežasčių įvairiais istoriniais laikotarpiais⁷⁰ praktikuotas daugelyje pasaulio tautų (Emsley 1996: 42; Frazer 1961: 141, 142; Pentikäinen 1968: 67; Pernoud 2007: 21–23; Rublack 2001: 163; Sirutavičius 2002: 147–158; Sharpe 2008: 183)⁷¹. Kūno deformacijos paprastai sietos su demonų veikla. Žmonių bendruomenė, į savo tarpą negalinti priimti „pabaisų“, mačiusi dvi išeitis: kūdikį nužudyti arba palikti vieną kur nors atokiau nuo žmonių gyvenamų vietų (Pentikäinen 1968: 63–67). Pažymėtina, kad būtent infanticidas laikomas archajiškiausiu būdu atsikratyti nepageidautiniais kūdikiais (ten pat).

Iš kai kurių sakmių galima spręsti, jog XIX a. pabaigoje – XX a. pirmojoje pusėje lietuvių kaimo bendruomenėje infanticidas taip pat laikytas veikiau natūraliu nepatogios padėties išsprendimo būdu nei nuodėme: „Mūsų apylinkėje gimė toks vaikas, kuris po savaitės pats atsisėdo, o valgė, kai jautis. Sako tokis išsigimelis ir užsmagut neskaite nuodėmės, rodos, viena bobute ir nudaigojo“ (LMD 474/465/). Atrodo, kad neįprastai atrodžiusių naujagimių neretai negelbėdavęs net krikščioniškasis gailėstingumas: „Jei kūdikis gimsta su dantimis, jis vadinasi ‘upiors’. Kunigas turi uždrausti jam duoti valgyti – jis turi numirti, nes užaugęs bus negeras“ (BIVV 777). Keliuose naratyvuose teigiama, kad žiaurų elgesį su tokiais naujagimiais esą skatinę ir kunigai: „Buvo čėsas turėtie [*gimdyti* – J. M]. Priėmė tokia boba tą vaiką. Tas iš karto ant sienos ir spiegt. Pusė velnio, pusė žmogaus. Moteris ta mirė. Kunigas liepė užmušt tą velnią“ (LTR 4551/364/).

Suomis J. Pentikäinen darbe apie vaikų infanticidą Šiaurės Europoje mini Norvegijoje viduramžiais veikusius bažnytinius ir provincinius įstatymus, kuriuose buvo numatyta, kaip elgtis su nesveikais kūdikiais. Juose minimi nesveiki kūdikiai, turintys tokių bruožų, kurie akcentuojami ir mūsų analizuojamose lietuviškose sakmėse. „Frostating Law“ teigiama, kad teisę gyventi turį tik žmogiškas galvas turintys kūdikiai: „Kiekvienas vaikas turi būti maitinamas ir krikštijamas, jei tik turi žmogaus galvą“ (Pentikäinen 1968: 78–79). Kitame įstatyme („Borgating Law“) išskiriamos

⁷⁰ Pavyzdžiui, Indijoje ir Pakistane, kaip akcentuojama žiniasklaidoje, ši problema itin aktuali ir mūsų dienomis.

⁷¹ Už vertingos literatūros šia tema nurodymą dėkoju nusikaltimų istoriją Lietuvoje tyrinėjančiam Domininkui Burbai.

dvi apsigimimų kategorijos – tai kūdikiai, turintys gyvūnų bruožų ir plaukais apaugę naujagimiai. Nurodoma, jog pirmuoju atveju kūdikių nederėtų maitinti; juos reikia užkasti nešventintoje žemėje. Plaukuotus vaikus taip pat drausta maitinti, skirtumas tik tas, kad juos nurodoma palikti prie bažnyčios durų, mat juos palaidosianti bažnyčia (ten pat: 79, 80). Trečiajame „Eidsivating Law“ teigiama, kad jei kūdikis turi žmogaus galvą ir žmogišką balsą⁷², jį reikia maitinti ir krikštyti, o jei kūdikis plaukuotas ir jo galva bei balsas ne tokie kaip žmogaus, kunigas naujagimį gali pakrikštyti ir palaidoti bažnyčios šventoriuje (ten pat: 80). Gali būti, kad lietuviškose sakmėse vaizduojamas kunigo raginimas atsikratyti į žmogų nepanašiu kūdikiu mena kokias nors panašias normas, tam tikru laikotarpiu galiojusias ir Lietuvoje. Tai išsiaiškinti padėtų gilesnės senųjų bažnyčios ir valstybinių dokumentų studijos.

Kaip teigia istorikai, XIX a. pabaigoje – XX a. pirmojoje pusėje paplitęs buvo nesantuokinių kūdikių žudymas. Kaip teigia D. Marcinkevičienė, pavainikio tėvus pašiepdavę ne tik kaimo žmonės, bet ir bažnyčia (Marcinkevičienė 1999: 29)⁷³. Taigi, besilaukiančios nesantuokinio kūdikio merginos, iš visuomenės nesulaukė jokio palaikymo, „nelabai ką turėjo pasirinkti“ ir išeitimi pasirinkdavo infanticidą, – konstatuoja nusikaltimus „dėl gėdos“ tyręs V. Sirutavičius (Sirutavičius 2002: 156). Tokius kūdikius dažniausiai žudydavo kuo nors trenkiant per galvą ar uždusinant arba palikdavo gatvėse, laukuose, užakusiuose šuliniuose, pamesdavo svetimiems (Marcinkevičienė 1999: 31, 32). Taigi nesantuokinių kūdikių ir vaikų su įgimtais raidos defektais dažnai laukė panašus likimas.

Infanticidą, kaip minėta, mokslininkai laiko itin archajišku reiškiniu. Taigi ir šią moralinę nuostatą įtvirtinančios sakmės veikiausiai mena tokią pat tolimą senovę. Kaip pastebi sociologai, laikui bėgant požiūris į žmones su įvairiais raidos defektais keitėsi ir tolerancija jų atžvilgiu sulig kiekvienu šimtmečiu vis labiau augo (Ruškus 2002: 79–81; Varžinskienė 2003: 122–125). Besikeičianti moralė prasiskverbė ir į glaudžius ryšius su papročiais turinčias mitologines sakmes. Naratyvuose atsiranda aktualaus žmogų bauginančio reiškinio paaiškinimas; vaikas atrodąs „kitaip“, nes jį savu vaiku *apkeitusi* laumė. Šie kūriniai, kitaip nei tie, kuriuose teigiama, jog moteriai *gimęs* velnias ar kita mitinė būtybė, suteikia viltį. Tikima, kad „tikrasis“ vaikas buvęs sveikas ir anksčiau ar vėliau jis galintis sugrįžti į šeimą. Taigi ir elgesys su „apkeistuoju“ vaiku jau kitoks; infanticidas šiose sakmėse nebepropaguojamas.

Sakmėse minimos kelios sveiką vaiką susigražinti padedančios priemonės. Viena efektyviausių – mušimas. Sakmės, kuriose teigiama, kad žmonės mušę apmainytą vaiką, B. Kerbelytės „Lietuvių pasakojamosios tautosakos kataloge“ priskiriamos struktūriniam-semantiniam

⁷² Čia galime prisiminti lietuvių sakmėse minimus šunagalvius / šunburnius. Viena variante teigiama, kad šunburniai negalėdavę kalbėti, o cypdavę kaip pelės (TŽ 1 128).

⁷³ Šventadienio pamaldų metu kaltininką pasodindavę į doklą ir priešais visus nešiodavę šventoriuje, lydint klebonui. Kunigui paliepus, doklą pakratydavę, auka iškrisdavusi ir iš gėdos bėgdavusi per minią (Marcinkevičienė 1999: 29).

tipui 1.1.2.13. „Herojus gauna galimybę kelti antipodui sąlygą“ (KLPTK III 168). Tikėta, kad svetimo vaiko mušimas privers mitinę būtybę jį atsiimti. Atkreiptinas dėmesys į tai, kad šiuose naratyvuose, kitaip nei minėtuose aukščiau, iki mirties nemušama: „Sako, kas nenori laumės vaiko augyc (pamainyto), tai reikia jis labai mušc, kad jis vis rėkt, verkt, tai laumė vaikū vėl atmaino – savo pasima atgal, o palieki paimtų“ (LTR 1434/56/). Neretai mušama verba (šventinta kadagio šakele) ar šermukšnio rykšte, t. y. tų medžių, kurių mitinės būtybės bijo, šakelėmis: „Išsilauždavo šermukšnio rykštę ir mušdavo laumiuką. Laumė, išgirdusi vaiką rėkiant, atnešdavo vaiką vos gyvą ir pasiimdavo savo“ (LTR 2324/317/); „Naktį paguldyk ant slenksčio atidarius duris, ir mušk su šventinta verbele, žinoma, ne taip labai, bet kad vaikas verktų. Rikdyk per kelias naktis, pažiūrėsi – ir ateis jo motina‘ Taip ir padarė. Vaiką rikdė per kelis vakarus, ir atnešė laumė jos vaiką“ (AED 158). Patarlė sako: „Kad vaikas neverkia, motynai nerūpi“ (DŽT 2 1482). Čia pravartu prisiminti ir būrimus, kuriais Dievo karvutė raginama greičiau nuskristi. Boružei sakoma, kad jos vaikai verkiantys: „tavo vaikai rėk, rėk“ (Macijauskaitė 2004: 27). Taigi ir sakmėje, mušant ir virkdant „svetimą“ vaiką, tokiu būdu siekiama priversti sugrįžti jo „tikrąją“ motiną.

Mušimo prasmę šioje sakmėje bandęs suvokti V. J. Bagdanavičius svarsto: „Gal galėtume kūdikio mušimą ir paprasčiausiai paaiškinti kaip bandymą vaiką iš baimės versti daugiau stengtis išmokti vaikščioti. Bet matome, kad ši priemonė sakmėje buvo suvokta kaip burtų apeiga, kurios dėka galima priversti laumes“ (Bagdanavičius 1999: 42). Senajame Lietuvos kaime nevengta vaikus bausti fizinėmis bausmėmis, o mušimas, ypač beržine rykšte, laikytas itin veiksmingu ir naudingu; „Vaikus muša beržine rykšte, kad geriau augtų“ (BIVV 827); „Jei vaikas turi naravą (užsispyrimą), tai norint jį išvaryti reikia pasiguldyti vaiką ir mušti žiursto šniūrais“ (BIVV 862). Tiesa, mušti šluota ar diržu nebūdavo skatinama, nes taip vaiką galima sužeisti arba pakenkti jo charakteriui; „Nešerk vaiko šluota, ba apsižarnos (BIVV 738 b, plg. 738 a), „Nemušk vaiko diržu, nes jeigu bus rambaus gyvulio oda, tai toks būna ir vaikas – tinginys, užsispyręs (BIVV 829). Autoriai, rašantys apie vaikų auklėjimą XIX a. pabaigoje – XX a. pirmojoje pusėje, mušimą mini kaip populiarią piemenų baudimo priemonę (Jarašiūnaitė 1993: 15; Kėdaitis-Kėdavičius 1942: 108; Sčesnulevičius 1938: 232).

Senajame kaime būdavo mušamasi ir ritualiniais tikslais arba siekiant maginio poveikio. Pavasario šventėse – Verbų sekmadienį, per Velykas ir Jurgines, dažniausiai linkint sveikatos, praktikuotas ritualinis mušimas verba. Plakdavo ir žmones, ir gyvulius (Rekašius 1995: 5; VRLP 457–459). Pasvalio rajone kadagio verba labiausiai stengtasi nuplakti nėščias moteris ir vaikus (VRLP 458), sakydavo, kad „vaikai prasčiau auga, jei jų verba neišlupsi“ (VRLP 461). Mušimas gali tarnauti ir kaip maginė priemonė: paprašytas išgydyti įkirstą gyvulį, burtininkas / kirmėlius / latvė pašaukia įkirtusią gyvatę ir ją muša – gyvulys pasveiksta (KLPTK III 223), žmogus

„pristojusiam“ velniui šeria šermukšnio lazda / šeria atgalia ranka / ievos lazda / beržo rykšte / ožio oda – velnias pabėga (ten pat: 252).

Tam pačiam tipui priklauso sakmė, kurioje minima, kad žmonės ruošęsi apmainytą vaiką mesti į krosnį (KLPTK III 168). Tai irgi veiksmas, kuris padeda antipodui iškelti sąlygą: „Ubagas patarė vaiką pečiuje iškepti. Šeimininkė jau norėjo mesti vaiką pečiuon, bet įbėgo laumė, pagriebė nuo ližės savo vaiką, o šeimininkės vaiką numetė žemėn“ (LTR 971/2/). Viena variante motina išsiaiškina, kad mainas tėra į vaiką raganos paverstas beržinis pagalys⁷⁴ ir šį įmetusi krosnin iš tikrųjų sudegina (LTR 1508/222/). Ruošimasis vaiką guldyti ant ližės ir kišti į krosnį primena jau minėtą neišnešiotų, blogai augančių ir ligotų kūdikių kepimo apeigą (plačiau žr. p. 31). Vis dėlto rengimasį laumiuką mesti į ugnį galime vadinti ir susidorojimo imitacija; grasinant apmainyto vaiko gyvybei siekiama laumę išgąsdinti ir priversti sugrąžinti žmonių kūdikį.

Kaip jau buvo užsiminta, nevaikštantį / nekalbantį mitinės būtybės vaiką galima priversti atsikelti / prabilti sukuriant kokią nors keistą situaciją. Tai kartu ir būdas atsikratyti negeidžiamo vaiko. Laumiukas išprovokuojamas pademonstruoja savo gebėjimus arba prasitaria apie savo tikrąją prigimtį ir turi palikti jį auginusią šeimą. B. Kerbelytės „Lietuvių pasakojamosios tautosakos kataloge“ tokie ES priskiriami tipo 1.1.3.7. „Herojus sukuria situaciją, kurioje išryškėja tikrieji kito personažo požymiai“ (KLPTK III 169) penktajai versijai „Herojus priverčia antipodą kontaktuoti su nematytu objektu / patirti netikėtą poveikį ir stebi jo reakciją / bruožus“ (KTFL 308). Motina, dažniausiai paklausiusi senutės / senų moterų / „ubago“ / keleivio patarimo į kiaušinio lukštą pripila viralo ir įstato į pelenus (LTR 732/262) / verda kiaušinio kevalę alų (BsLP 2 352, nr. 30) / iš kiaušinio kevalų sukuria ugnį (LMD 339/5/) ir pan. Nevaikščiojęs vaikas atsikelia; taip viską slapčia stebėjusi motina išsiaiškina auginusi laumiuką ir šį muša / kiša į krosnį / karštą vandenį; laumė sugrąžina tikrąjį vaiką.

Ne viename tautosakos rinkinyje spausdinti folkloristų ypač pamėgti variantai, kuriuose teigiama, kad laumiukas, pasodintas prie vidury aslos sukurtos ugnies pasisako savo tikrąjį amžių:

Jau trečius metus ėjo, o nei vaikščiojo, nei šnekėjo. Ubagas ją [*motiną* – J. M.] pamokė iš kiaušinių kevalų sukurti ugnį, vaiką pasodinti prie ugnies, o pačiai pasislėpus klausytis, ką jis šnekės. <...> Taip žmona ir padarė <...> ir pasislėpus klausėsi. Vaikas sako: „Dievulėliau tu mano, trisdešimties metų sulaukiau, o tokių dyvų nemačiau, kad iš kiaušinių kevalų ugnį kūrentų“ (LMD I 339/5/).

⁷⁴ Žinoma ir daugiau variantų, kuriuose teigiama, kad mitinė būtybė pakišusi ne savą vaiką, o kūdikiu paverstą kokią nors daiktą: šluotą / šluotražį (BsLP I 3 191, BsLP 2 199, nr. 33, LMD I 133/10/), pečšluostę (BsLP 2 198, nr. 29). Zarasų apskrityje užrašyta įdomi viena variantą turinti sakmė apie kūdikį-pastovį: verkiantį vaiką radusi ir pažindžiusi moteris jo nebegali atitraukti nuo krūtinės. Krikštijamas pastovis virsta anglimi, kelmu ir kitais daiktais. Pavirtęs duonos kepalu ir pakrikštytas jis tampa „geru vaiku“ (LTR 1045/93/).

Vis dėlto dažniau laumiukas nepalyginamai senesnis. Vaizdingi laumiuko ir medžių amžiaus palyginimai: „Tas ąžuolas turi šimtą metų, o aš už jį penkis šimtus metų, o dar tokių dyvų nemačiau, kas čia daryta!“ (VLD 21); „Aržuolas turi tris šimtus metų, o jo atžala šimtą metų, aš gi esmi tris kartus senesnis ir niekad tokių dyvų nemačiau“ (BsLP 2 353, nr. 32); „<...> aš jau taip senas esu – aš jau ant sviesto buvau pirm Kamščių giraitė buvo sodinta, kur dideli medžiai augo ir jau vėl nupustyti, bet tokių dyvų nemačiau“ (LTR 381/99/). Vienoje norvegų sakmėje identiškos keistos situacijos išprovokuotas (žmonės kiaušinio lukšte žada virti alų) panašiai savo amžių nusako senelis, kurį jaunu buvus niekas kaime neprisimena: „Aš čia jau taip seniai, kad man matant Septynių Mylių miškas septynis kartus degė ir vėl ataugo, bet dar niekada nemačiau, kad kas alų kiaušinio lukšte virtų“. Tai ištaręs senelis dingsta (SKAN 210).

Lietuviškose ir kitose šalyse žinomose sakmėse keistai situacijai sukurti pasirenkamas kiaušinis, kurio lukštas dažnai naudojamas kaip indas. Kodėl žmonės čia tinkamiausiu laiko kiaušinį, sunku pasakyti. Spėjimų aptinkame V. J. Bagdanavičiaus studijoje. Anot autoriaus, laumiuką bandoma paveikti priemone, kuri jam svetima: „Laumės domisi kai kuriais lauko ir ypač namų darbais, bet jos visai nesidomi nei vištomis, nei kiaušiniiais“ (Bagdanavičius 1999: 41). Pasitelkiamas ir kiaušinio kaip atgimimo simbolio vaizdinys: „<...> laumiuko gelbėjimas kiaušiniu apeiga gali atrodyti kaip pasaulio atkūrimo apeiga, kaip apsigimusio žmogaus grąžinimas atgal prie kiaušinio kūklės, kad iš jos jis jau išeitų sveikai atgimęs“ (ten pat: 42). Vis dėlto priežastis gali būti ir visiškai paprasta. Kiaušinio lukštas minėtose situacijose tinka dėl savo fizinių ypatybių. Jis per daug trapus, todėl visiškai netinka būti naudojamas kaip indas.

Įdomus V. Basanavičiaus Ožkabaliuose užrašytas variantas, kuriame motinos sukurta keista situacija priverčia apkeistąjį vaiką nusijuokti. Čia juokas, lygiai taip, kaip kituose variantuose verkimas, išprovokuoja mitines būtybes atsiimti savąjį vaiką:

<...> Kaimynka jai [*motinai* – *J.M.*] teip papasako:

– Tą mainytąjį nunešk in kuknią, pasodyk ant trikojo ir užkurk ugnį. Ir in du kiaušinio lukštu pripilk vandens, pastatyk, kad virtų. Tas jį tur prajuokyt. Jei nusiduos jį prajuokyt, tai nusiduos jį ir iš namų iškraustyt

Motina tuo pasodino ant trikojo, pakūrė ugnį ir padėjo du lukštu kiaušinio su vandeniu <...>.

Tuo [*vaikas* – *J.M.*] prasižiojo ir pradė visu balsu juoktis. Kaip tik jis ėmė juoktis, tuomsyk susirinko daugybė mažų naktinių dvaselių, tuo atnešė motinai jos sūnų, o savo atsijėmė. Visi tuo prapuolė (BsOPS 180).

Kai kuriuose pasakos „Žmona – slogutė (velnio duktė)“ (AT 424*) variantuose reikalavimas nesistebėti / nesijuokti matant juokingą / keistą personažą yra herojaus išmėginimas ir kartu – patikrinimas, ar jis nėra svetimas. Žmona pas uošvius vykstančiam vyrui liepia nesijuokti / nesistebėti. „Žmonos tėviškėje vyras pamato storą svočią / senelį su plonomis kojomis / nedidelį

tėvą su ilga nosimi / dvigalvį, trigalvį ir keturgalvį brolius, bet nesijuokia / nesistebi“ ir taip išlaiko išbandymą (KLPTK I 197). ES priklauso tipui 3.1.0.10. „Herojus demonstruoja, kad jis objektus pažįsta“. Toje pat pasakoje aptinkame ir ES su neigiamu rezultatu – herojus pademonstruoja, kad matomi objektai jam nėra pažįstami ir išbandymo neišlaiko (ES tipas 3.2.0.10): „Žmonos tėviškėje vyras pamato šokantį mažą storą ir nusistebi: „Kaip jis nesprogsta!“ Pamato ilgą ploną ir pamano: „Kaip jis nelūžta!“ (ten pat). Pasaką analizavusi B. Kerbelytė pažymi, kad „paprastai žmonės juokiasi arba stebisi tada, kai mato ką nors neįprasto, nežinomo“ (Кербелите 1991: 43). Išbandymu siekta išsiaiškinti ar vyras svetimame pasaulyje jaučiasi laisvai ir galėtų būti priimtas kaip žentas (ten pat).

Mitinės būtybės vaikas vėl apkeičiamas / pradingsta / miršta tada, kai žmonės pamato jo tikruosius bruožus, išsiaiškina, kas jis iš tikrųjų esąs. Kaip rodo tautosaka, mitinės būtybės kartais slepia savo tikrąjį pavidalą ir veikia į ką nors pasivertę (Vėlius 1977: 222; 187: 41–43). Iš sakmių taip pat galima spręsti, jog mitinės būtybės nepageidaujančios, kad jų pasaulį stebėtų žmogus; visoje Lietuvoje populiarūs sakmės, kurioje žmogus / muzikantas / pribuvėja pasitapa akį stebuklingu tepalu ir pradeda matyti tikrąjį velnio pavidalą; žmogus pasisako, kuria akimi velnią mato, – velnias išduria tą akį (KLPTK III 270; t.p. žr. KLPTK III 274). Didelis dėmesys tradicinėje kultūroje teiktas žmogų ar daiktą padedančiam identifikuoti vardui; tautosakos kūriniuose vardo ištarimas / atspėjimas gali turėti maginę galią. Mitologinėse sakmėse apie personifikuotas ligas „žmonės neatsiliepia, kai kažkas juos šaukia vardais, – jie nesuserga“ (KLPTK III 75). Visoje Lietuvoje populiarūs padavimai apie debesies pavidalu pasirodžiusį ežerą, kuris nusileidžia ištarus jo vardą (KLPTK III 317–319).

Ne visose sakmėse aptinkamas vien nepalankus požiūris į mitinių būtybių apkeistus vaikus. Dalyje naratyvų galime pastebėti motinos meilę dovanojant ir „svetimam“: „Vyras liepia neimti: čia raganiukas. Bet žmona jį pasiėmė ir parsivežė namo. Kaimynės pamokė: reikia lazda apmušti raganiuką, tada ragana atneš aną vaiką, o savo paims. Bet žmona neleido vyrui mušti vaiko“ (LTR 4240/1/). Populiarus tikėjimas: kaip elgsiesi su laumės vaiku, taip ir laumė elgsis su tavuoju: „Laumė pagavo mergaitę, o padėjo savo vaiką. Motina mylėjo ir laumės vaikiuką, tai laumė mylėjo mergaitę. O jei jos vaikus kas kankino, tai ir jinai žmonių vaikus kankino“ (LTR 4829/33/). Vis dėlto gana dažnai aptinkamas teiginys, kad laumės labai gerai besirūpinančios žmonių vaikais, juos „šilkais puošiančios“: „Tas [*ubagas* – J. M.] liepė pakepti vaiką. Tuo laumė pro duris įmetė šilkais aprėdytą vaiką ir išsinešė pagriebusi savąjį“ (LTR 768/82/). Laumių užuojauta motinoms, negalinčioms tinkamai prižiūrėti savo vaikų, atsiskleidžia analizuotoje populiarioje sakmėje apie laukuose netyčia motinos paliktą ir laumių apdovanotą kūdikį. Tuo tarpu tyčia paliktas vaikas nužudomas (KLPTK III 167, 168). Sakmėje aptinkama opozicija, kaip jau

minėta, gana vėlyva ir veikiausiai atsiradusi sakmėms artėjant prie pasakų. Esama variantų, kuriuose laumės nepagaili ir netyčia užmiršto vaiko (KLPTK III 170).

Keliuose variantuose laumė pasigaili nerimaujančios motinos ir pavogtą kūdikį ilgai nelaukusi pati sugrąžina: „Seniau Siminaučių k. liko Genienė našlė su dviem mažais vaikais. Vieną dieną mažąjį lopšy užmigdė, o su didesniu išėjo krūmuosna. Grįžusi rado lopšy tik nuodėgulį. Puolė visur ieškoti raudodama. Pagaliau įėjo – guli vaikelis lopšely. Mat, laumė pagailėjo motinos ir atidavė“ (LTR 822/106/); „Po trijų dienų [*laumė* – J.M.] vėl atėjo kap rugius pjovė; atnešė vaiką ir vėl savo pasiėmė“ (LTR 3923/4/). Viename Tilžės apylinkėse Viliaus Kalvaičio užrašytame variante taip pat minima, kad pavogtą kūdikį laumė po trijų dienų grąžinusi, „ale tas vaiks visai kitoniškai išveizdėjęs“ (BsLP 2 350, nr. 27). Šiaulių rajone užrašytame variante teigiama, kad laumių užaugintą dukterį motina radusi toje pačioje vietoje, kurioje prieš penkiolika metų netekusi (LTR 4949/162/). Vienintelis variantas iš Raseinių rajono: motina neberanda rugiuose palikto kūdikio, o po kurio laiko eidama iš bažnyčios išgirsta vaiko balsą: „Tyliai priėjusi, žiūri nepažįstama moteris vysto vaiką, džiaugiasi. Motina prašo, kad atiduotų jos vaiką, rodo krūtinę, kad valgyt jam duosianti. Laumė supykusi motinai pametė vaiką ant rankų jį pabučiavus, ir šnaira nudūmė per krūmus“ (LTR 4546/21/).

B. Kerbelytės „Lietuvių pasakojamosios tautosakos katalogo“ duomenimis vienoje septynis variantus turinčioje sakmėje laumėms kūdikio apkeisti nepavykė: „Bernas mato, kaip laumės paima kūdikį, o į jo vietą padeda ražą / pečšluostę / šiaudų ryšį. Bernas paima kūdikį. Bernas meta laumės kūdikį atgalia ranka / perkerta kirviu – jis virsta ražu / pečšluoste“ (KLPTK III 165). Anot N. Vėliaus, šiose sakmėse „iškeliamas žmogaus gudrumas, sugebėjimas apgauti laumę, norinčią pakeisti vaikus“ (Vėlius 1977: 102). V. Kalvaičio užrašytoje ir „Lietuviškose pasakose“ paskelbtame šios sakmės variante naujagimio apkeisti atėjusioms laumėms praradus budrumą, gaspadorius atsiima savo kūdikį ir neša motinai, šalia kurios jau guli į kūdikį laumių paversta pečšluostė:

Gaspadorus, džiaugdamasis savo kūdikėlių išgelbėjė, nešė jį pas pačią, kuri su laumyčiu lovoj raugės.

Dėl to atsitikimo ji kunigui pasiguodė. Tas liepė tą laumytį su kirviu perkirst. Tą rodą gaspadorus pritapęs, kirvį pasiėmęs, drąsiai laumytį perkirto, tai tasai vėl kone visai į pečšluostę pavirto, ir iš kožno šaudo kraujas srovėjo – jie jį, į šalį nudėję, paliko gulėt, o laumės, sekančianakt atėjusės, atsiėmė jį (BsLP 2 351, 352, nr. 29).

Išskirtinė detalė – iš šiaudų, lyg šie būtų žmogaus kūno gyslos, bėgantis kraujas – veikiausiai gana vėlyvos kilmės. Tokiu būdu laumiukas sužmoginamas; jo perkirtimas kirviu tampa panašus į žmogžudystę, o klausytojui kyla abejonių dėl jo daiktiškos kilmės. Nors sakmės variantas ir artimas toms, kaip teigėme, archajiškesnes moralines nuostatas įtvirtinančioms sakmėms, kuriose

vaizduojamas šaltakraujiškas vos gimusio „kitokio“ kūdikio nužudymas, jo pabaiga klausytoją verčia suabejoti pasirinktos atsikratymo laumiuku priemonės „humaniškumu“. Tuo tarpu stebuklinėje pasakoje „Nuotaka iš jaujos“ (AT 412 B*) prieš neaugantį mitinės būtybės vaiką tik užsimojama kirviu ir šis pabėga / virsta kalade (KLLPR 89). Kaip jau minėta, kitose sakmėse laumiukams dažniausiai taip pat tik grasinama; jie nėra žudomi.

Taigi „kitokios“ išvaizdos naujagimiai tradicinėje kaimo kultūroje traktuoti kaip svetimieji, kurių bijota dėl jiems priskiriamų kenkėjiškų / destruktivių veiksmų. Dalyje naratyvų ta baimė tampa ir kūdikių infanticido priežastimi. Sakmės, kuriose vaizduojamas infanticidas, priskirtume archajiškesnes pažiūras iliustruojančios pasakojamosios tautosakos klodui. Tuo tarpu sakmėse apie mitinių būtybių apkeistus vaikus vaizduojamas skirtingas elgesys su apkeistaisiais; daugumoje variantų „laumių vaikai“ nemylimi ir neretai kankinami fiziškai, siekiant mitinės būtybės juos atsiimti ir sugrąžinti pavogtus tikruosius vaikus, tačiau aptinkama ir tokių variantų, kuriuose laumiukai auginami taip, lyg būtų savi. Šiuose kūriniuose, išskyrus pavienius variantus, infanticido neaptinkame. Manytume, kad sakmėse apie laumių apkeistus kūdikius iliustruojamos vėlesnės moralinės nuostatos; tėvams pateikiamas paaiškinimas, kodėl gimęs vaikas atrodo kitaip (jį apmainę laumės) ir suteikiama viltis, kad į auginamo „svetimo“ vaiko vietą dar galės sugrįžti „tikrasis/oji“ sūnus ar dukra. Šios sakmės jau nebeskatina beatodairiško „kitokio“ naujagimio infanticido.

Apibendrinant galima teigti, kad analizuojamų sakmių pasaulis atliepia XIX a. pabaigos – XX a. pirmosios pusės Lietuvos kaimo gyvenimo realijas; mitologinėse sakmėse, kuriose minimi „kitokie“ naujagimiai ir mitinių būtybių apkeisti kūdikiai iš tiesų veikiausiai vaizduojami vaikai su įgimtais raidos defektais. Kaip rodo naratyvai, dėl tam tikrų išskirtinių fizinių ypatybių tokie vaikai laikyti artimesniais kitam pasauliui ir neretai laikyti mitinėmis būtybėmis. Jie ir traktuoti kaip nepageidaujami įsibrovėliai, svetimieji; nepakantumo ir tolerancijos jų atžvilgiu sakmėse aptikta labai nedaug. Pastebėtas prieštaringas tėvų elgesį su „nenormalios“ išvaizdos kūdikiais lėmė analizuojamų sakmių raidą; archajiškesnėmis laikytinos infanticidą pateisinančios sakmės, o vėlyvesnėmis tos, kurios vaikų apsigimimus bando paaiškinti vaiko apkeitimu ir, suteikdamos viltį anksčiau ar vėliau išvysti „tikrąjį“ vaiką, skatina „laumių vaikus“ auginti. Liaudies naratyvai padėjo propaguoti humaniškesnias moralines normas; kintantys papročiai ir juos palaikančios sakmės veikia abipusiai.

2.3. Vaikų bendravimas su vėlėmis

Sakmės apie žmonių susitikimus su vėlėmis gana populiarios visoje lietuvių gyvenamoje teritorijoje (Kerbelytė 2008: 96). Tuo tarpu sakmių apie dvasregius Mažojoje Lietuvoje užrašyta

netgi daugiau nei kituose Lietuvos regionuose (Kerbelytė 1995 a: 226). J. Basanavičiaus paskelbtame rinkinyje „Iš gyvenimo vėlių bei velnių“ yra aštuonios lietuvininkų tautosakos rinkėjo V. Kalvaičio užrašytos mitologinės sakmės, kuriose vėles regi vaikai⁷⁵. Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių pasakojamosios tautosakos katalogo kartotekoje aptikti devyni tokių kituose Lietuvos regionuose užrašytų sakmių variantai (LTR 406/240/, 957/128/, 960/307/, 1083/172/, 1342/123/, 2040/31/, 2429/56/, 4855/299/, 5031/35/). Dar keli tekstai rasti Kėdainių krašto žodiniam paveldui skirtame straipsnyje (Lukminienė 2007: 94–96), o dvi iš Lenkijos lietuvių užrašytos sakmės – žurnalo „Liaudies kultūra“ publikacijoje (LK 1996/3 60, 61).

Sakmėse teigiama, jog vėles matę vaikai nuo trejų metų bei ir paaugliai iki keturiolikos metų amžiaus. Kai tikslus regėtojo amžius neminimas, pateikėjai nusako, kad pasakoja vaikystėje patirtus išgyvenimus; pasakoti pradėdama žodžiais: „Aš dar kūdikis buvau <...>“ (BsV 191, nr. 1); „Dar vaiku būdams <...>“ (BsV 192, nr. 5) ar pan.

Apie dvasregius ir dvasiaregystę yra rašęs ne vienas autorius (Kerbelytė 2008: 84–99; Vėlius 1977: 265–268; Narbutas 1998 a: 91), tačiau dvasias reginčių vaikų problemos nei vienas neišskyrė.

Pirmiausiai aptarsime dvasregystės galios įgijimo kūdikystėje fenomeną. Po to, analizuodami mitologines sakmes, kuriose teigiama, kad vėles regi vaikai, aiškinsimės, kokius vaiko ir mirusiųjų vėlių ryšius šie kūriniai atskleidžia ir ar juose vaizduojami vaikų potyriai kuo nors skiriasi nuo tų, kuriuos sakmėse patiria su vėlėmis susidūrę suaugusieji. Taip pat bus siekiama išskirti šiems naratyvams būdingus regioninius bruožus; lyginsime Mažojoje Lietuvoje ir kituose Lietuvos regionuose užrašytas sakmes.

2.3.1. Gebėjimas matyti vėles

Lietuvių mitologinėse sakmėse, kuriose vaizduojami gyvųjų ir mirusiųjų susitikimai, teigiama, kad vėles regi ir ypatingų sugebėjimų neturintys žmonės, ir dvasregiai. Pirmuoju atveju vėlė tam pačiam žmogui pasirodo vieną ar kelis kartus: „<...> Tas regėjimas man ant visados dyvinai atmintij liko, kadangi aš pirm to ir po to dvasiško niekadoms nemačiau“ (BsV 191, nr. 1). Kartais regėjimai nesiliauja ir gana ilgą laiką: „<...> jinai [*pasakotoja* – J. M.] pamatė ponią su dviem mergaitėm. Namie gulė į lovą ir nesikėlė visus metus, taip baisiai sirgo. Ir vis matydavo tą ponią“ (LTR 960/307/). Vaikus gana ilgai lankančios mirusių motinų vėlės juos moko įvairių darbų (pavyzdžiui, LTR 957/128/). Įdomu, kad vėlių, kurias mato vaikai, suaugusieji paprastai išvysti

⁷⁵ Čia turimami omenyje tekstai, kuriose aprašomi vaikų, jau galinčių kaip nors išreikšti savo patyrimus, susidūrimai su vėlėmis. Sakmių, kuriose teigiama, jog mirusios motinos lankančios ir supančios lopšiuose paliktus kūdikius pasitelksime tik lyginimui.

negali⁷⁶, tuo tarpu kelių vaikų grupei ta pati vėlė pasirodo gana dažnai ir šie nebūtinai esti vien broliai ar seserys. Ragainės paviete užrašytoje sakmėje brolis ir sesuo bei jų keli draugai išvydę neseniai mirusį brolių: „<...> Kaimynų vaiko laidojimo laike pamatė juodu per langą podraug su savo keliais sėbrais savo pirm kelių dienų palaidotą brolelį pareinant. Skubinos iš stubos jam priešais, iš džiaugsmo šaukdami: „Ansuks pareina, Ansuks pareina!..“ Jiems pro buto angą išbėgus, buvo Ansuko dvasė prapuolus, ir juodu jį daugiau nematė“ (BsV 192, nr. 3).

Kai kuriuose naratyvuose užsimenama, kad vėlės draudžia vaikams dalintis išpūdžiais su kitais žmonėmis. Vienoje sakmėje iš Mažosios Lietuvos pasakojama: „Nekuri aštuonių metų mergelė <...> jos tėtyčiui numirus, po jo palaidojimo ilgoką laiką kas antrą vakarą jį parėjusi matydavo. Ale kad ji apie tai kitiems sakyti norėdavo, tai jis su pirštu ją ant tylėjimo grumdavo <...>“ (BsV 191, 192, nr. 2). Keturiuose rytų aukštaičiuose užrašytos sakmės apie dvasiaregius variantuose teigiama, jog šiems vėlės daug ką pasakančios ir parodančios, tačiau šie taip pat negali apie tai pasakoti kitiems gyviesiems (KLPTK III 240). Pažymėtina, kad vaikams, kaip ir kitiems paprastiems žmonėms, kartą ar daugiau pasirodžiusi vėlė galiausiai nustoja pas juos lankiusis ir daugiau regėjimų tokie žmonės paprastai nebepatiria.

Dvasiaregystės galia, kaip galima spręsti iš tikėjimų ir sakmių, būna įgimta arba įgyta. Suaugę žmonės šią galią įgyja keliais būdais; per smalsumą arba pažeisdami tam tikras elgesio normas. B. Kerbelytės „Lietuvių pasakojamosios tautosakos kataloge“ susisteminti dvidešimt aštuoni tokių sakmių variantai. Visi jie priklauso tipui 1.2.1.11. „Herjus neatsargiai naudoja magišką priemonę“ (KLPTK III 239). Tuo tarpu dvasiaregiai, kurie vėles regi nuo vaikystės, šią galią turi nuo gimimo. Mažajoje Lietuvoje užrašytose sakmėse teigiama, jog dvasregiu tampa „četrverge gimęs ir nedėlioj krikštytas“ arba atvirkščiai, „nedėlioj gimęs ir četrverge krikštytas“, arba „četrverge gimęs ir četrverge krikštytas“ žmogus (BsV 168, 169, nr. 3, 4, 5)⁷⁷. Taip pat tikėta, kad pakrikštytas tą pačią dieną, kurią gimė, kūdikis ims regėti mirtį: „Kūdikis negal tokioj pat dienoj krikštytas būti, kurioj dienoj gimęs, nes toks smertį mato“ (BIMLT: 13, nr. 64).

Dvasiaregystės tradicijai Mažajoje Lietuvoje silpstant ir stiprėjant krikščioniškosios kultūros įtakai, tikėjimas, kad minėtomis dienomis gimę ir krikštyti vaikai tampa dvasiaregiais, nyko. Tikėjimą paneigia kunigas ir patirtis:

Čibirbiuos (Ragainės pav.) Nurmonui četrverge gandrais parlėkė (kūdikis gimė). Jis nuėjo pas kunigą į Žilius šventos (nedėlės) krikštą apsakyti, klausdams: ar bus gerai ant nedėlės krikštyt četrverge gimusi? Kunigs atsakė:

⁷⁶ Tik vienoje iš Punsko krašto lietuviškos užrašytoje sakmėje teigiama, kad mirusi motina pasirodžiusi trims vaikams. Šalia buvęs tėvas vėlės nematė ir vaikų žodžiais nepatikėjęs. Tada naktį vėlė atėjusi pas vaikų nemylėjusią pamotę (LK 1996/3 61). Daug populiareesnės į šią panašios sakmės, kuriose motinos lanko mažus, dar negalinčius savimi pasirūpinti kūdikius (KLPTK III 114) ir barą jų neprižiūrinčias pamotes (KLPTK III 93).

⁷⁷ Tuo tarpu rytų slavuose tikėta, kad vaikai, gimę naktį iš ketvirtadienio į penktadienį arba penktadienį tampa burtininkais (Арсенова, 1999: 188).

– Beje, žinau, jog lietuvininkai tiki, kad kūdikis, četverge gimęs, o nedėlioj krikštyts, ar ir antraip – nedėlioj gimęs, o četverge krikštyts, tai tas ik savo smerties dvases matąs. Ale tai neteisybė: aš četverge gimęs, o nedėlioj krikštyts, o dar iki šiol nei jokią dvasę nemačiau...

Nurmonienė pati toliaus sakė, tas kūdikis tapęs nedėlioj krikštyts, o šiandien jau 20 metų turis, bet dar nieką dvasišką nebmatęs. (BsV 168, nr. 4)

Dvasiaregiais taip pat gali tapti vaikai, kurių motinos, būdamos nėščios, nori pamatyti vėles ir atlieka atitinkamą veiksma: „Mano motina jos jaunystėje labai žingeidi buvo. Girdėjusi, jog, naktį ar dieną dvyliką adyną ant kapinių nuėjęs, per krikšte iškritusią šakos skylę žiūrėdams vėles matai, ji, kačėig ir nėščia būdama, dienoj ant kapinių nuėjusi, per tokią skylę žiūrėjo. Berods ji nieka dvasiška nematė, ale tai ant jos vaisiaus – manęs persinešė, nes aš iš mažens dvases matau <...>“ (BsV 172, nr. 12).

Kituose Lietuvos regionuose užrašyta kiek mažiau ne tik sakmių apie dvasiaregius, bet ir tikėjimų apie dvasiaregystės galios gavimą kūdikystėje. Lietuvininkų kaimynystėje užfiksuotas tikėjimas, jog labai svarbi kūdikio gimimo diena. Naumiestyje tikėta: „Jeigu vaikas gimsta per Visų Šventę, tai kai nueina į šermenis, mato piktąsias dvasias“ (Balys 1993: 283). Tuo tikėjo ir kėdainiškiei: „Dabar duktė, gimus Visų šventų vakarą, nelabai akvatna eit į laidotuves, nes mažiukė mačius baltus stulpus prie to lavono“ (Lukminienė 2007: 94, 95). Šakių rajone užrašytas tikėjimas, kad dvasiaregiu tampa kūdikis, jei šį vežant krikštyti sutinkama laidotuvių procesija: „<...> sako, veža į krikštą ir sutinka lydint nabaštiką, tai toks užaugęs mato nabaštikus. <...>“ (LTR 4767/10/). Tuo tarpu Raseinių apskrityje užrašytas tikėjimas, kad dvasregiais tiesiog gimstama: „Yra užsigimusių tokių žmonių, kurie mato visas: geras ir piktas dvasias. <...>“ (LTR 1552/204/), kitame ten pat užfiksuotame tikėjime teigiama, jog „dvasias gali matyti tie žmonės, kurie gimsta su dantimis (gyvdančiai)“ (BIML 201, nr. 1196).

Viename J. Basanavičiaus paskelbtame tikėjime teigiama, kad vėlės „pasirodo tankiaus moterims, neng vyrams (BsV 168, nr. 1). N. Vėlius ir I. Narbutas, suskaičiavę sakmes apie dvasregius, šį tikėjimą paneigia; jų duomenimis, sakmių apie dvasregius vyrus yra dvigubai daugiau, nei apie dvasreges moteris, taigi „dvasregystė yra lengviau vyrams įgaunama galia“ (Vėlius 1977: 266; Narbutas 1998 a: 92). Lietuvininkų sakmėse iš tikrųjų dažniau teigiama, jog vėles matę berniukai: sakmių variantuose aptinkami šeši vėles regintys berniukai ir trys mergaitės. Tuo tarpu kituose Lietuvos regionuose užfiksuotose sakmėse vėles mato dešimt mergaičių ir tik du berniukai. Vienoje sakmėje minimi „piemenukai“ (LTR 1342/123/), o keliuose tekstuose pasakojama tiesiog apie „vaikus“ (LK 1996/3 60, 61) arba pirmuoju asmeniu, pateikėjus nurodant tik bendrame sąrašė publikacijos pabaigoje (Lukminienė 2007: 95), todėl vaikų lytis lieka neaiški. Vis dėlto sakmių variantų skaičius per mažas, kad galima būtų kalbėti apie regioninius skirtumus. Be to, Mažojoje Lietuvoje sakmes rinkęs V. Kalvaitis bene dažniau klausinėjo vyrus.

Taigi galima konstatuoti, kad sakmėse dažniau vaizduojami paprastų vaikų, o ne vaikų-dvasiaregių patirti regėjimai⁷⁸. Pažymėtina, kad vėlės neretai pasirodo vaikų grupelėms, tuo tarpu suaugusieji su jomis paprastai susiduria pavieniui. Aiškinant dvasiaregiais tapimą kūdikystėje pastebėti tam tikri regioniniai skirtumai. Mažosios Lietuvos sakmėse ir tikėjimuose akcentuojama gimimo ir krikšto dienos svarba, tuo tarpu kituose Lietuvos regionuose pasitaiko variantų, kuriuose vėlės regi gimę Vėlinėse, gimę su dantimis arba dar prieš krikštą susidūrę su laidotuvių apeiga.

2.3.2. *Vaikų santykiai su vėlėmis*

Daugumoje sakmių vaikai pamato mirusių artimiausių šeimos narių – motinos, tėvo, brolio – vėles. Neretai teigiama, jog išvydę mirusio artimojo vėlę, vaikai džiaugėsi: „<...> Nekuriądien po to [šermėnų – J. M.] apie pietus atbėgo mergaitė į stubą, iš džiaugsmo šaukdama: „Tėtatis pareina, tėtatis pareina!..“ (BsV 192, nr. 4); „<...> Ir pradėjo baladotis. Mergaitė pakėlė akis į langą ir suriko „Mamytė, mamytė namo parėjo“ (Lukminienė 2007: 95); „<...> pamačiau mamatę nuo klėties manęs ateinant, o man drąsiai į ją bežiūrint, lyg ir besidžiaugiant, ji, po mano akių sunykdama, prapuolė“ (BsV 195, nr. 18). Ypač artimas ryšys tarp brolių ir seserų: „Aš dar kūdikis buvau, kai mano brolelis Ansuks numirė. Tądien po palaidojimo, mamutei pietus ant stalo benešant, pamačiau brolelį palaidojimo rūbuose stuboj tarp dviejų lovų bestovintį. Aš tikrai ir džiaugsmingai į jį bežiūrėdams, šūktelėjau: „Mama, Ansuks yra parėjęs!..“ (BsV 191, nr. 1); „Vienoj šeimoj mirė septynių metų vaikas. Tėvai išėjo į tvartą šertis gyvulių. Kambary pasiliko duktė. Daba ji pasiėmė žaislus ir girdi – durys trinkt, ir atėjo jos brolis. Atsistojo prie stalo, po to nuėjo už pečiaus“ (Lukminienė 2007: 96). Vaikai kartais ir patys siekdavę išprovokuoti tokius regėjimus. Tik vieną kartą aprašytas Trakų rajone Kūčių naktį praktikuotas būrimas: „Vaikai labai norėdavo pamatyti mirusius broliukus, sesutes, guldavo po stalu ir, ant šienelio laukdami dūšių, užmigdavo“ (Kudirka 1993 a: 108).

Kai kuriose sakmėse lieka neaišku, ar vaikai supranta regį mirusių žmonių vėles. Psichologų nustatyta, kad maži vaikai nesuvokia mirties taip kaip suaugusieji (EP 444–446). Gal būt todėl sakmėse teigiama, kad išvydę vėlę jie neišsigąsta. Vienoje sakmėje sakoma, jog penkiametį vaiką nuo šuns apgynusi tėvo vėlė, tačiau vaikas nepažinęs, kad tai jo miręs tėvas (BsV 190, nr. 7). Kitame naratyve teigiama, jog mergaitė išvydusi kaime mirusią moterį, tačiau niekaip į ją nereagavusi: „<...> Iš arti ją mačiau. Nebuvo proto paklausti, ko čia stovi – ėjau ir nuėjau“ (LTR 4855/299/). Net bauginamas draugo vėlės vaikas neišsigąsta:

⁷⁸ Įdomu, kad sakmėse apie dvasiaregius, vėlės reginčius nuo kūdikystės, paprastai vaizduojami įvykiai, nutikę tik šiems suaugus. Sakmių, kuriose būtų pavaizduotas dvasiaregio vaiko susitikimas su kokia nors vėle, neaptikta.

Aš bėgdams pamačiau pirm trumpo palaidotąjį gaspadoriaus sūnelį, mano buvusį priedelį, nuo namų man paskui atbėgantį. Jis man, ik šešių žingsnių prisiartinęs, tarė: „Mikel, bėk, šiaip aš tave pasmaugsiu...“ <...> Kažėig jis savo įkapiškuose rūbeliuose buvo, tačiau jo visai nepabūgau – man teip išveizdėjo, būk aš jį dar gyvą, o ne jo dvaselę matąs <...> (BsV 192, 193, nr. 5).

Taigi galima manyti, kad vaikai mirusiuosius laiko gyvais žmonėmis. Tik viename Tauragės rajone užrašytame sakmės variante vaikas išsigąsta mirusio artimojo – motinos – vėlės: „Mirė visai jauna moteris. Liko dukros šešerių ir trejų metukų. Motina gulėjo pašarvota kambary, o dukros nuėjo karvutės pamilžti, ir mažoji dukra pamatė motiną tvarte. Abi labai išsigando ir parbėgo į kambarį“ (LTR 5031/35/).

Zarasų apskrityje užrašyti trys sakmės variantai, kuriuose teigiama, jog piemenukams pasirodžiusios tuoj po gimimo motinų nužudytų vyresniųjų brolių vėlės. Jose pateikiama įrodymų, jog vaikai iš tikrųjų matę brolius. Dviejuose variantuose motina patiki vaikų pasakojimu apie regėjimą ir miršta:

Viena merga nužudė savo vaiką, o po kelių metų ištekėjo, susilaukė vėl vaikų. Kai jos vaikai paaugo, ganydavo miške gyvulius. Tada atbėgdavo pas juos vaikas pasižaisti. Kartą jie motinai papasakojo apie tą vaiką. Ši liepė vaikams pasiklausti, kas jis per vienas. Kai vaikai paklausė, tai tas papasakojo, kad jį nužudė jų motina ir prapuolė. Kai vaikai tai pasakė motinai, tai ši iš nusiminimo pasimirė“ (LTR 1342/123/).

Kitame tekste pienuo apie motinos nužudytą broliuką pasako tėvui, kuris atkasa kaulėlius ir palaidoja. Tada berniuko vėlė dar kartą grįžta ir, atsidėkodama, liepia tėvui iš po nurodyto akmens pasiimti pinigus (LTR 406/240/).

Keliose sakmėse vaizduojami vaikų susitikimai su svetimų žmonių vėlėmis nėra draugiški ar neutralūs. Vilkaviškio rajone užrašytoje sakmėje pasakojama apie dvi mergaites, kurias kankino „ponių“ vėlės (LTR 960/307/). Raseinių rajone užrašytoje sakmėje vėlė prašiusi pastatyti kryžių ir kankinusi mergaitę; kankinti ir vaidentis ji liovėsi tik tada, kai prašymas buvo įvykdytas. Mažajoje Lietuvoje papasakotoje sakmėje vaikas per laidotuves pamatęs atsikėlusį mirusįjį, kartu su kitais žmonėmis išgirdęs „lyg giedot prisirengiančio gaidžio sparnų plumsėjimą“ ir šio garso išsigandęs po aštuonių dienų miręs (BsV 193, nr. 7). I. Narbutas čia įžvelgia ryšį su vėlių pasirodymu žmogui prieš jo mirtį (Narbutas 1998 a: 92), tačiau ši autoriaus nuomonė nepakankamai pagrįsta, nes sakmėje nėra užuominų, jog vaikas sirgęs, o nurodoma jo mirties priežastis – išgastis.

Pažvelgus į mitologines sakmėse vaizduojamų suaugusiųjų emocines būsenas, susitikus mirusiųjų artimųjų ar svetimųjų vėles, galime nesunkiai pastebėti, kad daugiau tokių kūrinų, kuriuose vyrauja neigiamos emocijos ir baimės jausmas: Iš kariuomenės sugrįžusiam sūnui tėvas siūlo valgyti pusę telyčios; sūnus supranta, kad tėvas miręs. Tada sūnus užlipa ant stalo, o tėvas stalą uždega, bet sugieda gaidys ir sūnus išsigelbėja (KLPTK III 84); Žmona budi prie mirusio vyro

/ žmogus užaina į bažnyčią, kurioje stovi karstas. Numirėlis atsikelia ir smaugia / vejasi žmogų (KLPTK III 100). Miręs vyras / žmona sakmėse ne visada siekia pakenkti sutuoktiniui, tačiau gyvieji tokiais susitikimais paprastai nesidžiaugia ir stengiasi ryšius su mirusiųjų vėlėmis nutraukti. Gana populiarī sakmė, kurioje vaizduojamas į namus pareinantis miręs vyras: „Žmona ima puoštis; ji ruošiasi į vestuves: brolis seserį / tėvas dukterį / kūmas podę veda. Numirėlis sako, jog tai negalimas dalykas. Žmona atsako, kad mirusiam vaikščioti – irgi negalimas dalykas. Vyras nebepareina“ (KLPTK III 88).

Taigi sakmėse, kuriose teigiama, kad vėles mato vaikai, atsispindi nuoširdus mirusių artimųjų – tėvo, motinos, brolių – ilgesys, kuris sukelia vaikų džiaugsmą vėlę pamačius. Tokių sakmių užrašyta daugiausia. Tuo tarpu pamatę svetimų žmonių vėles vaikai nereaguoja arba išsigąsta, o kartais išsigandę net miršta. Tokios vaikų reakcijos gyvenimiškos; maži vaikai paprastai džiaugiasi matydami šeimos narius, o svetimųjų bijo. Tai savo ruožtu rodo, jog sakmėse vaizduojami vaikai mirusiuosius laiko gyvais žmonėmis.

—

Mitologinės sakmės, kurioje kūdikis atmena velnio mįslę, variantų interpretacija ir lyginimas su įvairiarūše folkloro medžiaga padėjo nustatyti, kad kūdikis archajinėje pasaulėžiūroje laikytas artimu anapusiniam pasauliui. Paaiškėjo, kad mitinės būtybės užmena mįslės apie objektus, susijusius su mirtimi ar laidotuvėmis, kuriuos dažniausiai tik kūdikiai ir maži vaikai geba atpažinti. Krikščioniškos pasaulėžiūros paveiktuose variantuose iškeliamas artimas vaiko ir angelo ryšys. Mitologinių sakmių, kuriose aptinkama neįprastos kūdikių išvaizdos aprašymų bei tų, kuriose minimi laumių apkeisti kūdikiai, analizė parodė, kad „kitokie“ kūdikiai nebūdavo pageidaujami: jie laikyti artimesniais anapusiniam, o ne žmonių pasauliui. Išsiaiškinta, kad kūrinuose vaizduojami vaikai su įgimtais raidos defektais. Archajiškesnes pažiūras iliustruojančios sakmės pateisina tokių vaikų infanticidą, o vėlesnėmis laikytini naratyvai apie laumių apkeistus kūdikius skatina humaniškesnę elgesį. Išanalizavus sakmes, kuriose vaizduojami vaikų susitikimai su vėlėmis pastebėta, jog šiuose naratyvuose dominuoja teigiamos regėtojų emocijos. Tuo šie tekstai skiriasi nuo sakmių, kuriose vaizduojami suaugusių žmonių susitikimai su vėlėmis. Jose nesunku pastebėti neigiamų emocijų, baimės jausmo vyravimą, o sugrįžusios mirusių artimųjų vėlės dažniau siekia gyviesiems pakenkti, nei jiems padėti.

3. VAIKAI IŠMINČIAI

Išmintis siejama su protu, žiniomis, patirtimi, t.y. savybėmis, kurios paprastai būdingos vyresnio amžiaus žmonėms. Daugelyje pasakų veikia išmintingas senelis ar senutė. Tačiau esama ir tokių naratyvų, kuriuose vaizduojami ypatingai sumanūs vaikai. Novelinės pasakos AT 920 „Karalaitis ir kalvio sūnus“ bei AT 921 „Karalius ir gudrus berniukas“ turi variantų, kurių atskirų elementariųjų siužetų herojai – išmintingi dar negimę kūdikiai, naujagimiai arba šiek tiek vyresni vaikai.

Lietuvių novelinės pasakos dar menkai tyrinėtos. Ambraziejus Jonynas, ketvirtojo „Lietuvių tautosakos“ tomo įvade trumpai aptarė šio žanro kūrinių bendruosius bruožus (Jonynas 1967: 8–14). B. Kerbelytė analizavo ES apie herojų išmėginimus (Kerbelytė 1996 b: 49–53; 1998 b: 75–82). R. Racėnaitės straipsniuose gilinamasi į vadinamųjų „likimo pasakų“ prasmę (Racėnaitė 2005 b: 100–110; 2007 b: 101–112).

3.1. Saliamonas kūdikystėje

Novelinė pasaka „Karalaitis ir kalvio sūnus“ (AT 920) B. Kerbelytės „Lietuvių pasakojamosios tautosakos katalogo“ duomenimis turi dvidešimt šešis variantus, kuriuose veikia dar negimęs kūdikis / naujagimis / vaikas / paauglys, dažnai vadinamas Saliamonu (KLPTK II 148). Siužetas gerai žinomas ir įvairiose kitose Europos tautose, o taip pat užfiksuotas Mongolijos ir Indijos bei Maroko ir Alžyro folklore (ATU 920). Mus sudomino kūrinyje vaizduojami nepaprasti įvykiai, jų aplinkybės bei nevaikiškas herojaus vaiko mąstymas.

Saliamonas – karaliaus Dovydo ir Betsabėjos sūnus, garsiausias Izraelio karalius, gyvenęs X a. pr. Kr., buvo laikomas karališkos išminties, teisingumo ir valdžios simboliu (VŽ 471). Žinių apie jo vaikystę nėra daug. Iš įvairiuose šaltiniuose pateikiamos informacijos tegalima spręsti, kad vos gimęs būsimasis karalius tėvų ir geriausių mokytojų buvo pradėtas ruošti šalies valdymui (Morris 2001: 15–17). Apie fantastiškus Saliamono sugebėjimus kūdikystėje nėra užsimenama, todėl novelinėse pasakose akcentuojami neeiliniai šio karaliaus sugebėjimai itin jauname amžiuje (kalba ir reiškia nuostatas tam tikrais klausimais motinos iščiose / būdamas kūdikiu), veikiausiai sietini su liaudies išmone.

Kalbantys naujagimiai vaizduojami ir dviejose jau nagrinėtose lietuvių mitologinėse sakmėse: viename siužete vos gimęs kūdikis paprašo valgyti, tačiau aplinkiniai tai palaiko blogu ženklu, ir vaikas maisto negauna (KLPTK III 246), o kitame kūdikis įmena velnio mįslę ir taip išgelbėja suaugusiuosius (KLPTK III 264). Nustatėme, kad pastarasis naratyvas turi glaudžių ryšių su archajine pasaulėžiūra, kūdikį laikusia anapusiniam pasauliui artima būtybe.

Šiame darbo skyriuje analizuojami minėti novelinės pasakos ES, kuriuose vaizduojami kalbantys kūdikiai, ir aiškinamasi jų prasmė.

3.1.1. Kūdikis – moralės sergėtojas

Taigi keliuose „Karalaitis ir kalvio sūnus“ (AT 920) variantuose karaliaus sūnus / Saliamonas prakalba daug anksčiau nei normalu: dar būdamas motinos iščiose (BsLPI 3 99; LTR 792/156/; 2022/64/; 3445/210/) arba vos gimęs (LTR 456/61/; 1095/103/; 1870/71/). Dėl ištartų motinai neprielankių žodžių kūdikis pasmerkiamas mirčiai arba juo atsikratoma paliekant auginti svetimiams. Kyla klausimas, kodėl motina su savo vaiku pasielgia taip negailestingai?

Mus dominantis ES B. Kerbelytės „Lietuvių pasakojamosios tautosakos kataloge“ priskiriamas tipui 1.2.1.16. „Herojus įtikina antipodą, kad jis antipodui pavojingas“ (KLPTK II 149). Atidžiau panagrinėkime V. Basanavičiaus Ožkabaliuose užrašytą variantą:

Buvo toks karalius, ir anas karalius buvo aklas. Ale vieną sykį ta jo pati karalienė, nusivedė jį in sodą, inkėlė in obelį pakrėst obuolių. O toj pati laikėsi su kitu koku ten jenarolu. <...> O kaip ta karalienė su tuom savo mylimu myluojas, prašnekejo kūdikis pilve, sako:

– Velnias už velnią, kurva už kurvą.

Toj motina išgirdo, kad jis teip šneka, sako:

– Palauk tu, aš tau padarysiu.

<...> gimė vieną naktį to karaliaus sūnus ir tame pačiame mieste – vieno kalvio sūnus.

Teip, liepiant tai karalienei, ėmė akošerka ir apmainė: nunešė tą karaliūną pas kalvį, o tą kalviuką pas karalių (BsLPI 3 99).

Patyrinėkime ES struktūrą ir kartu pateikime pirmojo lygmens semantinę interpretaciją:

Pradinė situacija: Herojus (negimęs karaliaus sūnus) yra antipodo (nėščios karalienės) viduje.

Herojus gauna informaciją: Herojus jaučia [mato?], kad antipodas (neištikima karalienė), svetimaudama su kitu vyru, apgaudinėja herojaus artimąjį (aklą tėvą).

Herojaus akcija:

Herojaus veiksmas: Herojus pavadina antipodą laisvo elgesio moterimi: „Velnias už velnią, kurva už kurvą“.

Antipodo reakcija: Antipodas pagrasina, kad herojui pakenks.

Rezultatas: Herojus atskiriamas nuo šeimos.

ES herojų-vaiką anksčiau laiko prakalbėti išprovokuoja nedoras jo motinos elgesys. Jis sutrukdo motinai užsiimti nemoralia veikla ir taip jai pademonstruoja savo neprielankumą bei užsitraukia rūstybę. Kitaip tariant, motina pamato, kad vaikas artimesnis tėvui, o ne jai. Aukštesniame semantiniame lygmenyje ši herojaus akcija išreiškiama šitaip: „Antipodas sužino apie herojaus galimybes / sugebėjimą“. Tai pirmosios versijos, kuriai priskiriamas šis ES,

pavadinimas (KLPTK II 208). ES rezultatas – gimęs herojus atskiriamas nuo šeimos, o kitais žodžiais – patenka į sunkią būklę.

Epizodą apie aklą žmonos apgaulinėjimą karalių aptinkame ir viduramžių literatūros kūriniuose, pavyzdžiui, italo Giovanni Boccaccio „Dekamerone“ (1350–1353) ir anglo Geoffrey Chaucer „Kanterberio pasakojimai“ (1342–1400). Septintos dienos devintojoje „Dekamerono“ novelėje Nikostrato – kilmingo senyvo amžiaus vyro žmona – įsimyli jauną dvariškį ir, norėdama su juo meiliai praleisti laiką, sumano apgavystę: visiems kartu išėjus į sodą, meilužis įlipa į kriaušę ir meluoja matęs nepadariai besiglamonėjančius Nikostratą ir jo jaunąją žmoną. Nikostratui įperšama mintis, kad kriaušė galinti būti „užkerėta, ir tam, kas jį įlipęs, rodosi tai, ko nėra“ (Bokačas 1987: 413). Norėdamas tai patikrinti, jis išliuogia į medį, o dama su meilužiu pradeda „mėgautis“. Senas vyras žmonos įtikinamas, kad dėl visko esanti kalta kriaušė, todėl ši nukertama (ten pat: 414). Novelės pabaigoje teigiama, kad meilužiai po to įvykio dažnai ir „daug patogiau“ susitikinę, o kūrinys baigiamas moralinę pasakotojo nuostatą kūrinio atžvilgiu išreiškiančiu palinkėjimu „Duok Dieve to ir mums!“ (ten pat: 415). G. Chaucer „Pirklio pasakoje“ („Merchant's Tale“) taip pat vaizduojamas senas vyras, vedęs jauną merginą; apakęs jis pasodinamas į kriaušę, o žmona tuo tarpu leidžia laiką su meilužiu – vyro ginklanešiu. Aklam vyrui „stebuklą šalies karalius“ („kyng of Fayerye“) Plutas gražina regėjimą, tačiau yra žmonos įtikinamas, kad ne viskas, ką matančios senos akys, esanti tiesa (Chaucer 1960: 373–404). Analizuoto novelinės pasakos ES ir aptartų literatūros kūrinių siužetų sąsajos akivaizdžios. Galima pastebėti nemažai jiems bendrų detalių. Ir liaudies pasakoje, ir literatūrinėje novelėje žmona apgaulinėja (seną) ir / arba aklą karalių / didiką, kuris įlipa / įkeliamas į kriaušę / obelį. Skiriasi siužeto pabaiga: pasakoje karaliaus žmona vaizduojama nėščia ir ją sugėdina kūdikis, o literatūros kūrinyje žmona pergudrauja vyrą ir toliau susitikinėja su meilužiu. Galima numanyti, kad į lietuvių folklorą siužetas pateko per literatūrą⁷⁹, tačiau pažymėtina ir tai, kad rašytojai šiems kūriniams idėjų sėmėsi būtent liaudies tradicijose.

Skirtingą siužetų baigtį galėję lemti skirtingi rašytojų, o kartu ir šiuose kūriniuose vaizduojamos visuomenės dalies, ir pasakas sekusių kaimo žmonių požiūriai į moralę. Nesunku pastebėti, kad minėtuose literatūrinėse novelėse vyrui neištikimos didiko žmonos elgesys anaipol nesmerkiamas, o jos išmone žavimasi. Kaip teigia literatūrologė Irena Varnaitė, „Dž. Bokačas pirmasis Europos literatūroje reabilituoja prigimtį – kas myli, „elgiasi pagal prigimtį“ <...>. Dažnai veidmainystės, apgavystės atsiranda dėl to, kad nepaisoma prigimties arba ji varžoma“ (Varnaitė 1987: 621). Taigi čia į pirmą planą iškeliami jausmai, o ne šeimyninės pareigos. Tradicinėje kaimo bendruomenėje toks požiūris į meilę negalėjo būti priimtinas, taigi liaudies pasakoje atsirado kūdikis – tam tikras moralės saugotojas. Kodėl būtent kūdikis, sunku pasakyti. Gal būt toks

⁷⁹ Į lietuvių kalbą nepilnas „Dekamerono“ vertimas pirmą kartą buvo išleistas 1929 m.

vaizdinys sietinas su krikščionybėje populiariu nekalto kūdikėlio vaizdiniu⁸⁰. Daugiau lietuvių tautosakos kūrybių, kuriuose būtų vaizduojamas panašus kūdikio elgesys, aptikti nepavyko. Suomų tradicijoje žinoma saktė apie nesantuokinio vaiko besilaukiančią netekėjusią merginą, kuri teigia esanti skaisti; jos kūdikis gimdoje pravirksta ir taip išduoda motinos nėštumą (FIN 218)⁸¹.

Keliuose kituose lietuvių novelinės pasakos „Karalaitis ir kalvio sūnus“ (AT 920) variantuose vaizduojamas vaikas Saliamonas motiną taip pat smerkiamai vadina laisvo elgesio moterimi. Ši elementaraus siužeto detalė sąsajų su realaus Izraelio karaliaus Saliamono gyvenimu, atrodo, neturi. Apie išminčių žinių suteikiančiuose šaltiniuose akcentuojami tik pozityvūs santykiai su motina, kuri, kaip ir tėvas Dovydas, aktyviai dalyvavo sūnaus auklėjime bei mokyme (Morris 2001: 17). Tapęs valdovu, Saliamonas paprašė jai pastatyti sostą savo dešinėje (Metford 2001: 224). Pažymėtina ir tai, jog išminčius pats garsėjo meilės nuotykiams ir gyvenimo pabaigoje turėjo net septynis šimtus žmonių bei tris šimtus sugulovių (ten pat).

Taigi kai kurios novelinės pasakos „Karalaitis ir kalvio sūnus“ (AT 920) elementariojo siužeto, kuriame vaizduojamas iš gimdos prakalbęs ir motiną laisvo elgesio moterimi pavadinęs kūdikis, detalės sietinos su panašiais siužetais iš viduramžių literatūros kūrybių. Literatūroje novelėse nemylimo sutuoktinio apgaudinėjimas su kitu, mylimu vyru pateisinamas, o liaudies pasakos ES smerkiamas. Kaip tam tikras moralės sergėtojas čia iškeliamas kūdikis.

3.1.2. Kritiškas Saliamono požiūris į motinos išmintį

Saliamono santykiai su motina konfliktiški ir tuose minėtos pasakos (AT 920) variantuose, kuriuose ji vaizduojama kaip teisėja. Viename ES kumelę turintis „ubagas“ ir „ubagė“, į kurios ratus ši pakinkyta, nepasidalina atvesto kumeliuko ir teisybės ieškoti nueina pas karalių / carą. Vyro nėra namuose, todėl jo pareigas perima žmona:

Ji pasakė vesti ratus vienan šonan, o kumelę kitan – kur kumeliukas eis, tai to ir bus. Kumeliukas vis ėdė ant ratų, tai ir eina paskui ratus. Karalienė ir prisūdijo bobai kumeliuką. Karalienė buvo sunkumoj, tai jai ir atsišaukė viduj: „Kurva už kurvą ir sūdi ja!“ Pagimdžius sūnų, ji liepė nunešt jį kuknion, kad sukapotų ir atiduotų šunim: jau čia ne vaikas, o velnias (LTR 792/156/).

Cituotą teksto atkarpą sudaro du ES. Pirmojo ES herojus – karalienė, kuri sprendama ginčą priteisia kumeliuką tam žmogui, kurio ratai, nes kumeliukas paskui juos seka. B. Kerbelytės „Lietuvių pasakojamosios tautosakos kataloge“ šis ES priskiriamas tipo 1.2.1.25. „Herojus neteisingai vertina aplinką“ tryliktajai versijai – „Herojus neteisingai supranta personažo elgesį / elgesio priežastį“

⁸⁰ Čia galime prisiminti jau minėtą lietuvių mitologinę saktė apie „nekalta“ kūdikį, įminusį velnio mįslę ir taip išgelbėjusį suaugusiuosius.

⁸¹ Suomų taip pat tikėta, jog gimdoje pravirkęs kūdikis pranašauja mirtį (FIN 74).

(KLPTK II 209, 210). Antrojo ES herojus – kūdikis, stebintis ir vertinantis antipodo – aukštą socialinį statusą turinčios motinos – veiksmus. Kritikuodamas motinos – karalienės sprendimą ir ją įžeisdamas itin žemo statuso pavaldinių – elgetų – akivaizdoje, vaikas išprovokuoja pyktį ir patenka į pavojingą situaciją. Šio ES tipas minėtame kataloge 1.2.1.16. „Herojus įtikina antipodą, kad jis antipodui pavojingas“ (KLPTK II 208).

Iš įžeidžiančio kreipinio, visiškai netinkančio vaiko ir motinos bendravimo situacijai, galima spręsti ne tik apie herojaus požiūrį į motinos protą, bet ir į moteris apskritai. Berniuką, atrodo, papiktina ne tik tai, kad sprendimas neteisingas, bet ir tai, jog jis palankus kitai moteriai. Kai kuriuose kūrinių variantuose vaizduojamas berniukas / Saliamonas atvirai niekina moterišką protą: karalienė priteisia kumeliuką „bobai“, kuri esanti ratų, o ne kumelės savininkė, „<...> ir jos vaikas viduriuose sako: ‚Ilgas tavo plaukas, ale trumpas razumas...‘ Ji supyko. Kai užgimė berniukas, ji pakvietė kavolį ir liepė užmušti vaiką“ (LTR 2022/64/). Vaizdingas Lazdijuose užrašytas variantas:

Nu ir jis [*Saliamonas – J. M.*] vienu rožų, kadu dar buvo visai mažas, pasidirbo mažas mažas rogutes, pasieme šunio šūdų ir svėrė bobų razumų. Jam tep bedzirbanc ėjo pro šalį jo mama ir paklausė ką jis daro, o jis jai atsakė:

– Ogi noru atsverc su šinuom šuniašūdu bobų razumo.

Motina žinoma už tokį atsakymą jį gerai įkūle (LTR 2440/64/).

Motinos proto lyginimas su šuns išmatomis itin įžeidžiantis; lietuvių kalboje žodis „šūdas“ vartojamas daugelyje frazeologizmų, kurie dažnai tariami reiškiant panieką⁸². Kitame aukščiau cituotame variante panaudota patarlė „ilgas plaukas – trumpas protas“ žinoma daugelio Europos tautų folklore (LPPe: plaukas, nr. 29). Moterišką protą menkinančios patriarchalinės nuostatos būdingos ir kai kuriems kitiems XIX a. – XX a. pirmojoje pusėje populiariejiems tautosakos kūriniams. Pavyzdžiui, vyro ir žmonos gyvenimą atveriančiose buitinėse pasakose „pajuokos objektu dažniau tampa moteris“ (Skabeikytė-Kazlauskienė 2005: 177). Vyrą čia linkstama vaizduoti kaip „gudragalvį šelmį“, o žmoną pristatyti kaip piktą, tinginę, neištikimą ar per daug plepia moterį, kurią neretai reikia „perauklėti“ (ten pat). Buitinėje pasakoje „Vyras ieško kvailesnių už savo žmoną“ (AT 1386): „Vyras / brolis / sūnus pamato, kad žmona / sesuo / motina kvailai elgiasi, ir eina į pasaulį: sugriš, jei ras kvailesnių. Tokių žmonių suranda ir grįžta“ (KLPTK II 305). Kvaila žmona veikia ir keliuose kituose šio žanro pasakų tipuose (AT 1386, 1387)⁸³.

Dažname ES karalienė už įžeidimą ant sūnaus taip supyksta, kad vos gimusį pasmerkia mirti. Pavyzdžiui, parabolėje „Vaikas ir karaliaus nebijo“ (AT –) vaikas su aukštą socialinį statusą

⁸² Pvz.: *šūdas ir niekas* – visai nieko nereiškiantis asmuo, niekas, šūdo kupeta – netikėlis, nevykėlis, *po šūdą smegenų ieškoti* – teirautis, reikalauti ko nesamo, neaiškaus, nežinomo (LKŽe: šūdas).

⁸³ Esama ir tokių buitinių pasakų, kuriose vaizduojama gudri žmona ir kvailas vyras (pvz., 1406, 1408).

turinčiu suaugusiuoju – karaliumi – pasielgia taip pat nemandagiai – šiam pešą barzdą. Ir šiame kūrinyje vaizduojamas karalius liepia tuojau pat nužudyti vaiką, tačiau senatas sako, kad šis dar kvailas: „Papilama krūva pinigų ir krūva žarijų – vaikas griebia žarijas. Karalius sutinka, kad vaikas dar kvailas“ (KLPTK II 114). Taigi vaiką išgelbėja tai, kad jo netinkamas elgesys gali būti pateisinamas jaunu amžiumi. Tuo tarpu analizuojamoje pasakoje „Karalaitis ir kalvio sūnus“ (AT 920) veikiantis herojus dažniausiai tapatinamas su išmintimi garsėjusiu Izraelio karaliumi, nors ir vaizduojamas kūdikiu, nėra laikomas „normaliu“ kvailystes galinčiu kalbėti vaiku; įžeidžiantys būsimojo išminčiaus žodžiai „vaikišku kvailumu“ čia nepateisinami.

Pasakose, idealizuojant ypatingai stiprų ar sumanų herojų, neretai teigiama, jog jis gimęs koku nors stebuklingu būdu ir / arba pabrėžiama, kad nepaprasti sugebėjimai atsiradę dar vaikystėje (pvz., AT 300, 300 A, 700). Analizuojamoje novelinėje pasakoje pagrindinis personažas – išminčius; taigi pasakotojui siekiant dar labiau iškelti jo išmintį, kūrinio pradžioje esančiame ES veikiausiai ir bus atsiradęs išmintingo kūdikio vaizdinys.

Keliuose analizuojamos pasakos „Karalaitis ir kalvio sūnus“ (AT 920) ES vos gimęs ir prakalbėjęs kūdikis mirčiai pasmerkiamas vien dėl savo neįprasto fizinio sugebėjimo. Čia neminima, ką kūdikis tėvams pasakęs⁸⁴, todėl šis ES artimas toms mitologinėms saktėms, kuriose vaizduojama neigiama aplinkinių reakcija į „kitokį nei visi“ kūdikį: „Saliamonas prakalbėjo dar motinos iščiose ir labai tuo ją supykde. Užgimusį virėjui liepė nužudyti ir širdį bei plaučius jai atnešti“ (LTR 3445/210/); „Karaliaus sūnus tik užgimęs pradėjo kalbėti. Tėvai nutarė jį nužudyti <...> (LTR 1095/103/).

Taigi analizuotuose novelinės pasakos „Karalaitis ir kalvio sūnus“ (AT 920) ES variantuose aptinkamas išmintingo kūdikio vaizdinys sietinas su liaudies tradicija, idealizavusia išmintingąjį Izraelio karalių Saliamoną. Tuose pat ES atsispindi niekinamas motinos iščiose prakalbusio kūdikio / Saliamono požiūris į motinos bei, apskritai, moterų protą. Tai savo ruožtu ir išprovokuoja neigiamą ES baigtį – vaikas patenka į pavojingą situaciją.

3.2. Karalius ir gudrus berniukas

Analizuotoje novelinėje pasakoje „Karalaitis ir kalvio sūnus“ (AT 920) vaizduojamas ypatingais gebėjimais pasižymintis karališkos kilmės vaikas, o to paties žanro pasakoje „Karalius ir gudrus berniukas“ (AT 921) iškeliamas paprasto kaimo vaiko sumanumas. Tarptautinio pasakų katalogo duomenimis, pasaka itin populiari ir žinoma ne tik įvairiose Europos, bet ir Azijos bei Pietų ir Šiaurės Amerikos tautų folklore. Nedidelis skirtumas tarp lietuviškųjų ir kitų tautų variantų

⁸⁴ Tikėtina, kad pateikėjas pasakos gerai nebeprisiminė ir šią detalę pamiršo.

tik tas, jog pastaruosiuose gali figūruoti ne vien paprastų valstiečių vaikas, bet ir Saliamonas. Tuo tarpu pasakoje aptinkami klausimai, atsakymai į juos bei užduotys beveik identiškai (ATU 921).

Pasakos „Karalius ir gudrus berniukas“ struktūrinis – semantinis tipas, kuris nustatomas pagal svarbiausią kūrinio elementarųjį siužetą, B. Kerbelytės „Lietuvių pasakojamosios tautosakos kataloge“ 3.1.0.10. „Herojus demonstruoja, kad jis objektus ir reiškinius pažįsta“. Jis priskiriamas pirmajai versijai – „Herojus metaforiškai aprašo objektą / veiksmus“: „Berniukas atsako į karaliaus klausimą, kur jo artimieji. Motina suvalgytą duoną kepa / sijonu vėją gaudo / serga pernykšte liga, tėvas su mažu daugiau ieško / iš šešių vieną daro / stačius gulom guldo, brolis išėjo spjaudomo valgio ieškoti / mirties ieško / zuikius šaudo: nušautus palieka, o gyvus parsineša. Motina duoną atiduos už skolą / žolę rauna / pagimdė kūdikį, tėvas sėja javus / suaria žmonių išvažinėtas vėžes / medžius kerta, brolis žvejoja / ieško paukščių lizduose kiaušinių / utinėja kailinius (KLPTK II 150, 218, 219). ES rezultatas – herojus išlaiko išbandymą.

Šiame darbo skyriuje pristatomas sumanaus nekilmingo kūdikio / vaiko vaizdinys bei iškeliami pasakos herojaus – vaiko išbandymų ypatumai.

3.2.1. Metaforomis kalbantis kūdikis

Minėtame kataloge susisteminti trisdešimt šeši pasakos „Karalius ir gudrus berniukas“ (AT 921) variantai, iš kurių dvidešimt aštuoniuose vaizduojamas metaforomis kalbantis kūdikis / vaikas / berniukas / mergaitė / piemuo. Piemenukų amžius nenurodomas, tik užsimenama, jog šis ganęs kiaules (SIŠLSA 168), karves / bandą / gyvulius (LTR 1609/153/, 3858/14/, LMD I 314/1/). Įdomiausi variantai, kuriuose veikia kūdikis (DŽT 2 517, LTR 1583/22/, 1539/75/) arba mažas vaikas, kuriam, kaip teigiama, treji (LTt IV 22), ketveri (LTR 1921/84/) arba septyneri (BsLPĮ 4 177, LTR 521/99/) metai. Detalesnei analizei pasirinkome S. Daukanto rinkinio žemaitišką pasakos variantą „Zevizdrolas“⁸⁵, kuriame vaizduojamas metaforomis kalbantis kūdikis:

Vieną kartą važiuojo kunigas į Rymą. Teip naktį bevažiuodamas paklydo girioj. Važiuoja važiuoja, jau ir išaušo – teip ir pamatęs mažą butelį. Einąs anas į tą butelį. Įeina anas į vidų. Įeidamas pagal zvičajaus katalikiško sako kunigas:

– Tegul bus pagarbintas Jėzus Kristus.

Atsako anam:

– Ant amžių amžinųjų, amen.

Veizi tas kunigas šen, veizi ten – niekame nieko nemato. Potam veizi – lopšy mažas kūdikelis. Kunigas klausia: <...>

– O ar neturi tėvo, motynos, brolio, seseries?

Atsako kūdikis:

– Be tad turiu <...> (DŽT 2 517).

⁸⁵ *Zeveryti* – niekus kalbėti, plepėti, paistyti (LKŽe: *zeveryti*), *zeveryla* – niekų kalba, tauškalai (LKŽe: *zeveryla*).

Po to vaikas metaforiškai apibūdina savo šeimos narių atliekamus darbus, o kunigui prisipažinus, kad nieko nesuprantas, savo žodžius paaiškina bei nurodo reikiamą kelią. Tada pasakoje daromas šuolis laike ir toliau sekama apie jau suaugusio herojaus nuotykius. Šis ir dar du pasakos „Karalius ir gudrus berniukas“ (AT 921) variantai mūsų duomenimis tėra vieninteliai, kuriuose aptinkamas metaforomis kalbančio kūdikio vaizdinys.

Atidžiau pažvelkime į tai, ką kūdikis sako ir ką žino. Pirmieji ištarti žodžiai – atsakymas į krikščionišką pasveikinimą – rodo, jog vaikas yra mandagus ir išmano bendravimo taisykles. Kūdikis, paklaustas kunigo, toliau pasakoja apie šeimos narių darbus; metaforiškas tėvo veiklos apibūdinimas „išėjo su mažumu daugiau ieškoti“, t.y. išėjo sėti rodo, kad kūdikis jau nusimano apie žemdirbystę ir žino, kaip auginami javai; metafora „motina suvalgytą duoną kepa“, t.y. kepa duoną, kurią reikės atiduoti už skolą, rodo, jog vaikas atidžiai seka šeimos gyvenimą ir žino, kad neturtingi tėvai skolinęsi duonos; iš sesers veiklos apibūdinimo „kaip gyvatė po laužą šnypščia“, t.y. „audžia staklėmis“ galima spręsti, kad jis pažįsta gyvūniją – leidžiamus garsus ir gyvenamąsias vietas bei gali kūrybingai sulyginti gyvūno ir įrenginio (audimo staklių) skleidžiamus garsus; brolio užsiėmimo apibūdinimas „šviesiai rudą tinklą mezga“, t.y. „stato pirtyje krosnį“ ypač poetiškas. Tokiai metaforai sukurti būtinos žinios apie plytų mūryjimą ir tinklų mezgimą.

Kyla klausimas, kaip kūdikis visa tai galintis žinoti? Analizuotoje mitologinėje sakmėje apie velnio mįslę, kūdikio atsakymus į klausimus, susijusius su anuo pasauliu siejamais objektais, galima buvo paaiškinti archajiniais tikėjimais, jog kūdikis ateinąs iš kito pasaulio ir todėl galįs atpažinti su juo susijusius objektus. Novelinės pasakos „Karalaitis ir kalvio sūnus“ (AT 920) ES variantuose vaizduojamo dar gimdoje kalbančio Saliamono tariami žodžiai sietini su gebėjimu protauti ir vertinti situacijas, kuriose jis netiesiogiai dalyvauja kartu su motina. Analizuojamos pasakos „Karalius ir gudrus berniukas“ (AT 921) variante vaizduojamai metaforiškai kūdikio kalbai minėti paaiškinimai netinka. Ko gero, tokio amžiaus herojus į pasaką pateko siekiant kuo labiau hiperbolizuoti skirtumą tarp visuomenėje aukštą statusą turinčio dvasininko ir žemą statusą turinčių neturtingų žmonių; šį atotrūkį paryškina ne tik opozicija turtingas – neturtingas, bet ir suaugęs – neseniai gimęs. Pasak tautosakininko D. Saukos, „neatsižvelgiant į realiai egzistuojantį atstumą luomų hierarchijoje, pasakose apie gudrius atsakymus piemuo, ūkininko duktė ar koks sodietis rodo savo sumanumą tiesiai karaliui, aukštesnius už save pranokdamas <...>. Tikrovinė padėtis keičiama taip laisvai, jog nuo čia nebetoli iki socialinės parodijos“ (Sauka 1970: 105). Taigi analizuojamame kūrinyje vaizduojamas kūdikio / naujagimio gebėjimas kalbėti metaforomis, kurių nesuprantanta net kunigas, padeda išryškinti pasakotojo keliamas socialines idėjas; taip parodomas didesnis paprastų, tačiau gudrių žmonių pranašumas prieš turtingus ir galingus dvasininkus arba ponus.

Tradicinėje kultūroje vaikai jau nuo pat mažes būdavo pratinami prie mįslių, o pasakų ES herojai, metaforiškai apibūdindami šeimos narių veiksmus, tarsi mėgdžioja mįsles menančius suaugusiuosius. Cituotame pasakos variante vaizduojamas lopšyje gulintis berniukas, kunigui prašant paaiškinti žodžių prasmę, vis nusistebi dvasininko neišmanymu: „Nu, tada ir nebišmanai?!“, „Nejau nieko ir nežinai?!“ (DŽT 2 517). Atrodo, kad kūdikiui toks nesupratingumas gana keistas, nes metaforų kalba apibūdinami jam įprasto kasdieninio gyvenimo vaizdai. Kunigas ar turtingas ponas kaimo žmones ir jų darbus menkai pažinodavę, todėl ir vaizduojami kaip negalintys suprasti perkeltinės kaimo vaiko žodžių prasmės.

Analizuojamame pasakos variante aptinkamas kalbančio kūdikio vaizdinys taip pat sietinas su mitologinėmis sakmėmis; į gana vėlyva liaudies kūryba laikomas novelinės pasakas jis veikiausiai buvęs perkeltas iš sakmiškos tradicijos. Kitaip šio novelinėje pasakoje panaudoto vaizdinio prigimtį būtų sunku paaiškinti; neseniai gimusio herojaus žinios ir sumanumas pernelyg fantastiški ir neatspindi kokių nors mums žinomų archajiškų su kūdikiais siejamų tikėjimų. Taigi tikriausiai pateikėjas savo pasakai teieškojęs kuo jaunesnio herojaus. Šio žanro pasakas tyrusi R. Racėnaitė taip pat pastebi, kad lietuvių novelinių pasakų turinys gana dažnai primena mitologinių sakmių siužetus ir tikėjimus (Racėnaitė 2007 b: 110).

Apibendrinant galima konstatuoti, kad analizuotos novelinės pasakos variante aptinkamas gudraus kūdikio vaizdinys, sietinas su liaudišku biblinio karaliaus Saliamono išminties idealizavimu, veikiausiai atėjęs iš sakmių, pateikėjams siekiant parodyti kuo didesnę paprastos kilmės žmonių pranašumą prieš kilminguosius ir dvasininkus.

3.2.2. Išmėginimo transformacijos

Svarbiausiame pasakos „Karalius ir gudrus berniukas“ (AT 921) ES vaizduojamas vaiko susitikimas su ponu / dvasininku interpretuotinas kaip išmėginimas. Novelinių pasakų ES apie herojų išmėginimus skiriasi nuo aptinkamų stebuklinėse pasakose ir „turi specifinių bruožų“ (Kerbelytė 1998 b: 80), todėl mūsų analizuojamo kūrinio ES pravartu patyrinėti ir šiuo aspektu.

Pavyzdžiu pasirinkome J. Basanavičiaus rinkinyje „Lietuviškos pasakos įvairios“ paskelbtą variantą „Apė žvaigždinykus ir išmintingą vaiką“:

Atėjo du žvaigždinykai in vieną butelį, ten jie nieko nerado, tik vieną mažą septynių metų vaiką. Sako jie:

– Ar tu čia tik vienas stuboj gyveni?

– Aš čia ne vienas, čia mes keturi gyvenam: tėvas, motin, sesuo ir aš..

– O ku tėvas?

Sako:

– Tėvas mano medinčium, šaudo paukščius girioj: nušovęs paukščius girioj palieka, o gyvus parneša namo.

– O kur motina?
 Sako:
 – Rugius sėja.
 Dabar jie mislija: kas tai yra – žiemą rugius sėja?
 – O kur sesuo?
 Sako:
 – Kamaraitėj verkia.
 Tie laiko save išmintingais. Sako:
 – Et, durnas vaiks, ką su juom šnekėt... <...> (BsLPI 4 177).

Po to astronomai sugrįžta, „padedą ant stalo pinigų“ ir paprašo vaiko pasakyti „teisybę“. Tada šis paaiškina, jog: „Tėvas mano tur suplyšusią skrandą, o vilnose yra gana utėlių, tai jis giraitėj kiek an kelmelio pagavęs užmuša, tai jas ten ir palika, o gyvas namo parsineša“; Moma „prižičio iš visur po gorčiuką rugių, tai dabar gavus nuneša atidavinėt“; „Sesuo su berniukais pirmiau juokėsi, o dabar turi vaiką, tai verkia kamaraitėj su vaiku“. Išeidami astronomai džiaugiasi grįžę išsiaiškinti vaiko kalbos reikšmės: „A matai, aš sakiau, kad čia kas nor iš to bus“.

Pateikto ES herojus – septynerių metų⁸⁶ neturtingų tėvų vaikas, t.y. žemo statuso personažas. Antipodas čia – du sutartinai veikiančios auštą statusą turintys „žvaigždinykai“. Vieta, kurioje vystosi siužetas – herojaus gyvenama „stuba“. Archajiškiems iniciacijų papročiams būdinga tai, kad išbandomas jaunuolis atskiriamas nuo šeimos ir patenka į svetimą aplinką, t.y. pats ateina pas išbandytoją. Mūsų analizuojamame ES šių sąlygų nepaisoma: antipodas išbandomą herojų aplanko jo namuose. Savotiškas ir pats išmėginimas: astronomai užduoda klausimus, tačiau nesupranta gudraus berniuko pateiktų atsakymų, taigi atrodo, kad tikrinamas ne vaiko, o jų pačių sumanumas, t.y. bandomasis ir bandytojas tarsi apkeičiami vietomis. ES rezultatas – herojus pasirodo pranašesnis už nesuprantančius jo kalbos astronomus ir išlaiko išbandymą. Jei herojais čia būtų astronomai – juos traktuotume kaip išmėginimo neišlaikiusius. B. Kerbelytės klasifikacijoje ES apie herojų išmėginimus sudaro trečią klasę. Ji pagal herojų tikslus pavadinta „Lygių teisių gentyje ar visuomenėje arba aukšto statuso siekimas“. Mokslininkė nustatė, kad „novelinėse pasakose šalia siekimo įgyti aukštesnę padėtį ryškėja paprastų žmonių noras parodyti išmintį ir pasijusti pranašesniais už aukštą padėtį turinčius antipodus“ (Kerbelytė 1998 b: 81). Personažų santykiai čia pakitę, ir „gerokai nutolę nuo realių iniciacijos dalyvių vaidmenų pasiskirstymo“ (ten pat). B. Kerbelytė spėja, kad „ko gero, pakitimus daugiausia lėmė pasakų paskirties raida – didaktinių kūrinių virtimas meniniais“ (ten pat). Tai, kad archajiška išbandymų paskirtis čia nebesvarbi, gali spręsti ir iš to, kaip veiksmas rutuliojasi berniukui baigus kalbėtis su pas jį

⁸⁶ Analogiškose rusų pasakose herojus vaikas – berniukas arba mergaitė – dažnai net vadinamas „семилетка“ (АФАН III 328). Atrodo, kad amžiaus tarpsnis iki septynerių metų liaudies kultūroje laikytas „tikraja“ vaikyste. Kaip jau minėta, lietuviai ir rusai tikėję, kad iki tokio amžiaus miręs vaikas tapęs angelu / patenkęs į rojų (BIML 203, nr. 1218; Головин 2001: 45), o Vakarų Europoje tai, kad apie septintuosius gyvenimo metus išdygdavo nauji dantys, buvo suprantama kaip svarbus, vaikystę užbaigiantis įvykis (Stahlman 1998: 177). Vis dėlto, metų skaičiavimas – gana vėlyvas reiškinys ir skaičius septyni tiesiog galėjęs reikšti daug. (Už pastarąją pastabą dėkoju dr. Žilvyčiui Šakniui.)

užklydusiais suaugusiaisiais. Neretas pasakos „Karalius ir gudrus berniukas“ variantas baigiasi tuo, kad kunigas / ponas / astronomai išsiaiškina metaforų reikšmę, sužino, kaip surasti ieškomą kelią ir herojus su antipodu daugiau nebesusitinka, t.y. herojus tarsi įrodo, kad yra gudrus ir to pasakos sekėjui pakanka. Keliuose variantuose ponas / kunigas vaiką pasiima ir augina savo namuose (LTR 337/19/, 544/233/). Viename variante išmintį pademonstravęs vaikas patenka į sunkią padėtį: dvarponį perspėja nelaikyti tokio „mandraus“ vaiko savo dvare, nes užaugęs galis pakenkti, todėl šis liepia berniuką užpjudyti šunimis. Vaikas atsitiktinumo dėka išsigelbėja ir, kaip teigiama, išvažiuoja iš to kaimo pas gimines ir daugiau į dvarą nebegrižta (LTR 1609/153/).

Taigi analizuotame novelinės pasakos ES vaizduojamas herojus išmėginimas gerokai skiriasi nuo archajiškus iniciacijų ritualus primenančių panašių ES kitų žanrų pasakose. Kartais atrodo, kad išbandomas herojus ir jo bandytojas antipodas net apsikeičia vaidmenimis; vaikas yra namuose, kuriuose jaučiasi saugus ir nelaiko savęs žemesniu už pasiklydusį poną / kunigą, anaipol, atrodo, kad čia tikrinamas ne vaiko, o aukštą statusą turinčio suaugusiojo sumanumas. Pasakotojas tokio efekto ir siekęs; kuo daugiau išryškinti paprasto žmogaus išmintį. Pastarąjį įspūdį sustiprina ir itin jaunas herojaus amžius.

—

Trečiojoje darbo dalyje, novelinių pasakų „Karalaitis ir kalvio sūnus“ (AT 920) ir „Karalius ir gudrus berniukas“ (AT 921) elementariųjų siužetų, kuriuose vaizduojami kūdikiai ir vaikai, analizė padėjo pristatyti šiems kūriniams būdingą išmintingo vaiko vaizdinį. Nustatyta, kad ES, kuriame vaizduojamas iš gimdos prakalbęs ir motiną laisvo elgesio moterimi pavadinęs kūdikis, detalės sietinos su panašiais siužetais iš viduramžių literatūros kūrinių. Liaudies naratyvo ir literatūrinių novelių siužetų sulyginimas leido pastebėti juose atsiskleidžiantį skirtingą požiūrį į moralę. Minėtame liaudies pasakos ES gimdoje kalbantis kūdikis veikia kaip tam tikras moralės sergėtojas. Išmintingo vaiko vaizdinys taip pat sietinas su liaudies tradicija, idealizavusia išmintingąjį Izraelio karalių Saliamoną ir jo gebėjimą protauti nukėlusia į ankstyvą kūdikystę. Novelinės pasakos „Karalius ir gudrus berniukas“ ES vaizduojamas herojus išmėginimas gerokai transformavęsis; susidaro įspūdis, kad išbandomas herojus ir jo bandytojas antipodas čia tarsi apsikeitę vaidmenimis. Tokia transformacija pateikėjui suteikia galimybę parodyti kuo didesnę paprastos kilmės žmonių pranašumą prieš kilminguosius ir dvasininkus.

IŠVADOS

1. Stebuklinių pasakų elementariuose siužetuose kūdikio gimimo priežastimi laikomi magiški veiksmai sietini su realiais reprodukcijos procesais ir simbolinio mąstymo tradicija. Tipui 1.1.2.16. „Herojus patalpina objektą į palankias sąlygas“ priskirtuose elementariuosiuose siužetuose simbolių kalba aprašoma gana įvairių objektų – moteriškų ir vyriškų erotinių simbolių – jungtis, kurią galima laikyti tam tikra simboline lytinio akto analogija. Ši ir išprovokuoja stebuklingą kūdikio atsiradimą.

2. Tikėta, kad galimybė susilaukti palikuonių ir juos užauginti sveikus priklausanti nuo būsimųjų tėvų veiksmų bei gebėjimo išvengti kenksmingo maginio poveikio. Viena pagrindinių folklore keliamų kūdikio priežiūros problemų – saugumas.

3. Kūdikiai ir maži vaikai archajinėje pasaulėžiūroje laikyti artimais anapusiniam pasauliui (jie geba atpažinti objektus, susijusius su mirtimi ar laidotuvėmis, saugo nuo pavojingų mitinių būtybių, nebijo vėlių ir pan.). Krikščioniškos pasaulėžiūros paveiktoje tautosakoje iškeliamas artimas vaiko ir angelo ryšys.

4. Saktėse, kuriose vaizduojami vaikų susitikimai su vėlėmis, dominuoja teigiamos regėtojų emocijos. Vaikai į mirusiųosius reaguoja taip, tarsi šie būtų gyvi: džiaugiasi išvydę šeimos narius, o svetimųjų bijo.

5. Mitologinėse saktėse atsispindi požiūris, kad per anksti bręstantys (gimę su dantimis, norintys atsisėsti, prakalbantys) kūdikiai ir vaikai su įgimtais raidos defektais susiję su mitiniu, o ne žmonių pasauliu; tokie naujagimiai nebūdavo pageidaujami.

6. Nuostatos dėl vaikų su negalia priežiūros ilgainiui humaniškejo; kintantys papročiai lėmė naujų elementų saktėse atsiradimą, o pakitusios saktės skatino keisti papročius. Archajiškesniais laikytini tokių vaikų infanticidą pateisinantys kūriniai, o vėlyvesniais tie, kuriuose apsigimimus bandoma aiškinti kūdikio apkeitimu ir taip palaikoma viltis ateityje išvysti „tikrąjį“ vaiką. Pastarieji naratyvai skatino vaikus su negalia auginti.

7. Novelinėse pasakose aptinkamo išmintingo kūdikio vaizdinio savitumą lėmė sakmių ir viduramžių literatūros sąveika bei iš Biblijos žinomo karaliaus Saliamono išminties idealizavimas. Motinos įščiose prakalbęs kūdikis iškeltas kaip moralės sergėtojas. Išmėginimus vaizduojančių elementariųjų siužetų herojus vaikas padeda išryškinti kontrastą tarp paprasto žmogaus sumanumo ir aukštą statusą turinčio suaugusiojo proto ribotumo.

ŠALTINIAI

- LILTK JŪR Lietuvos istorijos instituto Liaudies tikėjimų kartotekos tikėjimai, užrašyti Jaunųjų ūkininkų ratelių narių.
- LILTK LTA Lietuvos istorijos instituto Liaudies tikėjimų kartotekos tikėjimai iš Lietuvių tautosakos archyvo tautosakos rinkinių.
- LMD Lietuvių mokslo draugijos rankraščiai Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštyne.
- LPTK Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių pasakojamosios tautosakos katalogo kartoteka (sudarytoja – B. Kerbelytė).
- LTR Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštynas.
- LVIA Lietuvos valstybės istorijos archyvas.
- VUBR Vilniaus universiteto Mokslinės bibliotekos Rankraščių skyrius.
-
- AED *Atbėga elnias devyniaragis: Rožės Sabaliauskienės tautosakos ir etnografijos rinktinė*. Sudarė ir parengė P. Jokimaitienė, N. Vėlius. Melodijas spaudai parengė B. Ambraziejus. Vilnius: Vaga, 1986.
- AK *Atvažiuoja Kalėdos: Advento-Kalėdų papročiai ir tautosaka*. Parengė S. Valiulytė (sudarymas, dainos, smulkioji tautosaka), N. Marcinkevičienė (papročiai, tikėjimai, burtai), E. Venskauskaitė (žaidimai), (*Gyvoji tradicija*, kn. 2). Vilnius: Lietuvos liaudies kultūros centras, 2000.
- Anekd Anekdota. – *Savaitraštis Lietuvos sveikata*. Vyr. redaktorė J. Babiliūtė. [žiūrėta 2009-01-07]. Prieiga per internetą:
http://www.lsveikata.lt/index.php?page_id=145&t_id=8.
- AT *The Types of the Folktale. A Classification and Bibliography. Antti Aarne's Verzeichnis der Märchentypen (FFC No. 3)*. Translated and Enlarged by Stith Thompson. – *FF Communications*, 1964, No. 184.
- ATU Uther Hans-Jörg. *The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography. Based on the System of Antti Aarne and Stith Thompson. Vols. I–III*. Editorial staff S. Dinslage, S. Fähmann, C. Goldberg, G. Schwibbe. – *FF Communications*, 2004, No. 284–286.
- BILKŠ Balys Jonas. *Lietuvių kalendorinės šventės: Tautosakinė medžiaga ir aiškinimai*. Ats. red. V. Čiubrinskas. Vilnius: Mintis, 1993.
- BILLS Balys Jonas. Lietuvių liaudies sakmės. – *Raštai*, t. III. Parengė R. Repšienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002, p. 259–532.

- BILMM Balys Jonas. Liaudies magija ir medicina. – *Raštai*, t. IV. Parengė R. Repšienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003, p. 219–281.
- BILMS Balys Jonas. Lietuvių mitologiškos saktės. – *Raštai*, t. IV. Parengė R. Repšienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003, p. 129–218.
- BIML Balys Jonas. Mirtis ir laidotuvės: Lietuvių liaudies tradicijos. – *Raštai*, t. V. Parengė R. Repšienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004, p. 121–214.
- BIMLT Iš Mažosios Lietuvos tautosakos. Spaudai parengė Jonas Balys. – *Tautosakos darbai*, t. 3. Kaunas: Lietuvių tautosakos archyvas, 1937, p. 3–92.
- BIVV Balys Jonas. Vaikystė ir vedybos: Lietuvių liaudies tradicijos. – *Raštai*, t. V. Parengė R. Repšienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004, p. 7–118.
- BRMŠ *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*. Sud. N. Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996–2005.
T. I: *Nuo seniausių laikų iki XV amžiaus pabaigos*. 1996.
T. II: *XVI amžius*. 2001.
T. III: *XVII amžius*. 2003.
T. IV: *XVIII amžius*. 2005.
- BrVŠ 1 Brajinskienė Emilija. Vaiks šeimo: 1. Parengė B. Imbrasienė. – *Liaudies kultūra*, 1997, nr. 3, p. 66–70.
- BrVŠ 2 Brajinskienė Emilija. Vaiks šeimo: 2. Parengė B. Imbrasienė. – *Liaudies kultūra*, 1997, nr. 4, p. 64–71.
- BsJK *Juodoji knyga*. Sudarė K. Aleksynas. Parengė K. Aleksynas, L. Sauka. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004. (*Jono Basanavičiaus tautosakos biblioteka*, t. 12.)
- BsLP 1 *Lietuviškos pasakos*. Pirma knyga. Surinko Jonas Basanavičius. Parengė K. Aleksynas. Vilnius: Vaga, 2001. (*Jono Basanavičiaus tautosakos biblioteka*, t. 5.)
- BsLP 2 *Lietuviškos pasakos*. Antra knyga. Surinko Jonas Basanavičius. Parengė K. Aleksynas. Vilnius: Vaga, 2003. (*Jono Basanavičiaus tautosakos biblioteka*, t. 6.)
- BsLPĮ 1 *Lietuviškos pasakos įvairios*. Pirma knyga. Surinko Jonas Basanavičius. Parengė K. Aleksynas. Vilnius: Vaga, 1993. (*Jono Basanavičiaus tautosakos biblioteka*, t. 1.)
- BsLPĮ 3 *Lietuviškos pasakos įvairios*. Trečia knyga. Surinko Jonas Basanavičius. Parengė K. Aleksynas. Vilnius: Vaga, 1997. (*Jono Basanavičiaus tautosakos biblioteka*, t. 3.)
- BsLPĮ 4 *Lietuviškos pasakos įvairios*. Ketvirta knyga. Surinko Jonas Basanavičius. Parengė K. Aleksynas. Vilnius: Vaga, 1998. (*Jono Basanavičiaus tautosakos biblioteka*, t. 4.)

- BsOPS *Ožkabalių pasakos ir sakmės*. Užrašė Vincas Basanavičius. Parengė K. Aleksynas. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2001. (*Jono Basanavičiaus tautosakos biblioteka*, t. 8.)
- BsV *Iš gyvenimo vėlių bei velnių*. Surinko Jonas Basanavičius. Parengė K. Aleksynas. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998. (*Jono Basanavičiaus tautosakos biblioteka*, t. 7.)
- BSŽ Becker Udo. *Simbolių žodynas*. Vilnius: Vaga, 1995.
- CCPF Cardigos Isabel. *Catalogue of Portuguese Folktales*. – *FF Communications*, 2006, No. 291.
- DGKpS Dulaitienė-Glemžaitė Elvyra. *Kupiškėnų senovė. Etnografija ir tautosaka*. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros I-kla, 1958.
- DPDI *Lietuvių liaudies pasakos su dainuojamaisiais intarpais*. Surinko ir parengė Jurgis Dovydaitis. Vilnius: Vaga, 1987.
- DSPSO *Pasakos. Sakmės. Oracijos*. Surinko Mečislovas Davainis-Silvestraitis. Paruošė B. Kerbelytė, K. Viščinis. Redagavo K. Aleksynas. Vilnius: Vaga, 1973.
- DSPŽ *Podania z mjudzkie*. Zebrał i dosłownie spolszczył M. Dowojna-Sylwestrowicz, 1–2. Warszawa: Skład główny w księgarni M. Arcta, 1984.
- DŽT 2 Daukantas Simonas. *Žemaičių tautosaka*. D. 2: Pasakos. Patarlės. Mįslės. Parengė K. Aleksynas, K. Grigas, L. Sauka. Red. K. Aleksynas. Vilnius: Vaga, 1984.
- FŽ *Frazeologijos žodynas*. Rengė I. Ermanytė, O. Kažukauskaitė, G. Naktinienė ir kt. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 2001.
- EFL *Encyclopedia of Folklore and Literature*. Editors M. E. Brown, B. A. Rosenberg. Santa Barbara, Denver, Oxford: ABC-CLIO, 1998.
- EHZGA Eisenreich Wilhelm, Handel Alfred, Zimmer Ute E. *Gyvūnai ir augalai: išsamus augalų ir gyvūnų žinynas*. Vilnius: Naujoji Rosma, 2007.
- EP *Encyclopedia of Psychology*. Vols. 1–8. Ed. in chief A. E. Kazdin. Oxford: Oxford University Press, 2000.
- FIN Jauhainen Marjatta. The Type and Motif Index of Finnish Belief Legends and Memorates. – *FF Communications*, 1998, No. 267.
- GE *Gydymo enciklopedija*. Redaktorė M. Drungilaitė. [žiūrėta 2006-08-10]. Prieiga per internetą: www.sveikas.lt/ligos.asp.
- GP *Gervėčių pasakos*. Parengė A. Seselskytė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1997.
- HBD *Harper's Bible Dictionary*. General ed. P. J. Achtemeier. San Francisco: Harper and Row Publishers, 1985.

- JLD *Lietuviškos dainos*. T. I–III. Užrašė Antanas Juška. Tekstus parengė A. Mockus. Melodijas parengė J. Čiurlionytė ir V. Paltanavičius (T. III). Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros I-kla, 1954.
- KAŽ *Kaip atsirado žemė: lietuvių etiologinės sakmės*. Sudarė ir parengė N. Vėlius. Vilnius: Vaga, 1986.
- KLLPR Kerbelytė Bronislava. *Lietuvių liaudies pasakų repertuaras*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002.
- KLPTK Kerbelytė Bronislava. *Lietuvių pasakojamosios tautosakos katalogas*. T. I–III. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1999–2002.
T. I: *Pasakos apie gyvūnus. Pasakėčios. Stebuklinės pasakos*. 1999.
T. II: *Pasakos-legendos. Parabolės. Novelinės pasakos. Pasakos apie kvailą velnią. Buitinės pasakos. Melų pasakos. Formulinės pasakos. Pasakos be galo*. 2001.
T. III: *Etiologinės sakmės. Mitologinės sakmės. Padavimai. Legendos*. 2002.
T. IV: *Pasakojimai. Anekdota. Oracijos*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2009.
- KPBL Krzyżanowski Julian. *Polska bajka ludowa w układzie systematycznym*. T. I–II. Wrocław, Warszawa, Kraków: Zakład narodowy imienia Ossolińskich wydawnictwo Polskiej akademii nauk., 1962–1963.
- KTFL Kerbelite Bronislava. *Типы народных сказаний: структурно-семантическая классификация литовских этиологических, мифологических сказаний и преданий = The Types of Folk Legends: the Structural-Semantic Classification of Lithuanian Aetiological, Mythological and Historical Legends*. Санкт-Петербург: Европейский дом, 2001.
- KTNS Kerbelite Bronislava. *Типы народных сказок: структурно-семантическая классификация литовских народных сказок*. T. I–II. Москва: Российск. гос. гуманит. ун-т., 2005.
- LFCh *Lietuvių folkloro chrestomatija*. Parengė B. Kerbelytė ir B. Stundžienė. Vilnius: Regnum fondas, 1999.
- LK 1996/3 ... yra kas po smerties, ba aš mačiau: [Lenkijos lietuvių pasakojimai apie mirtį]. Parengė R. Balkutė, G. Plytnikas. – *Liaudies kultūra*, 1996, nr. 3, p. 60–62.
- LKŽ *Lietuvių kalbos žodynas*, t. I–XX. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 1941–2002.
- LKŽe *Lietuvių kalbos žodynas (t. I–XX, 1941–2002): elektroninis variantas*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005. Prieiga per internetą: <http://www.lkz.lt>.
- LLA *Lietuvių liaudies anekdota*. Parengė B. Kerbelytė, P. Krikščiūnas. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1994.

- LPISA *Lituanistikos paveldo informacinė sistema „Aruodai“*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, Lietuvių kalbos institutas, Lietuvos istorijos institutas, Matematikos ir informatikos institutas, 2003–2007. Prieiga per internetą: <http://www.aruodai.lt>.
- LPPe *Patarlių ir priežodžių elektroninis sąvadas*. Sąvada kūrė K. Grigas, L. Kudirkienė, D. Vaitkevičienė ir kt. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998–2005. Prieiga per internetą: <http://www.aruodai.lt/patarles>.
- LPTR Arājs K., Medne A. *Latviešu pasaku tipu rādītājs*. Rīga : Zinātne, 1977.
- LRD *Linelius roviau dainavau: Onos Bluzmienės tautosakos ir atsiminimų rinktinė*. Sudarė ir parengė B. Stundžienė, Z. Puteikienė, K. Garšva, K. Kalibatas. Vilnius: Vaga, 1990.
- LTPT *Latviešu tautas pasakas un teikas*. Pēc Anša Lercha-Puškaiša un citiem avotiem sakopojis un rediģējis prof. P. Šmits (Schmidt). T. XIII. Rīga: Valtera un Rapas akc. sab. izdevums, 1936.
- LTt *Lietuvių tautosaka*. T. 1–5. Vyr. red. K. Korsakas. Vilnius, 1962–1968.
 T. I: *Dainos*. Medžiagą paruošė V. Barauskienė, B. Kazlauskienė, B. Uginčius. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros l-kla, 1962.
 T. II: *Dainos. Raudos*. Medžiagą paruošė V. Barauskienė, B. Kazlauskienė, B. Uginčius. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros l-kla, 1964.
 T. III: *Pasakos*. Medžiagą paruošė L. Sauka, A. Seselskytė. Vilnius: Mintis, 1965.
 T. IV: *Pasakos. Sakmės. Pasakojimai. Oracijos*. Medžiagą paruošė L. Sauka, A. Seselskytė, N. Vėlius, K. Viščinins. Vilnius: Mintis, 1967.
 T. V: *Smulkioji tautosaka. Žaidimai ir šokiai*. Medžiagą paruošė K. Grigas. Vilnius: Mintis, 1968.
- LV *Laumių vaikai*. Sudarė H. Stukas, A. Valenta. Vilnius: Brailio spauda, 2007.
- MedE Medicinos enciklopedija. Redkol.: V. Grabauskas (pirm.) ir kt. T. I–II. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros l-kla, 1991–1993.
- MNM Мифы народов мира. Т. I–II Москва: Российская энциклопедия, 1997.
- OTK *Oi tu kregždele: Anelės Čepukienės tautosakos ir kūrybos rinktinė*. Parengė N. Vėlius. Vilnius: Vaga, 1973.
- SKAN *Scandinavian Folk Belief and Legend (Nordic Series, Vol. 15)*. Edited by R. Kvideland, H. K. Sehmsdorf. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1988.
- SIŠLP *Šiaurės Lietuvos pasakos*. Surinko Matas Slančiauskas. Parengė N. Vėlius ir A. Seselskytė. Redagavo K. Aleksynas. Vilnius: Vaga, 1974.

- SIŠLSA *Šiaurės Lietuvos sakmės ir anekdotai*. Surinko Matas Slančiauskas. Parengė N. Vėlius ir A. Seselskytė. Redagavo K. Aleksynas. Vilnius: Vaga, 1975.
- ŠLSP *Šiaurės Lietuvos sakmės ir pasakos*. Parengė N. Vėlius. Redagavo K. Aleksynas. Vilnius: Vaga, 1985.
- ŠLTT *Latviešu tautas ticējumi*. Sakrājis un sakārtojais P. Šmits. Sēj. 1–4. Rīga: Latviešu folkloras krātuves izdevums ar kultūras fonda atbalstu, 1940–1941.
- TŽ *Tauta ir žodis*. Kn. 1. Red. K. Būga. Kaunas, 1923.
- VD *Lietuvių liaudies dainynas*. T.1: *Vaiķų dainos*. Parengė P. Jokimaitienė, ml. parengė Z. Puteikienė. Vilnius: Vaga, 1980.
- VLD *Laumių dovanos: lietuvių mitologinės sakmės*. Paruošė N. Vėlius. Vilnius: Vaga, 1979.
- VRLP *Velykų rytą lelija pražydo. Verbų sekmadienio, Velykų, Jurginių papročiai ir tautosaka*. Parengė N. Marcinkevičienė (papročiai, tikėjimai, burtai), L. Sungailienė (dainuojamoji tautosaka), A. Vakariniene (choreografinis folkloras), (*Gyvoji tradicija*, kn. 4). Vilnius: Lietuvos liaudies kultūros centras, 2007.
- VŽ *Viduramžių žodynas*. Parengė Peter Dinzlbacher. Vilnius: Aidai, 2004.
- АФАН *Народные русские сказки А. Н. Афанасьева*. В трех томах. Подготовка и примечания В. Я. Проппа. Москва: Государственное Издательство Художественной Литературы, 1957.
- СУС *Сравнительный указательсюжетов: Восточнославянская сказка*. Сост. Л. Г. Барг, И. П. Березовский, К. П. Кабашников, Н. В. Новиков. Ленинград: Наука, 1979.

LITERATŪROS SARAŠAS

- Anegundi 2002 Anegundi Rajesh T., Sudha Rustagi, Kaveri Hallikeri, Sadanand Kedambadi. Natal and Neonatal Teeth: A Report of Four Cases. – *J Indian Soc Pedo Prev Dent*, 2002, 20(3), p. 86–92 [žiūrėta 2008-03-28].
Prieiga per internetą:
<http://medind.nic.in/jao/t02/i3/jaot02i3p86g.pdf>.
- Bagdanavičius 1969 Bagdanavičius Vytautas Jonas. *Kultūrinės gelmės pasakose*. Keturių dalių tautosakinė – teologinė studija. II knyga: Daugelio globėjų variantai. Chicago: Draugo spaustuvė, 1969.
- Bagdanavičius 1982 Bagdanavičius Vytautas Jonas. *Laumės. Jų religija ir kultūra*. – Chicago: Pedagoginis lituanistikos institutas, 1982.
- Bagdanavičius 1992 Bagdanavičius Vytautas Jonas. *Kultūrinės gelmės pasakose*. Keturių dalių tautosakinė – teologinė studija. Pirma dalis: Mokytojo variantai. Vilnius: Taura, 1992.
- Bagdanavičius 1999 Bagdanavičius Vytautas Jonas. *Laumių praeitis Lietuvoje*. – 2-as leid. Vilnius: Veja, 1999.
- Balčiūtė 1997 Balčiūtė Lina. Struktūrinė-semantinė pasakos „Trejų metų uždarbis“ analizė (AT 1651). – *Tautosakos darbai*, 1997, t. VI–VII (XIII–XIV), p. 91–97.
- Baldžius 2005 Baldžius Juozas. *Rinktiniai raštai: etnologijos ir tautosakos baruose*. Red. komis.: L. Sauka (pirm.) ir kt. Sudarė ir parengė S. Skrodenis. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2005.
- Balys 1943 Balys Jonas. Krikštynos mūsų kaime. – *Naujoji Lietuva*, Nr. 91–92, p. 2.
- Balys 2000 a Balys Jonas. Lietuvių liaudies pasaulėjauta tikėjimų ir papročių šviesoje. – *Raštai*, t. II. Parengė R. Repšienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2000, p. 1–61.
- Balys 2000 b Balys Jonas. Straipsniai „Lietuvių enciklopedijoje“ – *Raštai*, t. II. Parengė R. Repšienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2000, p. 62–213.
- Balkutė 2007 Balkutė Rita. Namų daiktai ir aplinka gydomojų praktikoje. – *Žmogus ir gyvenamoji aplinka. Konferencijos medžiaga iš konferencijų ciklo „Būtis. Gimtis. Mirtis“*. Sudarė N. Marcinkevičienė. Vilnius: Lietuvos liaudies kultūros centras, 2007, p. 177–203.

- Balsys 2005 Balsys Rimantas. Vaisingumo skatinimas tradicinių vestuvių papročiuose. – *Lyčių samprata tradicinėje kultūroje. Konferencijos medžiaga iš konferencijų ciklo „Būtis. Gimtis. Mirtis. Pasaulėžiūros ir pasaulėjautos aspektai”*. Sudarė B. Imbrasienė, V. Šatkauskienė. Vilnius: Lietuvos liaudies kultūros centras, 2005, p. 62–69.
- Bareikytė-Nakienė 1997 Bareikytė-Nakienė Austė. Vaikų ne vaikų dainos. – *Liaudies kultūra*, 1997, nr. 6, p. 24–25.
- Bauman 1983 Bauman Richard. The Field Study of Folklore in Context. – *Handbook of American Folklore*. Edited by R. M. Dorson, I. G. Carpenter. Bloomington: Indiana University Press, 1983, p. 362–368.
- Ben-Amos 2002 Ben-Amos Dan. „Konteksto“ kontekstas. – *Tautosakos darbai*, 2002, t. XVI (XXIII), p. 234–247.
- Beresnevičius 1990 Beresnevičius Gintaras. *Dausos: pomirtinio gyvenimo samprata senojoje lietuvių pasaulėžiūroje*. Klaipėda: Gimtinė, 1990.
- Bikulčienė 2000 Bikulčienė Laimutė. Vaikų auginimas. – *Širvintos*. Vilnius: Versmė, 2000, p. 214–217.
- Bokačas 1987 Bokačas Gžovanis. *Dekameronas*. Iš italų kalbos vertė E. Viskanta. Vilnius: Vaga, 1987.
- Brajinskienė 2007 Brajinskienė Emilija. Apie šulinį, pirtį, jaują. – *Žmogus ir gyvenamoji aplinka. Konferencijos medžiaga iš konferencijų ciklo „Būtis. Gimtis. Mirtis”*. Sudarė N. Marcinkevičienė. Vilnius: Lietuvos liaudies kultūros centras, 2007, p. 86–92.
- Budreckas 1936 Budreckas P. Kadugio kultas senovėje. – *Trimitas. Lietuvos šaulių laikraštis*, 1936, nr. 29 (814), Kaunas, p. 701.
- Buflienė 2003 Buflienė Giedrė. „Bačkoj augintas, pro špuntą penėtas“: meninio vaizdo raiškos įvairovė. – *Tautosakos darbai*, 2003, t. XIX (XVIII), p. 13–85.
- Bugailiškis 1938 Bugailiškis Peliksas. Šis tas apie mūsų dorovinių prasižengimų baudžiamuosius papročius. – *Gimtasai kraštas*, 1938, Nr. 1–2, p. 265–267.
- Būgienė 1999 Būgienė Lina. Mitynis vandens įprasminimas lietuvių sakmėse, padavimuose ir tikėjimuose. – *Tautosakos darbai*, 1999, t. XI (XXVI), p. 95–106.
- Būgienė 2004 Būgienė Lina. Komunikacinės sistemos kontekstas: sakmių ir patarlių sąveikos. – *Tautosakos darbai*, 2004, t. XX (XXVII), p. 13–19.

- Buračas 1932 Buračas Balys. Gyvulių išgynimo apeigos. – *Gimtasai kraštas*, 1932, Nr. 2, p. 99–102.
- Buračas 1993 Buračas Balys. *Lietuvos kaimo papročiai*. Vilnius: Mintis, 1993.
- Chaucer 1960 Chaucer Geoffrey. *The Canterbury Tales*. Translated into modern english by N. Coghill. Baltimore: Penguin books, 1960.
- Cocchiara 1980 Cocchiara Giuseppe. *Il Paese di Cuccagna e altri studi di folklore*. Torino: Editore Boringhieri, 1980.
- Daukantas 1993 Daukantas Simonas. *Būdas senovės lietuvių, kalnėnų ir žemaičių*. Parengė B. Vanagienė. 2-asis leid. Vilnius: Ethnos 91', 1993.
- Daunys 2006 Daunys Stasys. Vaikų auklėjimo papročiai. – *Papilė*, II, III dalys. Vyr. red. V. Girininkienė. Vilnius: Versmė, 2006, p. 105, 106.
- Dieliautas 2008 Dieliautas Jurgis. Vaikas vaikaujantis: fenomenologinės variacijos vaikystės filosofijos tema. – *Acta humanitarica universitatis Saulensis. Mokslo darbai, t. 5 (2007): Vaikas lietuvių ir pasaulio kultūrose*. Sudarė D. Maskuliūnienė. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla, 2008, p. 259–271.
- Dobrovolski 1987 Dobrovolski Kazimierz. Peasant Traditional Culture. – *Peasant and Peasant Societies*. Edited by T. Shanin. New York: Basil Blackwell, 1987.
- Dundulienė 1989 Dundulienė Pranė. *Duona lietuvių buityje ir papročiuose*. Kaunas: Šviesa, 1989.
- Dundulienė 1990 Dundulienė Pranė. *Senovės lietuvių mitologija ir religija*. Vilnius: Mokslo, 1990.
- Dundulienė 1991 Dundulienė Pranė. *Lietuvių šventės: tradicijos, papročiai, apeigos*. Vilnius: Mintis, 1991.
- Dundulienė 2005 Dundulienė Pranė. *Senieji lietuvių šeimos papročiai*. 3-asis leidimas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2005.
- Dundulienė 2006 Dundulienė Pranė. *Akys lietuvių pasaulėjautoje*. 3-asis leidimas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2006.
- Emsley 1996 Clive Emsley. *Crime and Society in England, 1750-1900*. New York: Longman, 1996.
- Frazer 1961 Frazer James George. *The New Golden Bough. A New Abridgment of the Classic Work*. Edited by Theodor H. Gaster. New York: Criterion Books, 1961.

- Grigas 1968 Grigas Kazys. Smulkioji lietuvių tautosaka. – *Lietuvių tautosaka*, t. 5: *Smulkioji tautosaka. Žaidimai ir šokiai*. Medžiagą paruošė K. Grigas. Vilnius: Mintis, 1968, p. 9–74.
- Gudzinevičiūtė 2008 Gudzinevičiūtė Ona Laima. Žodis „vaikas“: ypatumai, vartoseną. – *Acta humanitarica universitatis Saulensis. Mokslo darbai, t. 5 (2007): Vaikas lietuvių ir pasaulio kultūrose*. Sudarė D. Maskuliūnienė. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla, 2008, p. 198–203.
- Gura 2005 Gura V. Aleksandr. Coitus in the Symbolic Language of Slavic Culture. – *Folklore: An Electronic Journal of Folklore*. Tartu: Institute of Estonian Language, October, 2005, vol. 30, p. 135–154 [žiūrėta 2008-03-28]. Prieiga per internetą:
<http://www.folklore.ee/folklore/vol30/gura.pdf>.
- Huizinga 1996 Huizinga Johan. *Viduramžių ruduo: Studija apie keturiolikto ir penkiolikto šimtmečio gyvenimą ir mąstyseną Prancūzijoje ir Nyderlanduose*. Vilnius: Amžius, 1996.
- Jablonskis 1993 Jablonskis Ignas. Pasakojimai su nekrikštytais vaikais. – *Budrių kaimas. (Iš praeities, sodybos ir pastatai, darbai ir buitį, pasakojimai.)*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993, p. 183–185.
- Jarašiūnaitė 1993 Jarašiūnaitė Aušra. Ralio, karvute, ralio... Aukštaičių ganymo papročiai. – *Liaudies kultūra*, 1993, nr. 3, p. 15–16.
- Jasiūnaitė 2000 Jasiūnaitė Birutė. Iš lietuvių mitologinės leksikos: baūbas bei jo padermė. – *Baltistica*, 2000, t. XXXV(2), p. 171–191.
- Jasiūnaitė 2001 Jasiūnaitė Birutė. „Gužutis vaiką parnešė!“ (Nepaprasta žmogaus kilmė frazeologijoje). – *Baltistica*, 2001, t. XXXVI(2), p. 277–297.
- Jasiūnaitė 2007 Jasiūnaitė Birutė. „Dievas kojas aunas“ (mitologinių personažų daiktai frazeologijoje: apdaras ir apavas). – *Baltistica*, 2007, t. XLII(3), p. 437–456.
- Jokimaitienė 1970 Jokimaitienė Pranė. *Lietuvių liaudies vaikų dainos*. Vilnius: Vaga, 1970.
- Jonynas 1976 Jonynas Ambraziejus. Pasakojamoji lietuvių tautosaka (Nuotykių pasakos, buitinės pasakos, anekdotai, sakmės, padavimai, pasakojimai, oracijos ir kt.). – *Lietuvių tautosaka. T. IV: Pasakos. Sakmės. Pasakojimai. Oracijos*. Medžiagą paruošė L. Sauka, A. Seselskytė, N. Vėlius, K. Viščinis. Vilnius: Mintis, 1967, p. 7–60.
- Jucevičius 1959 Jucevičius Liudvikas Adomas. *Raštai*. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros I-kla, 1959.

- Jurginis, Lukšaitė 1981 Jurginis Juozas, Lukšaitė Ingė. *Lietuvos kultūros istorijos bruožai: (Feodalizmo epocha. Iki aštuonioliktojo amžiaus)*. Vilnius: Mokslas, 1981.
- Kairiūkštytė-Jaciniene 1976 Kairiūkštytė-Jaciniene Halina. Balta spalva lietuvių aprangoje. – *Pergalė*, 1976, nr. 10, p. 156–163.
- Kaiste 2005 Kaiste Jaana. Das eigensinnige Kind. Schrecken in pädagogischen Warnmärchen der Aufklärung und der Romantik. – *Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Germanistica Upsaliensia* 49. Stockholm: Elanders Gotab, 2005.
- Kaivola-Bregenhøj 2005 Kaivola-Bregenhøj Annikki. Pasakojimas ir pasakojimo pateikimas (ištrauka). – *Tautosakos darbai*, 2005, t. XXII (XXIX), p. 203–218.
- Kašėtienė 2003 Kašėtienė Rasa. Kaip apie mirtį kalbėjo mūsų senoliai. – *Tautosakos darbai*, 2003, t. XVIII (XXV), p. 100–108.
- Katkus 1949 Katkus Mikalojus. *Balanos gdynė*. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros I-kla, 1949.
- Kavaliauskienė 2006 Kavaliauskienė Aušra. *Vestuviniai simboliai lietuvių liaudies dainose: spalvinis aspektas*: Daktaro disertacija, Vytauto Didžiojo universitetas. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2006.
- Kerbelytė 1992 a Kerbelytė Bronislava. Liaudies pasakos – žmogaus mąstymo ir kalbos lavintojos. – *Tautosakos darbai*, 1992, t. I (VIII), p. 168–173.
- Kerbelytė 1992 b Kerbelytė Bronislava. Žmogus sakmėse. – *Liaudies kultūra*, 1992, nr. 4, p. 13–14.
- Kerbelytė 1993 a Kerbelytė Bronislava. A. J. Greimas – mitologinių tekstų aiškintojas. – *Tautosakos darbai*, 1993, t. II (IX), p. 44–53.
- Kerbelytė 1993 b Kerbelytė Bronislava. Arklys – toteminis gyvūnas? – *Liaudies kultūra*, 1993, nr. 4, p. 13–15.
- Kerbelytė 1995 a Kerbelytė Bronislava. Pasakojamoji tautosaka: įvadas. – *Lietuvinių žodis*. Parengė K. Grigas, Z. Kelmickaitė ir kt. Red. komis. N. Vėlius (pirm.) ir kt. Kaunas: Litterae universitatis, 1995, p. 221–229.
- Kerbelytė 1995 b Kerbelytė Bronislava. Structural-Semantic Principles of Formation of the Type of the Folk Tale. – *Artes Populares: Folk Narrative and Cultural Identity*, 1995, vol. 1 (16-17), p. 436–440.
- Kerbelytė 1996 a Kerbelytė Bronislava. Evaluation of Human Beings' Behaviour in Folk Tales. – *Beiträge zur Europäische Ethnologie und Folklore*, 1996, teil 1, p. 371–379.

- Kerbelytė 1996 b Kerbelytė Bronislava. Trials of Heroes in Novelle Tales. – *Studies in Folklore and Popular Religion*, 1996, vol. 1, p. 49–53.
- Kerbelytė 1997 a Kerbelytė Bronislava. Pieną atimančios ir ant šluotos skraidančios raganos: fantastika ir tikrovė. – *Tautosakos darbai*, 1997, t. VI-VII (XIII-XIV), p. 61–75.
- Kerbelytė 1997 b Kerbelytė Bronislava. *Liaudies pasakos prasmė*. Vilnius: Presvika, 1997.
- Kerbelytė 1998 a Kerbelytė Bronislava. Pasakos ar mitai. – *Darbai ir dienos*, 1998, t. 6(15), p. 145–152.
- Kerbelytė 1998 b Kerbelytė Bronislava. Herojų išmėginimų ypatumai skirtingų žanrų pasakose. – *Tautosakos darbai*, 1998, t. VIII (XV), p. 75–82.
- Kerbelytė 1998 c Kerbelytė Bronislava. Tradicinės bendravimo formos ir šeimos problemos. – *Tautosakos darbai*, 1998, t. IX (XVI), p. 186–189.
- Kerbelytė 1999 a Kerbelytė Bronislava. Folk Legends as a Means of Research into Customs. A Structural-Semantic Classification. – *Darbai ir dienos*, 1999, t. 11(20), p. 53–59.
- Kerbelytė 1999 b Kerbelytė Bronislava. Raganos joja žirniauti. – *Senovės baltų kultūra. Nr. 5: Augalų ir gyvūnų simboliai*. Sudarė E. Usačiovaitė. Vilnius: Gervelė, 1999, p. 237–247.
- Kerbelytė 2005 Kerbelytė Bronislava. *Tautosakos poetika*. Mokymo priemonė etnologijos specialybės studentams. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2005.
- Kerbelytė 2006 Kerbelytė Bronislava. Why the Literary Interpretation of a Tale is not Popular? – *Folklore: An Electronic Journal of Folklore*. Tartu: Institute of Estonian Language, 2006, vol. 34, p. 31–38 [žiūrėta 2008-11-18]. Prieiga per internetą:
<http://www.folklore.ee/folklore/vo34/kerbelyte.pdf>.
- Kerbelytė 2008 Kerbelytė Bronislava. Dvasregiai lietuvininkų ir lietuvių sakmėse. – *Res Humanitariae III*. Klaipėda: Klaipėdos universitetas, 2008, p. 84–99.
- Kėdaitis-Kėdavičius 1942 Kėdaitis-Kėdavičius kazimieras. Vaikų ir piemenų bausmės. – *Gimtasai kraštas*, 1942, nr. 30, p. 107–109.
- Kiškienė 2008 Kiškienė Elena. Keiksmų galia. – *Šiaurės Atėnai*, 2008-08-08, nr. 30 (904). [žiūrėta 2008-03-28]. Prieiga per internetą:
http://www.culture.lt/satenai/?leid_id=903&kas=straipsnis&st_id=16152

- Kiškūnė, Pociūtė 2005 Kiškūnė Laimė, Pociūtė Rima. *Gimdymas ir gimimas: šiandieninės patirtys pribuvėjų istorijos kontekste*. Vilnius: Dialogo kultūros institutas, 2005.
- Klaus 1998 Klaus Arnold. Gyvenimo tarpsniai: Viduramžiai. – *Europos mentaliteto istorija: Pagrindinių temų apybraižos*. Sudarė P. Dinzlbacher. Vilnius: Aidai, 1998 p. 184–189.
- Knabikienė 2001 Knabikienė Gina. Archetipiniai mergaitės iniciacijų vaizdiniai lietuvių pasakoje „Aguonėlė“. – *Liaudies kultūra*, 2001, nr. 2, p. 49–52.
- Kneipp 1929 Kneipp S. Kūdikių globa ligoje ir sveikatoje. – *Moterų dirva*, 1929, nr. 4 (150), p. 12–14.
- Korzonaitė 1999 Korzonaitė Edita. „Žmogus pasikorėlės vestuvėse“: papročiai mitologinėje sakmėje ir tikrovėje. – *Liaudies kultūra*, 1999, nr. 3, p. 21–26.
- Korzonaitė 2000 a Korzonaitė Edita. Akmens paskirtis laidojimo papročiuose: realijos folklore. – *Tautosakos darbai*, 2000, t. XII (XIX), p. 189–195.
- Korzonaitė 2000 b Korzonaitė Edita. Keli sakmių ir papročių sąveikos atvejai. – *Tautosakos darbai*, 2000, t. XIII (XX), p. 43–53.
- Korzonaitė 2003 a Korzonaitė Edita. Sakmių, tikėjimų ir papročių sąveikos. – *Tautosakos darbai*, 2003, t. XIX (XXVI), p. 84–94.
- Korzonaitė 2003 b Korzonaitė Edita. Žmogaus ir numirėlio bendravimas: išmonės ir realybės santykis folklore. – *Tautosakos darbai*, 2003, t. XVIII (XXV), p. 167–176.
- Korzonaitė, Šlekonytė 2005 Korzonaitė Edita, Šlekonytė Jūratė. Bronislavos Kerbelytės darbų bibliografija. – *Tautosakos darbai*, 2005, t. XXII (XXIX), p. 298–313.
- Krėvė 1930 Krėvė-Mickevičius Vincas. Dzūkų vestuvės. – *Mūsų tautosaka*, 1930, t. II, p. 17–93.
- Krėvė 1935 Krėvė-Mickevičius Vincas. Krikštytųjų apeigos Dzūkijoje. – *Mūsų tautosaka*, 1935, t. VII, p. 30–46.
- Kriauza 1943 Kriauza Albinas. Vaikai ir jų auginimas Kupiškio apylinkėse. – *Gimtasai kraštas*, 1943, nr. 31, p. 203–235.
- Kriauza 1944 Kriauza Albinas. Skolinimosi papročiai Kupiškio apylinkėse. – *Gimtasai kraštas*, 1944, nr. 32, p. 33–35.
- Kriauza 1944 (1996) Kriauza Albinas. Vaikų mirtis ir laidojimas. – *Gimtasai kraštas*, 1944 (1996), nr. 32, p. 20–25.

- Kudirka 1990 Kudirka Juozas. *Kūčių naktis*. Vilnius: Lietuvos liaudies kultūros centras ir Vizija, 1990.
- Kudirka 1993 a Kudirka Juozas. *Lietuviškos Kūčios ir Kalėdos*. Vilnius: Vaga, 1993.
- Kudirka 1993 b Kudirka Juozas. *Vilniaus verbos*. Vilnius: Mintis, 1993.
- Kulakauskienė 2006 Kulakauskienė Dovilė. *Magija bręstančios asmenybės gyvenime (XX a. II pusės – XXI a. pr Lietuvoje)*: Daktaro disertacija, Vytauto Didžiojo universitetas. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2006.
- Kulakauskienė 2008 Kulakauskienė Dovilė. Pirmoji magijos praktika moksleivių gyvenime: dvaselių kvietimai. – *Tautosakos darbai*, 2008, t. XXXV, p. 134–150.
- Kursīte 1996 Kursīte Janīna. *Latviešu folklorā mītu spoguļi*. Rīga: Zinātne, 1996.
- Lapinskienė 2004 Lapinskienė Andželika. Kaimynų tarpusavio santykiai bei liaudies etiketas XX a. Dzūkijos kaimo kasdienybėje – *Liaudies kultūra*, 2004, nr. 1, p. 12–21.
- Lapinskienė 2005 Lapinskienė Andželika. *Etiketas ir žmonių tarpusavio santykiai Lietuvos kaime XX a.*: Daktaro disertacija, Vytauto Didžiojo universitetas. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2005.
- Laurinkienė 1996 Laurinkienė Nijolė. Laumės likimas. – *Liaudies kultūra*, 1996, nr. 5, p. 14–19.
- Lukminienė 2007 Lukminienė Regina. Artimoji aplinka ir mirties ženklai, vėlės. – *Žmogus ir gyvenamoji aplinka. Konferencijos medžiaga iš konferencijų ciklo „Būtis. Gimtis. Mirtis”*. Sudarė N. Marcinkevičienė. Vilnius: Lietuvos liaudies kultūros centras, 2007, p. 55–68.
- Macijauskaitė 2004 Macijauskaitė Jurgita. Boružės interpretacija lietuvių tautosakoje: Dievo ir velnio karvutės. – *Liaudies kultūra*, 2004, nr. 1, p. 26–28.
- Macijauskaitė-Bonda 2006 Macijauskaitė-Bonda Jurgita. Lietaus ir sniego šaukimas bei nuvarymas lietuvių vaikų folklore. – *Tautosakos darbai*, 2006, t. XXXI, p. 169–182.
- Marcinkevičienė 1999 Marcinkevičienė Dalia. *Vedusiųjų visuomenė: santuoka ir skyrybos Lietuvoje XIX amžiuje – XX amžiaus pradžioje*. Vilnius: Vaga, 1999.
- Marcinkevičienė 2003 Marcinkevičienė Nijolė. Motinos žodžio galia: prakeiksmi. – *Liaudies kultūra*, 2003, nr. 1, p. 54–61.
- Mardosa 2007 Mardosa Jonas. Sodybos ir pastatų apsauga su verbomis: liaudiškojo pamaldumo raiškos formos XX a. – *Žmogus ir gyvenamoji aplinka. Konferencijos medžiaga iš konferencijų ciklo „Būtis. Gimtis. Mirtis”*.

- Sudarė N. Marcinkevičienė. Vilnius: Lietuvos liaudies kultūros centras, 2007, p. 55–68.
- Mencej 2008 Mencej Mirjam. Walking in Cycles. – *Space and Time in Europe: East and West, Past and Present*. Edited by M. Mencej. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 2008, p. 35–65.
- Merkienė 1992 Merkienė Irena Regina. Linksmosios mėsiedo šventės. – *Liaudies kultūra*, 1992, nr. 1, p. 9–11.
- Metford 2001 Metford John Callan James. *Krikščionybė: realijos ir legendos*. Vilnius: Alma Littera, 2001.
- Mickevičius 1938 Mickevičius Juozas. Apie dorovinių nusizengimų baudimus Žemaičiuose. – *Gimtasai kraštas*, 1938, Nr. 3–4, p. 412–414.
- Mikštaitė-Čičiurkienė 2007 Mikštaitė-Čičiurkienė Regina. *Piemenavimas švenčių krašte XX a. Monografija*. Švenčionys: Firidas, 2007.
- Milašius 1989 Milašius Oskaras. *Lietuviškos pasakos*. Vilnius: Vyturys, 1989.
- Morris 2001 Morris Henry Madison. *The Remarkable wisdom of Solomon: Ancient Insights from the Song of Solomon, Proverbs, and Ecclesiastes*. Green Forest, AR : Master Books, 2001.
- Narbutas 1998 a Narbutas Ignas. Senieji lietuvininkų tikėjimai. – *Darbai ir Dienos*, 1998, nr. 6 (15), p. 51–108.
- Narbutas 1998 b Narbutas Ignas. *Senujų lietuvininkų mitinis pasaulis: Mitinės figūros ir jų aplinka*. Daktaro disertacijos santrauka. Humanitariniai mokslai, etnologija (07 H). Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 1998.
- O'Connor 1991 O'Connor Anne. Child Murderess and Dead Child Traditions. A Comparative Study. – *FF Communications*, 1991, No. 249.
- Paukštytė 1995 a Paukštytė Rasa. Gimtuvės – Vyšniauskaitė A., Kalnius P., Paukštytė R. *Lietuvių šeima ir papročiai*. Vilnius: Mintis, 1995, p. 396–441.
- Paukštytė 1995 b Paukštytė Rasa. Kūdikio laukimas tradicinėje kaimo ir šiuolaikinėje bendruomenėje (XIX a. pab. – XX a.). – *Liaudies kultūra*, 1995, nr. 5, p. 15–17.
- Paukštytė 1999 Paukštytė Rasa. *Gimtuvės ir krikščionys Lietuvos kaimo gyvenime: XIX a. pabaigoje–XX a. pirmojoje pusėje*. Vilnius: Diemedžio leidykla, 1999.
- Paukštytė-Šaknienė 2002 Paukštytė-Šaknienė Rasa. Lokalinės kultūros struktūrinės kaitos kontūrai: gimtuvių papročių ciklas XX a. Dzūkijoje. – *Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos*, 2002, nr. 2(11), p. 71–88.

- Paukštytė-Šaknienė 2003 Paukštytė-Šaknienė Rasa. Liaudies kultūra mieste. Vilniečių krikštynos. – *Lituanistica*, 2003, nr. 2(54), p. 112–125.
- Paukštytė-Šaknienė 2004 a Paukštytė-Šaknienė Rasa. Kultūrinių reprodukcijos aspektų raiška kaimo kultūroje. – *Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos*, 2004, nr. 4(13), p. 89–110.
- Paukštytė-Šaknienė 2004 b Paukštytė-Šaknienė Rasa. Požiūris į abortus Aukštaitijoje. – *Liaudies kultūra*, 2004, nr. 5, p. 14–23.
- Paukštytė-Šaknienė 2007 Paukštytė-Šaknienė Rasa. Gimimas ir krikštynos. – *Šiaurės Lietuvos kultūros paveldas. 1: Papročiai*. Sudarytojas V. Didžpetris. Kaunas: Žiemgalos leidykla, 2007, p. 9–29.
- Paukštytė-Šaknienė 2008 Paukštytė-Šaknienė Rasa. Gimtuvės. – Vyšniauskaitė A., Kalnius P., Paukštytė R. *Lietuvių šeima ir papročiai*. 2-asis papild. leid. Vilnius: Mintis, 2008, p. 434–482.
- Pentikäinen 1968 Pentikäinen Juha. The Nordic Dead-Child Tradition. Nordic Dead-Child Beings. A Study in Comparative Religion. – *FF Communications*, 1968, No. 202.
- Pernoud 2007 Pernoud Régine. *Moteris katedrų laikais*. Iš prancūzų kalbos vertė I. Mikalkevičienė. Vilnius: Vaga, 2007.
- Racėnaitė 2001 Racėnaitė Radvilė. Mirtį pranašaujantys ženklai lietuvių tradicinėje kultūroje. – *Tautosakos darbai*, 2001, t. XV(XXII), p. 222–233.
- Racėnaitė 2005 a Racėnaitė Radvilė. *Žmogaus gyvenimo trukmės ir kokybės samprata lietuvių folklore*: Daktaro disertacija, Vytauto Didžiojo universitetas. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2005.
- Racėnaitė 2005 b Racėnaitė Radvilė. Novelinė pasaka „Edipas“ (AT 931). Individualaus atlikimo atspindžiai užrašytame pasakos tekste. – *Tautosakos darbai*, 2005, t. XXII (XXIX), p. 100–110.
- Racėnaitė 2007 a Racėnaitė Radvilė. Regimieji mirties pavidalai skirtinguose lietuvių tautosakos žanruose. – *Tautosakos darbai*, 2007, t. XXXIII, p. 72–90.
- Racėnaitė 2007 b Racėnaitė Radvilė. Structural-Semantic Analysis and Some Peculiarities of Lithuanian Novelle Tales. – *Folklore: An Electronic Journal of Folklore*. Tartu: Institute of Estonian Language, 2007, vol. 36, p. 101–112 [žiūrėta 2008-11-18]. Prieiga per internetą: <http://www.folklore.ee/folklore/vo36/racenaite.pdf>.
- Račiūnaitė 1991 Račiūnaitė Rasa. Dorovinės vertybės krikštynų papročiuose. – *Lietuvių liaudies papročiai: Mokslinės praktinės konferencijos medžiaga 1989 m.*

- kovo 30 d.* Sudarė J. Kudirka. Vilnius: Lietuvos liaudies kultūros centras, 1991, p. 137–144.
- Račiūnaitė 1995 Račiūnaitė Rasa. Moteris laidotuvių papročiuose. – *Liaudies kultūra*, 1995, nr. 5, p. 18–21.
- Račiūnaitė 1997 Račiūnaitė Rasa. Perėjimo ritualai gimtųjų, vestuvių ir laidotuvių papročiuose. – *Liaudies kultūra*, 1997, nr. 5, p. 10–12.
- Račiūnaitė 2002 Račiūnaitė Rasa. *Moteris tradicinėje lietuvių kultūroje: gyvenimo ciklo papročiai (XIX a. pabaiga – XX a. vidurys)*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2002.
- Račiūnaitė 2003 Račiūnaitė Rasa. Rituals of Birth in the Context of Life Cycle (End of the 19th – Middle of the 20th Centuries). – *Maailmapildi mõistmised*. Eesti Rahva Muuseumi 44. konverents. Editor-in-chief P. Runnel. Tartu: OÜ Vali Press, 2003 p. 168–170.
- Račiūnaitė 2007 Račiūnaitė Rasa. Child's Socialization in the Traditional Lithuanian Culture. — *Literatūra un kultūra: process, mijiedarbība, problēmas. Bērns kultūrā. Zinātnisko rastu krājums*. T. IX. Daugavpils: Akadēmiskais apgāds „Saule“, 2007, p. 189–194.
- Račiūnaitė-Paužuolienė 2006 Račiūnaitė-Paužuolienė Rasa. XIX a. pabaigos – XXI a. pradžios gyvenimo ciklo papročiai. – *Papilė*, II, III dalys. Vyr. red. V. Girininkienė. Vilnius: Versmė, 2006, p. 164–182.
- Razauskas 1997 Razauskas Dainius. Laumės likimas liaudies kultūroje. – *Liaudies kultūra*, 1997, nr. 3, p. 42–46.
- Razauskas 2007 Razauskas Dainius. Krosnies mitinis vaizdynas. – *Žmogus ir gyvenamoji aplinka. Konferencijos medžiaga iš konferencijų ciklo „Būtis. Gintis. Mirtis“*. Sudarė N. Marcinkevičienė. Vilnius: Lietuvos liaudies kultūros centras, 2007, p. 155–166.
- Razauskas 2008 „Mėnuo kaktoje“. „Laukis“ lietuvių tradicijoje ir kai kurios netikėtos sąsajos. – *Tautosakos darbai*, 2008, t. XXXVI, p. 86–100.
- Rekašius 1995 Rekašius Albinas. Jurgi Jurgi, ko tu burbi. – *Šiaurės Atėnai*, 1995-04-22, nr. 16, p. 5.
- Röhrich 2002 Röhrich Lutz. „Und weil sie nicht gestorben sind...“: *Anthropologie, Kulturgeschichte und Deutung von Märchen*. Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 2002.
- Röhrich 2003 Röhrich Lutz. Rätsel des Teufels. – *Enzyklopädie des Märchens*, vol. 11. Berlin-New York, 2003, p. 275–280.

- Rublack 2001 Rublack Ulinka. *The Crimes of Women in Early Modern Germany*. Oxford: Oxford University Press, 2001.
- Ruškus 2002 Ruškus Jonas. *Negalės fenomenas*. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla, 2002.
- Sarcevičienė 2003 Sarcevičienė Jolita. Vaikas XVI–XVII a. LDK visuomenėje: galimi auklėjimo ir socializacijos modeliai. – *Menotyra*, 2003, nr. 2 (31), p. 4–10.
- Sarcevičienė 2003 Sarcevičienė Jolita. *Lietuvos didikės XVI a. II p. – XVII a. I p. proginėje literatūroje: portretai ir įvaizdžiai*. Vilnius: Versus aureus, 2005.
- Satu 1995 Satu Apo. The Narrative World of Finnish Fairy Tales. Structure, Agency, and Evaluation in Southwest Finnish Folktales. – *FF Communications*, 1995, No. 256.
- Sauka 1970 Sauka Donatas. *Tautosakos savitumas ir vertė*. Vilnius: Vaga, 1970.
- Sčesnulevičius 1938 Sčesnulevičius Kazimieras. Kaimo piemenys ir ganymas Valkininkų apylinkėje (Vilniaus krašte). – *Gimtasai kraštas*, 1938, nr. 1–2 (17–18), p. 229–236.
- Scherf 1987 Scherf Walter. *Die Herausforderung des Dämons: Form und Funktion grausiger Kindermärchen; eine volkscundliche und tiefenpsychologische Darstellung der Struktur, Motivik und Rezeption von 27 untereinander verwandten Erzähltypen*. München, New York: K. G. Saur, 1987.
- Schmidt 1999 Schmidt Sigrid. *Hänsel und Gretel in Afrika. Märchentexte aus Namibia im internationalen Vergleich*. Afrika erzählt 7. Köln: Rüdiger Köppe Verlag, 1999.
- Schmidt 2005 Schmidt Sigrid. Children in Nama and Damara Tales of Magic. – *Folklore*, 2005, nr. 116, p. 155–171.
- Schmidt 2007 Schmidt Sigrid. Children Born from Eggs. African Magic Tales. – *Texts and Discussions. Afrika erzählt*, vol 9. Köln: Rüdiger Köppe Verlag, 2007.
- Seselskytė 1985 Seselskytė Adelė. *Lietuvių stebuklinės pasakos apie pamotę ir podukrą*. Vilnius: Vaga, 1985.
- Sharpe 2008 Sharpe James A. *Crime in Seventeenth-Century England: A County Study*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

- Sirutavičius 2002 Sirutavičius Vladas. Nusikaltimai „dėl gėdos“: naujagimių žudymai XIX a. Lietuvos visuomenėje. – *Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos*, 2002, nr. 2(11), p. 147–158.
- Skabeikytė 1998 Skabeikytė Gražina. Kodėl dramblio akys rudonos?: (Dabartinio vaikų folkloro ypatumai). – *Rubinaitis: Žurnalas apie vaikų knygas*, 1998, nr. 1(8), p. 13–16.
- Skabeikytė-Kazlauskienė 2004 Skabeikytė-Kazlauskienė Gražina. Šiuolaikinių erzinimų specifika. – *Tautosakos darbai*, 2004, t. XXI (XXVIII), p. 118–126.
- Skabeikytė-Kazlauskienė 2005 Skabeikytė-Kazlauskienė Gražina. *Lietuvių tautosaka*. Kaunas: VDU leidykla, 2005.
- Skabeikytė-Kazlauskienė 2007 Skabeikytė-Kazlauskienė Gražina. *Mitas – tautosaka – vaikų literatūra*. Vilnius: Gimtasis žodis, 2007.
- Skabeikytė-Kazlauskienė 2008 Skabeikytė-Kazlauskienė Gražina. Petriukas – šiuolaikinių anekdotų triksteris. – *Tautosakos darbai*, 2008, t. XXXVI, p. 143–153.
- Skrodenis 1989 Skrodenis Stasys. Vaikas ir liaudies papročiai. – *Vaikai ir liaudies kūryba: Str. rinkinys*. Sudarė J. Kudirka. Vilnius: LTSR MMKC, p. 67–75.
- Stahlman 1998 Stahlman Ines. Gyvenimo tarpsniai: Antika. – *Europos mentaliteto istorija: Pagrindinių temų apybraižos*. Sudarė P. Dinzelbacher. Vilnius: Aidai, 1998 p. 177–183.
- Stonkuvienė 2006 Stonkuvienė Irena. Dorinis paauglių elgesys XX a. pirmosios pusės Lietuvos kaimo bendruomenėje. – *Acta paedagogica Vilnensia: mokslo darbai*, t. 17, 2006, p. 29–44.
- Straubergs 1990 Straubergs Kārlis. *Latviešu tautas paražas*. Sēj. 1. Rīga: Kabata, 1990.
- Stundžienė 1999 Stundžienė Bronė. Medžių simbolikos savitumas dainose. – *Augalų ir gyvūnų simboliai*. Senovės baltų kultūra, Nr. 5. Sudarė E. Usačiovaitė. Vilnius: Gervelė, 1999, p. 215–236.
- Stundžienė 2004 Stundžienė Bronė. Vestuvinių ir iniciacinių apeigų sąsajos dainose. – *Tautosakos darbai*, 2004, t. XXI (XXVIII), p. 13–32.
- Stukas, Valenta 2007 Stukas Henrikas, Valenta Alvydas. Pasakojamosios tautosakos pasaulis ir neįgalumas. – *Laumių vaikai*. Sudarė H. Stukas, A. Valenta. Vilnius: Brailio spauda, 2007, p. 9–24.
- Šaknienė 2005 Šaknienė Rasa. Būsimoji motinystė. – *Šiaurės Atėnai*, nr. 731 [žiūrėta 2006-06-12]. Prieiga per internetą:
http://ct.svs.lt/satenai/?leid_id=731&kas=spaudai&st_id=3174.

- Šaknys 1996 Šaknys Žilvytis Bernardas. *Jaunimo brandos apeigos Lietuvoje XIX a. pabaigoje – XX a. pirmojoje pusėje*. Vilnius: Pradai, 1996.
- Šidiškienė 1993 Šidiškienė Irma. Lietuvių XIX a. II p.–XX a. I p. įkapės. – *Lietuvos istorijos metraštis*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, p. 58–72.
- Šimkūnaitė 2001 Šimkūnaitė Eugenija. *Gyvenimo receptai*: straipsniai. Sudarė A. Grėbliūnas. Vilnius: Žuvėdra, 2001.
- Šlekonytė 2000 Šlekonytė Jūratė. Melų pasakų transformacijos Kazio Borutos „Jurgio Paketurio klajonėse“. – *Tautosakos darbai*, 2000, t. XII (XIX), p. 205–215.
- Šlekonytė 2003 Šlekonytė Jūratė. Herojus pasakotojas lietuvių melų pasakose. – *Tautosakos darbai*, 2003, t. XVIII (XXV), p. 152–166.
- Šlekonytė 2005 Šlekonytė Jūratė. Apie pasakų sekimo ypatumus. – *Tautosakos darbai*, 2005, t. XXII (XXIX), p. 86–99.
- Šmitas 2004 Šmitas Pēteris. *Latvių mitologija*. Iš latvių kalbos vertė D. Razauskas. Vilnius: Aidai, 2004.
- Tatariūnienė 1994 Tatariūnienė Rita. Vandens vaizdinys lietuvių liaudies stebuklinėse pasakose. – *Liaudies kultūra*, 1994, nr. 3, p. 9–11.
- Toporov 2000 Toporov Vladimir. *Baltų mitologijos ir ritualo tyrimai*. Rinktinė. Sudarė N. Mikhailov. Vilnius: Aidai, 2000.
- Trimakas 2001 Trimakas Ramūnas. Ligų etiologija lietuvių sakmėse. – *Tautosakos darbai*, 2001, t. XV (XXII), p. 200–221.
- Trimakas 2008 Trimakas Ramūnas. *Lietuvių liaudies medicina: etnografiniai ir folkloristiniai aspektai: XIX amžiaus pabaiga - XX amžiaus pirmoji pusė*: monografija. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008.
- Ulčinskas 1995 Ulčinskas Vladas. *Raitininkų kaimas (1850–1950)*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1995.
- Utkus 2005 Utkus Algirdas. Įgimtos raidos anomalijos lietuvių tautosakoje. – *Žmogaus samprata tradicinėje kultūroje. Konferencijos medžiaga iš konferencijų ciklo „Būtis. Gimtis. Mirtis“*. Sudarė R. Balkutė. Vilnius: Lietuvos liaudies kultūros centras, 2005, p. 204–206.
- Vaicekauskas 1995 Vaicekauskas Arūnas. Žiemos kalendorinės šventės. – *Dieveniškės*. Sudarė V. Mačiekus, red. D. Ulčinskaitė. Vilnius: Mintis, 1995, p. 345–353.

- Vaicekauskas 2005 Vaicekauskas Arūnas. *Lietuvių žiemos šventės. Bendruomeninės kalendorinio ciklo apeigos XIX a. pab. – XX a. pr.* Kaunas: VDU leidykla, 2005.
- Vaicekauskas 2007 Vaicekauskas Arūnas. *Vaikams apie senąsias lietuvių šventes.* Kaunas: Šviesa, 2007.
- Vaicekauskas 2008 Vaicekauskas Arūnas. *Lietuvių vaikų šventės.* Kaunas: Šviesa, 2008.
- Vaitkevičienė 1998 a Vaitkevičienė Daiva. Tikėjimų struktūros klausimu. – *Tautosakos darbai*, 1998, t. VIII (XV), p. 90–99.
- Vaitkevičienė 1998 b Vaitkevičienė Daiva. Dainos apie mirtį. – *Lietuvių liaudies dainynas*. [T. 14]: *Šeimos dainos*. [kn.] 3: *Netektys*. Parengė J. Ūsaiytė, D. Vaitkevičienė. Melod. parengė Ž. Ramoškaitė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, p. 25–36.
- Vaitkevičienė 1998 c Vaitkevičienė Daiva. Duonos gimimas. – *Tautosakos darbai*, 1998, t. IX (XVI), p. 56–61
- Vaitkevičienė 2001 Vaitkevičienė Daiva. *Ugnies metaforos: lietuvių ir latvių mitologijos studija*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2001.
- Valiukaitė 2000 Valiukaitė Lina. Stebuklinė pasaka „Trys nepaprasti kūdikiai“ kaimyninėse tautose. – *Tautosakos darbai*, 2000, t. XIII (XX), p. 62–78.
- Valiukaitė 2003 Valiukaitė Lina. Unikalus stebuklinės pasakos užrašymas. „Saulė ir vėjų motina“ (AT 516B). – *Tautosakos darbai*, 2003, t. XIX (XXVI), p. 66–75.
- Valk 1997 Valk Ülo. The Significance of Baptism in Estonian Folk Belief. – *Folklore: An Electronic Journal of Folklore*. Tartu: Institute of Estonian Language, October, 1997, vol. 5, p. 9–38 [žiūrėta 2008-11-18]. Prieiga per internetą:
<http://www.folklore.ee/folklore/vol5/ylohist1.htm>.
- Valk 1999 Valk Ülo. Angels in Estonian Folk Religion. – *Studies in Folklore and Popular Religion*, vol. 2. Tartu: Greif, p. 219–238.
- Varnaitė 1987 Varnaitė Irena. Džovanis Bokačas ir jo „Žmogiškojo komedija“. – Bokačas Džovanis. *Dekameronas*. Vilnius: Vaga, 1987, p. 612–623.
- Varžinskienė 2003 Varžinskienė Laura. Negalios istorija. – *Socialiniai neįgalumo aspektai: žmogui reikia žmogaus*. Straipsnių rinkinys Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2003, p. 119–126.

- Vasiliauskas 1989 Vasiliauskas Romanas. Vaikų moralinis auklėjimas ir skatinimas prie darbo Varėnos rajono valstiečių šeimoje. – *Dubičiai*. Redkol.: V. Milius ir kt. Vilnius: Mintis, 1989, p. 182–187.
- Vasiliauskas 2007 Vasiliauskas Romanas. Piemenavimas. Vaiko branda. – *Šiaurės Lietuvos kultūros paveldas. 1: Papročiai*. Sudarytojas V. Didžpetris. Kaunas: Žiemgalos leidykla, 2007, p. 37–49.
- Venskienė 2007 Venskienė Asta. The Formation of Child's Appearance and the Ideal of Ethnic Beauty. – *Literatūra un kultūra: process, mijiedarbība, problēmas. Bērns kultūrā. Zinātnisko rastu krājums*. T. IX. Daugavpils: Akadēmiskais apgāds „Saule“, 2007, p. 206–215.
- Vėlius 1977 Vėlius Norbertas. *Mitinės lietuvių sakmių būtybės: laimės, laumės, aitvarai, kaukai, raganos, burtininkai, vilktakiai*. Vilnius: Vaga, 1977.
- Vėlius 1987 Vėlius Norbertas. *Chtoniškasis lietuvių mitologijos pasaulis: folklorinio velnio analizė*. Vilnius: Vaga, 1987.
- Višinskaitė 2002 Višinskaitė Asta. Sapnų mįslės (mirties vaizdiniai Lietuvoje ir Latvijoje). – *Darbai ir dienos*, 2002, nr. 31, p. 285–300.
- Višinskaitė 2007 Višinskaitė Asta. *Lietuvių liaudies sapnų aiškinimai ir pasakojimai apie sapnus: Sandara, funkcionavimo specifika, reikšmės*: Daktaro disertacija, Vytauto Didžiojo universitetas. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2007.
- Vyšniauskaitė 1961 Vyšniauskaitė Angelė. Laidotuvių papročiai Lietuvoje XIX a. XX a. pirmaisiais dešimtmečiais. – *Iš Lietuvių kultūros istorijos*, t. 3. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1961, p. 132–157.
- Vyšniauskaitė 1964 Vyšniauskaitė Angelė. Šeimos butis ir papročiai. – *Lietuvių etnografijos bruožai*. Red. A. Vyšniauskaitė. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1964, p. 448–526.
- Vyšniauskaitė 1967 Vyšniauskaitė Angelė. *Lietuvių šeimos tradicijos*. Vilnius: Mintis, 1967.
- Vyšniauskaitė 1995 a Vyšniauskaitė Angelė. Vedybos. – Vyšniauskaitė A., Kalnius P., Paukštytė R. *Lietuvių šeima ir papročiai*. Vilnius: Mintis, 1995, p. 271–396.
- Vyšniauskaitė 1995 b Vyšniauskaitė Angelė. Laidotuvės. – Vyšniauskaitė A., Kalnius P., Paukštytė R. *Lietuvių šeima ir papročiai*. Vilnius: Mintis, 1995, p. 442–461.

- Vyšniauskaitė 1995 c Vyšniauskaitė Angelė. Dieveniškų senieji šeimos papročiai. – *Dieveniškės*. Sudarė V. Mačiekus, red. D. Ulčinskaitė. Vilnius: Mintis, 1995, p. 356–371.
- Vyšniauskaitė 1999 Vyšniauskaitė Angelė. *Lietuvio namai*. Vilnius: Lietuvos liaudies kultūros centras, 1999.
- Vyšniauskaitė 2008 Vyšniauskaitė Angelė. Vedybos. – Vyšniauskaitė A., Kalnius P., Paukštytė R. *Lietuvių šeima ir papročiai*. 2-asis papild. leid. Vilnius: Mintis, 2008, p. 289–433.
- Vitauskas 1937 Vitauskas Adomas. Vaikų gimdymas ir auginimas Padubysio valsčiuje. – *Gimtasai kraštas*, 1937, nr. 1, p. 65–71.
- Wilmantienė 1939 Kūdikio gimimas Prūsų lietuvių prietaruose ir papročiuose. – *Naujais Tilžės keleivis*. Tilžė, 1939, nr. 97, p. 2.
- Žukauskienė 2001 Žukauskienė Rita. *Raidos psichologija*. Vilnius: Margi raštai, 2001.
- Žumbakienė 2007 Žumbakienė Gražina. Medžiai ir gėlės sodybose. – *Žmogus ir gyvenamoji aplinka. Konferencijos medžiaga iš konferencijų ciklo „Būtis. Gimtis. Mirtis“*. Sudarė N. Marcinkevičienė. Vilnius: Lietuvos liaudies kultūros centras, 2007, p. 128–137.
- Арсенова 1999 Арсенова Елена Владимировна. Представления об «особом» знании и способах его передачи у восточных славян. – *Проблемы социального и гуманитарного знания*. Сборник научных работ, т. 2. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 1999, p. 185–194.
- Байбурин 1992 Байбурин Альберт Кашфуллович. О кулинарном коде ритуала. – *Балканские чтения 2: Симпозиум по структуре текста*. Москва: Ин-т славяноведения и балканистики РАН, 1992, p. 66–68.
- Баранов 2001 Баранов Д. А. Родинный обряд: время, пространство, движение. – *Родины, дети, повитухи в традициях народной культуры*. Сост. Е. А. Белоусова, отв. ред. С. А. Неклюдов. Москва: изд-во Российского государственного гуманитарного университета, 2001, p. 9–30.
- Валенцова, Виноградова 1999 Валенцова Марина Михайловна, Виноградова Людмила Николаевна. Колодец. – *Славянские древности: Этнолингвистический словарь*, т. 2. Под ред. Н. И. Толстого. Москва: Международные отношения, 1999, p. 536–541.
- Виноградова 1991 Виноградова Людмила Николаевна. Фольклорный факт в этнографическом контексте. – *Фольклор: Песенное наследие*.

- Москва: Наука, 1991, р. 34–37. [žiūrėta 2008-07-22]. Prieiga per internetą: <http://feb-web.ru/feb/byliny/critics/fpn/fpn-034-.htm>.
- Виноградова 1995 Виноградова Людмила Николаевна. Подменыш. – *Славянская мифология: Энциклопедический словарь*. Науч. ред. В. Я. Петрухин, Т. А. Агапкина, Л. Н. Виноградова, С. М. Толстая. Москва: Эллис Лак, 1995, р. 315–316.
- Виноградова 2007 Виноградова Людмила Николаевна. Западноевропейские и славянские версии быличек о ребенке-подменыше. – *Восток и Запад в балканской картине мира. Памяти Владимира Николаевича Топорова*. Москва: Индрик, 2007, р. 246–257.
- Виноградова, Толстая 2004 Виноградова Людмила Николаевна, Толстая Светлана Михайловна. Кукла. – *Славянские древности: Этнолингвистический словарь*, т. 3. Под ред. Н. И. Толстого. Москва: Международные отношения, 2004, р. 27–31.
- Власкина 2001 Власкина Татьяна Юрьевна. Мифологический текст родин. – *Родины, дети, повитухи в традициях народной культуры*. Сост. Е. А. Белоусова, отв. ред. С. А. Неклюдов. Москва: изд-во Российского государственного гуманитарного университета, 2001, р. 61–79.
- Геннеп 1999 Ван Геннеп Арнольд. *Обряды перехода. Систематическое изучение обрядов*. Москва: Восточная литература РАН, 1999.
- Головин 2000 Головин Валентин Вадимович. *Русская колыбельная песня в фольклоре и литературе*. Åbo: Åbo Akademi University Press, 2000.
- Головин 2001 Головин Валентин Вадимович. Организация пространства новорожденного. – *Родины, дети, повитухи в традициях народной культуры*. Сост. Е. А. Белоусова, отв. ред. С. А. Неклюдов. Москва: изд-во Российского государственного гуманитарного университета, 2001, р. 31–61.
- Добровольская 2002 Добровольская Варвара Евгеньевна. Герой-ребенок в русских волшебных сказках. – *Традиционная культура. Научный альманах*, № 4, 2002, р. 18–23.
- Зеленин 1991 Зеленин Дмитрий Константинович. *Восточнославянская этнография*. Москва: Индрик, 1991.
- Иванов, Топоров 1974 Иванов Вячеслав Всеволодович, Топоров Владимир Николаевич. *Исследования в области славянских древностей*. Москва: Наука, 1974.

- Кабакова 1998 Кабакова Галина Ильинична. На пороге жизни: новорожденный и его двойники. – *Слово и культура*. Сб. статей памяти Н. И. Толстого, т. 1. Москва: Индрик, 1991, р. 103–114.
- Кабакова, Седакова 2004 Кабакова Галина Ильинична, Седакова Ирина Александровна. Младенец. – *Славянские древности: Этнолингвистический словарь*, т. 3. Под ред. Н. И. Толстого. Москва: Международные отношения, 2004, р. 257–264.
- Кербелите 1980 Кербелите Бронислава. Методика описания структур и смысла сказок и некоторые ее возможности. – *Типология и взаимосвязи фольклора народов СССР: поэтика и стилистика*. Ред. А. Гацак. Москва: Наука 1980, р. 48–100.
- Кербелите 1984 Кербелите Бронислава. Сюжетный тип волшебной сказки. – *Фольклор: образ и речитическое слово в контексте*. Ред. А. Гацак. Москва: Наука 1984, р. 203–250.
- Кербелите 1991 Кербелите Бронислава. *Историческое развитие структур и семантики сказок: на материале литовских волшебных сказок*. Вильнюс: Вага, 1991.
- Кербелите 1996 Кербелите Бронислава. Древо жизни: К вопросу о реконструкции фольклорных образов. – *Секс и эротика в русской традиционной культуре*. Ред. А. Л. Топорков. Москва: Ладомир, 1996, р. 330–353.
- Лавонен 1977 Лавонен Нина Александровна. *Карельская народная загадка*. Ленинград: Наука, 1977.
- Левкиевская 2004 а Левкиевская Елена Евгеньевна. Палец. – *Славянские древности: Этнолингвистический словарь*, т. 3. Под ред. Н. И. Толстого. Москва: Международные отношения, 2004, р. 616–618.
- Левкиевская 2004 б Левкиевская Елена Евгеньевна. Леший. – *Славянские древности: Этнолингвистический словарь*, т. 3. Под ред. Н. И. Толстого. Москва: Международные отношения, 2004, р. 104–109.
- Лойтер 1999 Лойтер София Михелевна. *Феномен детской субкультуры*. Петрозаводск: изд-во КГПУ, 1999.
- Мачинский 1981 Мачинский Дмитрий Алексеевич. «Дунай» русского фольклора на фоне восточнославянской истории и мифологии. – *Русский Север: Проблемы этнографии и фольклора*. Ленинград: 1981, р. 110–171.

- Плотникова 1995 Плотникова Анна Аркадьевна. Бесплодие. – *Славянские древности: Этнолингвистический словарь*, т. 1. Под ред. Н. И. Толстого. Москва: Международные отношения, 1995, р. 166–168.
- Плотникова, Усачева 1995 Плотникова Анна Аркадьевна, Усачева В. В. Горох. – *Славянские древности: Этнолингвистический словарь*, т. 1. Под ред. Н. И. Толстого. Москва: Международные отношения, 1995, р. 523–526.
- Познанский 1995 Познанский Н. *Заговоры: Опыт исследования, происхождения и развития заговорных формул*. Репринт издания 1917 года. Москва: Индрик, 1995.
- Пропп 1998 Пропп Владимир Яковлевич. *Морфология <волшебной> сказки / Исторические корни волшебной сказки (Собрание трудов)*. Москва: Лабиринт, 1998.
- Седакова 1999 Седакова Ирина Александровна. Крик в поверьях и обрядах, связанных с рождением и развитием ребенка. – *Мир звучащий и молчащий: Семиотика звука и речи в традиционной культуре славян*. Отв. ред. С. М. Толстая. Москва: Индрик, 1999, р. 105–122. [žiūrēta 2008-08-28]. Prieiga per internetą: <http://ec-dejavu.ru/c-2/Cry-2.html>.
- Терновская 1995 Терновская Ольга. Борода. – *Славянские древности: Этнолингвистический словарь*, т. 1. Под ред. Н. И. Толстого. Москва: Международные отношения, 1995, р. 229–230.
- Толстая 1995 Толстая Светлана Михайловна. Беременность, беременная женщина. – *Славянские древности: Этнолингвистический словарь*, т. 1. Под ред. Н. И. Толстого. Москва: Международные отношения, 1995, р. 160–164.
- Толстая 1996 Толстая Светлана Михайловна. Символика девственности в полесском свадебном обряде. – *Секс и эротика в русской традиционной культуре*. Ред. А. Л. Топорков. Москва: Ладомир, 1996, р. 192–206.
- Толстой, Усачева 1995 Толстой Никита Ильич, Усачева Валерия Васильевна. Волосы. – *Славянская мифология: Энциклопедический словарь*. Науч. ред. В. Я. Петрухин, Т. А. Агапкина, Л. Н. Виноградова, С. М. Толстая. Москва: Эллис Лак, 1995, р. 105–107.
- Топорков 1995 а Топорков Андрей Львович. Ложка. – *Славянская мифология: Энциклопедический словарь*. Науч. ред. В. Я. Петрухин, Т. А.

- Агапкина, Л. Н. Виноградова, С. М. Толстая. Москва: Эллис Лак, 1995, р. 245.
- Топорков 1995 б Топорков Андрей Львович. Пест. – *Славянская мифология: Энциклопедический словарь*. Науч. ред. В. Я. Петрухин, Т. А. Агапкина, Л. Н. Виноградова, С. М. Толстая. Москва: Эллис Лак, 1995, р. 306–307.
- Топорков 1995 в Топорков Андрей Львович. Печь. – *Славянская мифология: Энциклопедический словарь*. Науч. ред. В. Я. Петрухин, Т. А. Агапкина, Л. Н. Виноградова, С. М. Толстая. Москва: Эллис Лак, 1995, р. 310–312.
- Топорков 1995 г Топорков Андрей Львович. Ступа. – *Славянская мифология: Энциклопедический словарь*. Науч. ред. В. Я. Петрухин, Т. А. Агапкина, Л. Н. Виноградова, С. М. Толстая. Москва: Эллис Лак, 1995, р. 369.
- Требьешанин 1998 Требьешанин Жарко. Сербские народные представления о детях. – *Живая старина*, 1998, 1(17), р. 25.
- Трушкина 2002 Трушкина Наталья Юрьевна. Проклятый ребенок в сказочной прозе Ульяновской области. – *Традиционная культура. Научный альманах*, № 4, 2002, р. 24–37.
- Усачева 1999 Усачева Валерия Васильевна. Зубы. – *Славянские древности: Этнолингвистический словарь*, т. 2. Под ред. Н. И. Толстого. Москва: Международные отношения, 1999, р. 359–362.
- Усачева 2004 а Усачева Валерия Васильевна. Можжевательник. – *Славянские древности: Этнолингвистический словарь*, т. 3. Под ред. Н. И. Толстого. Москва: Международные отношения, 2004, р. 272–275.
- Усачева 2004 б Усачева Валерия Васильевна. Лен. – *Славянские древности: Этнолингвистический словарь*, т. 3. Под ред. Н. И. Толстого. Москва: Международные отношения, 2004, р. 91–96.
- Шумов, Черных, 1996 Шумов К. Е., Черных А. В. Беременность и роды в традиционной культуре русского населения прикамья. – *Секс и эротика в русской традиционной культуре*. Ред. А. Л. Топорков Москва: Ладомир, 1996, р. 175–191.

PUBLIKACIJOS DISERTACIJOS TEMA

Straipsniai disertacijos tema tarptautinėse duomenų bazėse referuojamuose leidiniuose:

1. Macijauskaitė-Bonda Jurgita. Nepaprastas vaiko gimimas / atsiradimas lietuvių stebuklinėse pasakose. – *Tautosakos darbai*, 2007, t. XXXIII, p. 104-119. ISSN 1392-2831 (*CEEOL, MLA International Bibliography*).

2. Macijauskaitė-Bonda Jurgita. Suaugusiųjų požiūris į „kitokius“ kūdikius lietuvių mitologinėse sakmėse. – *Acta humanitarica universitatis Saulensis. Mokslo darbai, t. 5 (2007): Vaikas lietuvių ir pasaulio kultūrose*. Sudarė D. Maskuliūnienė. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla, 2008, p. 14–20. ISSN 1822-7309 (*Index Copernicus, MLA International Bibliography*).

Straipsniai disertacijos tema kituose recenzuojamuose mokslo leidiniuose:

3. Macijauskaitė-Bonda Jurgita. Vėles regintys vaikai lietuvininkų ir lietuvių tautosakoje. – *Lietuviai ir lietuvininkai*. Etninė kultūra (V). Tiltai. Priedas: Mokslo darbai, 2006, nr. 32, p. 131–139. ISSN 1648-3979.

4. Macijauskaitė-Bonda Jurgita. Išmintingi kūdikiai pasakose ir sakmėse. – *Laikas ir Žodis. Studentų mokslo darbai* (1), 2008, p. 35–42. ISSN 1822-9972.

Straipsniai konferencijų medžiagos leidiniuose:

5. Macijauskaitė-Bonda Jurgita. Rules for Child Rearing in the Lithuanian Belief Legends and Customs of Birth (the End of the 19th c. – First Half of the 20th c.). – *Etniskums Eiropā: sociālpolitiskie un kultūras procesi: straptautiskās zinātniskās konferences materiāli. Ethnicity in Europe: Sociopolitical and Cultural Processes: Proceedings of the International Scientific Conference*. Sastādītāja S. Lazdiņa. Rēzekne: Rēzeknes Augstskola, 2008. ISBN 978-9984-798-76-9.

Kiti su disertacijos tema besijieję straipsniai:

6. Jurgita Macijauskaitė. Boružės interpretacija lietuvių tautosakoje: Dievo ir velnio karvutės. – *Liaudies kultūra*, 2004, nr. 1, p. 26–28. ISSN 0236-0551 (*Humanities International Complete, Humanities International Index, Literary Reference Center*).

7. Macijauskaitė-Bonda J. Lietaus ir sniego šaukimas bei nuvarymas lietuvių vaikų folklore. – *Tautosakos darbai*, 2006, t. XXXI, p. 169-182. ISSN 1392-2831 (*CEEOL, MLA International Bibliography*).

Jurgita Macijauskaitė-Bonda

**VAIKAS LIETUVIŲ PASAKOSE IR SAKMĖSE:
PALIKUONIS IR YPATINGAS ŽMOGUS**

Daktaro disertacija

Išleido ir spausdino – Vytauto Didžiojo universiteto leidykla
(S. Daukanto g. 27, LT-44249 Kaunas)
Užsakymo Nr. 111. Tiražas 15 egz. 2009 10 14.
Nemokamai.